

Андрій Кордан “Козак”

ОДИН НАБІЙ З НАБІЙНИЦІ

Спомини вояка УПА
з куреня “Залізняка”

Бібліотека Закерзоння
Серія “Спогади”
Том 4

Андрій Кордан
(1923–1986)

Об'єднання Українців “Закерзоння”

Бібліотека Закерзоння
Серія “Спогади”
Том 4

Андрій Кордан “Козак”

ОДИН НАБІЙ З НАБІЙНИЦІ

Спомини вояка УПА
з куреня “Залізняка”

Упорядник Микола Дубас

Торонто — Львів
2006

Редактор серії
Мирослав Іваник

Редактор 4-го тому
Ірина Лонкевич

Верстка тексту
Лілії Саламін

Проект обкладинки серії та обкладинка 4-го тому
Мирослава Шевчика

Ілюстрації
Ніла Хасевича (1905–1955)

Текст відредаговано за нормами академічного правопису 1928 року
(т. зв. харківський правопис).

Видання перше
Надруковано в Поліграфічному центрі
Видавництва Національного університету
“Львівська політехніка”

Association of Ukrainians “Zakerzonnia”

Library of Zakerzonnia
Series of Memoirs
Vol. 4

Andriy Kordan “Kozak”

One Bullet in the Clip
Memoirs of a Soldier of the Ukrainian Insurgent Army

Edited by Mykola Dubas

ISBN 966-553-552-8

© Богдан С. Кордан, 2006

ЗМІСТ

<i>Мирослав ІВАНІК. ГЕРОЇКА ПОВСТАНСЬКИХ БУДНІВ</i>	vii
З РІДНОГО ГНІЗДА У РОЗБУРХАНИЙ СВІТ	1
Мій край	1
Мій рід	5
Наша сім'я	10
Війна і нові окупанти	13
Йду у світ	15
З Дуклі через Бранденбург до Львова	20
Моя служба в українській поліції	26
ЗАЛІЗНИМ КРОКОМ ПО РІДНІЙ ЗЕМЛІ	63
Перші дні	63
Відділ починає діяти	67
Назустріч новим окупантам	78
Мої повстанські “курорти”	88
Закерзонські походи з кураєм “Залізняка”	106
Переселенська акція і дії УПА	126
Перехід у підземелля	136
Знову з командиром “Залізником”	155
Останні закерзонські рейди	169
ПО СНИГАХ І ТЕРНАХ:	
БОСОНІЖ ЧЕРЕЗ ТРИ КОРДОНИ	185
На південь	185
Прощання з рідним селом	187
У Чехословаччині	188
Ми і командир “Залізник” серед його рідні	192
Мій другий самовільний вихід із криївки	203
Відчайдушний рейд чужиною на чужину	206
Перехід Моравської низовини	213
У російській та англійській зонах Німеччини	220
Додатки	228
English summary	232
Іменний покажчик	234
Географічний покажчик	239

ГЕРОІКА ПОВСТАНСЬКИХ БУДНІВ

Спомини булавного УПА Андрія Кордана “Козака” з куреня “Месники” привертають увагу двома характеристиками: нелукавою правдою сказаного та легкістю розповіді. Автор — зв’язковий при команді куреня під орудою сотника “Залізняка” — силою обставин мав доступ до інформацій, про які не могла знати більшість стрільцтва, тому навіть сьогодні, коли відкритий доступ до архівів, цей текст далі вражає кількістю правдиво поданого в ньому матеріялу та фактів*.

Автор спогаду належить до того покоління, якому випало на долю взяти на себе важкий тягар боротьби за незалежність рідного краю. Належить він до останнього в довгому ряду поколінь нескорених двадцятилітків, які не завагалися взяти на себе — здавалося б — непосильний тягар і обов’язок

* Цінне доповнення пропонованих читачеві споминів становлять близько 10 годин інтерв’ю, які в рр. 1983–84 записав з автором Zenon Zvarich в рамках проекту усної історії Канадського Інституту Українських Студій при Університеті Альберти (CIUS Oral History Project, University of Alberta). Магнітофонні записи зберігаються в архіві KIVC-у в Едмонтоні.

змагань за власну державу. І цей обов'язок виповнили з честю і сповна.

Доля Андрія Кордана у значній мірі є показовою для цілого його покоління. Народжений на Лемківщині на початку 1920-их років, він при першій нагоді бере в руки зброю, щоб поновити спробу вибороти незалежну українську державу. Однак тим, які цю зброю давали, не на думці була вільна Україна, тому авторові цього спогаду скоро приходиться міняти — під німецьким шантажем — вояцьку форму на уніформ допоміжної поліції. Але вже в перших днях служби він, під враженням побаченого звірства гестапо, тратить усю симпатію для німців і твердо прирікає собі: “ти, німото, з мене великої користи не будеш мати, а своєму брату, скільки зможу, стільки допомагатиму”.

Ця проста філософія стала для Андрія Кордана життєвим дороговказом на всі роки служби в поліції, і дотримувався він її з залізною послідовністю. Зодягнений в поліцейський мундур завірюхою історії, зумів він вистояти перед усіма спокусами, які тільки може породити війна, і не сплямити ні особистої, ні національної чести.

Весною 1944 року перед ним відкриваються нові можливості служити батьківщині, і він, не вагаючись, цей шанс використовує й вступає в лави Української Повстанської Армії. Він, син Лемківщини, стає воїном УПА в лісах Любачівщини.

Повстанська епопея Кордана триває три з половиною роки. Він — тепер вже як друг “Козак” — йде важким повстанським шляхом у складі славного куреня “Месники”, який в народі називали просто куренем “Залізняка”. Цей курінь постав весною 1945 року і складався з 5 сотень. Діяв він на території Ярославщини, Любачівщини, північної Перемищини і південної Томашівщини.

У куреня слава історія. Його відділи й підвідділи провели близько 200 бойових дій — від дрібних сутичок з польськими бандами до великих кількадечних боїв з відділами НКВД і Війська Польського. Щоб втихомирити розгул польської по-

ліції — в одну ніч підвідділи куреня знищили кільканадцять поліційних станиць; щоб стримати виселенчу акцію — стрільці куреня вимінували кількадесят залізничних і автомобільних мостів та провели бравурні атаки на залізничні станції, хоронені військовими гарнізонами; щоб здобути медикаменти й визволити полонених друзів — чоти куреня успішно атакували великі міські гарнізони в Любачеві, Терногороді та Сіняві.

Увесь той славний бойовий шлях куреня “Залізняка” Андрій Кордан “Козак” пройшов від першого до останнього дня існування куреня. Йому є чим гордитися, і його спогади могли б рясніти справжніми (або трішки підрум’яненими) описами атак, наступів і геройства. Такі мемуари читач уже знає, але цього він майже не знайде у спогаді Кордана. Цей бо спогад — не батальна мемуаристика, але розповідь про повстанчі будні — холодні й голодні, з пекучим болем по загиблих друзях і лише зрідка роз’яснені радістю перемог.

Партизанське життя породжувало два роди героїки — героїку боїв і героїку партизанських буднів. Це друге може здатися комусь оксюмороном, оскільки слово “будні” не пристає до слова “героїка”. Але так думати може тільки той, хто підпілля знає з повістей та кіно. Ті, які пройшли крізь лісові й самооборонні відділи, знають, що однією з найважчих сторін повстанського життя була необхідність переховуватися по криївках та бункерах. Життя в лісі, в таборах і на постоях — хоч яке важке — було легше і простіше, ніж під землею. Ще легше було йти в бій, але найважче — перезимувати зиму, заліковувати рани в партизанських шпитальках або на півроку зачинитися в бункері.

Автор цього спогаду скуштував усіх сторін партизанського життя, але чи не найбільше часу прийшлося йому перебути в бункерах і криївках — спершу хворим, потім опікуючись хворим побратимом, потім виконуючи наказ командира куреня, щоб впорядкувати курінний архів, а накінець — у Словаччині, в бункері, виритому в обійстю родини Шпонтаків. Його, молодого двадцятилітнього, куди більше манило життя у відділах,

збройне товариство, бої та атаки, але командир куреня цього чесного і мовчазного юнака призначав на завдання, які вимагали нечувано сильної волі і самопосягати. А наказ є наказ, і друг “Козак” сумлінно і з почуттям обов’язку його виконував.

Спогад Андрія Кордана цінний також тим, що читач знайде в ньому багато інформації про той період в існуванні куреня, про який не збереглося документальних свідчень, а саме про останні дні куреня. Започаткована в квітні 1947 року операція “Вісла” наводнила Закерзоння тисячами польських вояків. Скоро не стало українського населення, почали рватися організаційні, інформаційні та постачальні зв’язки. Почалась агонія українського підпілля на Закерзонні. Цей трагічний кінець руху з усіма духовними, фізичними та моральними терзаннями його учасників добре зафіксований на сторінках цієї книжки. Інколи є це правда, яку читачеві буде важко сприйняти, але такою була тодішня дійсність, і вона сповна постає зі сторінок цього спогаду.

У цьому спогаді читач знайде також вражаючі описи поневіряння після закінчення збройної боротьби на Закерзонні. Це, мабуть, перший у нашій повстанській мемуаристиці такий детальний опис не групового переходу на Захід, але долі тих, хто пробивався в американську зону самотньо. Корданів шлях туди вів із Сінявських лісів до Великих Капушан у Словаччині, а далі через Морави, Чехію, російську окупаційну зону аж в окуповану англійцями північну Німеччину. Почав він цю мандрівку разом зі своїм другом “Коваленком” (Т. Колосівським), але більшу її частину прийшлося йому долати самотньо. Була це мандрівка, може, й без боїв та стрілянини, але не менш важка боротьбою з ворожими людьми, чужою стороною, самотністю та непевністю. Тільки сильні люди в такій боротьбі перемагають.

Спогад А. Кордана появляється друком як черговий том видавничої колекції “Бібліотека Закерзоння” — серії спогадів. У панораму записів пам’яті про Закерзоння — цю межову українську землю, на захід від якої починається чужа сторона —

він вносить перший такий широкий опис подій у збройному та цивільному підпіллі на Любачівщині та Ярославщині, а зокрема в курені під командуванням командира “Залізняка”. Це дуже важливе доповнення наших знань, оскільки дотепер більшість повстанчої мемуаристики походила з південних окраїн Закарпаття.

Цей спомин друкується під заголовком “Один набій з набійниці”. Уважний читач без труду знайде пряму дотичність заголовка до конкретного фрагменту спогаду. У цьому місці мені хотілося б звернути увагу на інші аспекти, які визначили, що редакція надала перевагу саме такому заголовку — *один набій з набійниці*. Відчувається бо в цих словах і брязкіт зброї, і згуртованість в одну цілість, і окремішність, і самотність. Саме про це і йде мова у пропонованому читачеві спогаді — про збройне змагання за державу, про неповторне відчуття єдності й побратимства у вояцькому гурті партизанського відділу, але також про пронизливо болючу самотність і самотність криївок і життя після того, як затихає брязкіт зброї.

Мирослав ІВАНІК

З РІДНОГО ГНІЗДА У РОЗБУРХАНИЙ СВІТ

Мій край

Я, син українського селянина з Карпатських гір, не маю ані письменницького таланту, ані відповідної освіти, але маю за собою пройдений тернистий життєвий шлях. Описую його так, як вмію: де був, що бачив і пережив, куди кидала мене доля.

Народився я 28 серпня 1923 року на Лемківщині в селі Вислок-Горішній, тодішнього повіту Сянік Львівського воєводства. Село було велике — близько 500 дворів, де проживало приблизно 3000 мешканців. Були дві греко-католицькі церкви (дві парафії), три народні школи, три водяні тартаки, чотири млини, олійня. Один млин і тартак були громадськими, решта належали заможнішим господарям. Було вісім крамниць: чотири з них належали селянам, а чотири — євреям. У селі, крім корінних мешканців, було шість єврейських родин, одна польська та шість циганських. Останні — ковалі та музиканти. У селі розташовувалися поліційна та прикордонна станиці.

Село розкинулося між горами Бескиду, понад річкою Вислок, приблизно на десять кілометрів. Належало воно до

збірної громади Команча. Комунікації майже не було, лише один гостинець, який пробігав через гори й долини і сполучав село із залізничною станцією Команча, що від Вислока за дванадцять кілометрів. До станції їхалося фірою дві години по поганенькій дорозі.

Населення жило з випасу худоби, управи поля та з лісів, яких було досить багато. Громадського лісу — понад 3000 акрів. Крім того, кожний господар мав свій власний ліс. Хати будували з дерева, дахи покривали переважно соломою, дехто — черепицею або бляхою. Ліси були занедбані через відсутність збуту. А крім того, польський уряд забороняв їх вирубувати. Навіть на будову хати потрібно було спеціального дозволу від уряду. Підприємств у селі не було, крім вже згаданих млинів і тартаків. У сусідньому селі Мощанець також був паровий тартак, який перебував у єврейських руках.

Землі господарі мали досить багато. В горах вона була кам'яниста і під посів не вельми відповідна. Народ жив патріархально: господарку управляв ручним знаряддям, дотримувався давніх звичаїв і релігійних обрядів.

Селяни вдягались по-простому, самі виробляли сукна з овечої вовни, шили лейбики, куртки, гуньки, чугані й холошні, а також кожухи з овечих шкір. Виробляли саморучно лляні полотна, з яких шили собі сорочки, гачі, ногавки тощо. Із соломи виплітали капелюхи різної форми, в яких ходили влітку. На зиму плели вовняні шапки та рукавиці. Влітку ходили в лляному, а взимку — у вовняному одязі. Взувалися переважно у ходаки, а заможніші — в черевики або шкірні.

Жінки шили собі оплічата, лейбики-корсети, мальованки і запаски, на яких пришивали для прикраси декілька стяжок. Оплічата були власного виробу, дехто мав вишивані. Мальованки, запаски, лейбики, хустки носили фабричні. Нашийні прикраси склалися з плетених стяжок із пацьорок (коралів) або декількох ниток надіваних бумбиць. На руках носили завийки. Опасовувались крайками. Взувалися у ходаки, дехто

в черевики та шкірні. Це було взимку, бо влітку майже всі ходили босі, крім заможніших, старших і дорослої молоді.

Жінки працювали більше за чоловіків, не тільки вдень, але й вечорами. Пізньої осені виробляли прядиво, потім пряли, відтак, впродовж зими, ткали, шили, латали. Навесні й улітку були зайняті в полі. Чоловіки теж не сиділи, але у жінок було більше обов'язків. Кожна дівчина, яка мала намір виходити заміж, стати господинею і матір'ю, обов'язково мусила вміти виробляти полотно і бути кравчинею. Дівчині, яка того всього не вміла, було дуже важко вийти заміж.

Головний харч узимку: бараболя, капуста, борщ, вівсяний хліб, сушені овочі, гриби та молочні страви. Влітку споживали ярину, овочі, гриби. До обіду, полуденку чи вечері кожна сім'я засідала кругом столу і їла з однієї миски. А сім'ї були великі, бо кожний господар старався мати стільки дітей, скільки Ісус Христос мав апостолів.

Здавалося, віки минають, а тут, у горах, все, “як за царя Гороха”. Та з бігом часу, з приростом великих родин, людям ставало все важче жити на тій кам'янистій землі. Тож коли відкрилися можливості виїзду на заробітки за океан, в Північну та Південну Америку, звідти рушила перша хвиля української еміграції. То було ще за часів Австро-Угорщини.

По Першій світовій війні західні українські землі потрапили в руки польських окупантів. Під польським пануванням людям стало ще важче жити, ніж за австро-угорського владарювання. Емігрувати за океан стало важче. Посилились переслідування, зросли податки, але не було де заробити грошей. Населення жило бідно і ставалося вороже до польського уряду.

У лемківських селах не було провідних людей з освітою, які б дали напрямок культурно-освітньому національному життю. Священики та вчителі часто самі не знали, хто вони є, — були перекинчиками або москвофілами. Вони не лише не спрямовували розвиток життя, знання, національної сві-

домости, а, навпаки, баламутили суспільство. Наприклад, у моєму селі священник, прізвища якого не пригадую, порадив селянам збудувати читальню «Товарищества імени Качковського»*, котру він організував і майже закінчив її побудову. Але його перевели на іншу парафію, до іншої місцевости. На його місце прийшов новий священник, правдоподібно, о. Шпилька. Коли він побачив, що селяни заходяться коло тої читальні, почав картати їх, мовляв, люди, що ви робите, таж ви не русини і не московини, таж вам треба знати, що ви є українці, а тому вам читальню належить перейменувати на читальню імени Тараса Шевченка або Івана Франка. Селяни старалися це зробити, та польський уряд не дозволив. Читальню розібрали. Правда, читальня “Просвіти” існувала у Вислоці-Горішньому (правдоподібно, була і у Вислоці-Долішньому таємно, розміщуючись у приватних господарських домах). Пригадую, що читальня “Просвіти” у Вислоці-Горішньому містилася в домі Гудзиляка (Дудаша), а пізніше в домі дяка Галенди. Останнім головою читальні був Микола Малий (Фудоликів). Скільки вона мала членів, не знаю, але знаю, що свідомих людей було дуже мало.

Лише двоє господарів посилали своїх синів до вищої школи, а саме: Федір Блажейовський та Дмитро Гудзиляк, сини яких студіювали у Перемиській гімназії. Михайло Гудзиляк простудіював там два чи три роки, та не закінчив, бо виїхав в Америку до свого батька. Дмитро Блажейовський, провчившись у Перемишлі в гімназії, у якийсь спосіб дістався до Риму. Там закінчив теологію і був висвячений на священника. Відтак виїхав до Америки і мав парафію у Тексасі. Отець д-р Д. Блажейовський мав молодшого брата Максима, якого польські прикордонники застрілили на чехословацько-польському кордоні, у лісі, за те, що переносив перець, щоб допомогти матеріально

* Товарищество імени Качковського — культурна та просвітня організація русофільського спрямування, яка діяла в Галичині від 1874 до 1939 року.

собі та своїм родичам. Похорон блаженної пам'яті Максима Блажейовського відбувся дуже величаво. З околичних сіл зійшовся групами народ із вінками, щоб віддати останню шану покійникові, який загинув від рук польських терористів. Хоч поліція робила застави і розганяла групи, які йшли на похорон, та це не допомогло, народ зібрався, і похорон відбувся величаво. Був ще один такий випадок перед тим — польські прикордонники застрелили одного хлопця з Вислока-Долішнього на чехословацькому кордоні. Ні імени, ні прізвища, ані як його поховали, не знаю.

Тоді дуже багато молоді ризикувало життям, переходячи через кордон, пачкуючи товари, щоб поліпшити свої матеріальні і життєві обставини. Часи ставали щораз важчі, крім того, щораз більше було переслідувань населення польською поліцією та прикордонниками.

1938 року, коли було проголошено незалежну Закарпатську Українську Державу, молодь з Вислока, з околичних сіл і з різних сторін галицької землі переходила з великими труднощами кордон і йшла боротись на Закарпаття. З мого села пішло досить багато хлопців, та не всі повернулися. У той час вислали поляки попід кордон військові відділи, що входили в так званий КОП (Корпус Охрони Пограніча), які мали завдання охороняти кордон, переслідувати і тероризувати населення. Були то дуже важкі 1938–1939 роки.

Мій рід

Рід Корданів походив, як говорили, з германського племені, яке колись давно зайшло та й залишилося в Карпатах. Рід був великий, бо частину села називали Корданівкою. Мій дідо Михайло Кордан мав прізвисько «Дульопина». З якого роду походила моя бабуня Анна Кордан, не знаю. У них була велика сім'я — аж одинадцяттеро дітей. Я мав п'ять стрийків і п'ять тіток. Троє стрийків загинули під час Першої світової війни. Найстарший стрий помер 1953 року в Пітсбургу (Пен-

сильванія, США). Наймолодший стрий помер у Словаччині 1962 року. Три тітки померли в Україні, одна — на понімецьких землях у Польщі. Живе ще наймолодша тітка Христина, яка має 82 роки, в Україні, у селі Катеринівка Софіївського району Дніпропетровської області.

Тато мій, Стефан Кордан, народився 1887 року, був з черги восьмою дитиною. Освіти не мав, закінчив заледве дві класи народної школи, але писати й читати вмів досить добре.

Мама моя, Текля Роман, народжена в селі Явірник на присілку Файтиська, який називали ще «До Перунів». Мама походила з великої родини українського роду, мала багато братів та сестер. Чимало з них було в Америці, але вже повмирили. Лише їхній рід тут залишився. Більшість маминих родичів залишилася вдома. Не маю про них жодних вістей, мабуть, повмирили або загинули під час Другої світової війни. Мама моя не мала освіти, була самоуком, трохи вміла писати і читати. Відзначалася ошадністю і працьовитістю.

Тато у дев'ятнадцятирічному віці виїхав до свого брата в Америку, до міста Пітсбург (Пенсильванія). Працював на вагонобудівному заводі. По трьох роках перебування в Америці повернувся додому. Тоді ж його забрали до австрійського війська, де відбував військову повинність протягом трьох років. Служив у Перемишлі при важких скорострілах. Повернувшись з війська, оженився. Проживши два роки з мамою, виїхав удруге до Америки на заробітки. Тато хотів забрати туди й маму, та вона відписала, що господарка велика і не годиться залишати батьківське гніздо. Тато знову повернувся додому.

Не довелося татові бути довго вдома, бо незабаром вибухла війна і його мобілізували до австрійського війська. Впродовж чотирьох років він брав участь у боях на різних фронтах: над річкою Ріба, в Карпатах, Італії, Альпах і на річці Піява. Здобув багато бойових відзнак — хрестів і медалей, був тричі легко поранений, мав звання «Zugführer». По розпаді Австрії, в кінці війни, тато повернувся додому.

Під час польської окупації українських західніх земель поляки організували свої адміністрації. Кожна громада мусила вибрати собі вйта (голову). По якомусь часі селяни вибрали мого тата вйтом, і відтак він кілька разів переобирався на цю посаду. Коли польська влада змінила титул вйта на солтиса, тато був кількаразово переобраний солтисом. Сільські вибори відбувалися щодва роки, так що за польської окупації українських земель до 1939 року не тільки мій тато був вйтом чи солтисом, але були й інші господарі, що обиралися на цю посаду.

Господарювати, або, як казав, перевертати землю, мій тато не любив. Цікавився більше громадськими справами, мав здібності в громадській адміністрації, був добрим організатором і промовцем, розсудливим, не дозволяв собі зневажати людину чи насміхатися з неї. Тому й селяни загально його любили, шанували і поважали.

Тато мав дуже багато друзів по зброї з часу війни, так званих «Kriegs-Kamerad», а також тих, з якими був в Америці на заробітках. Хоч тато й не був надто вчений, але мав за собою великий життєвий досвід. В часі, коли займав посаду солтиса, було збудовано дві народні школи у Вислоці-Горішньому і Долішньому. Між 1935 і 1938 роками тато очолював вислоцьку делегацію до Варшави, яка передала до міністерства освіти петицію з підписами селян у справі дозволу навчання української мови. Бо в той час шкільний інспекторат змінив підручники української мови, замість яких дав підручники москвофільські, написані на лемківсько-гуральському діалекті. Делегація своє завдання виконала і міністерство освіти прохання вирішило позитивно. Проте учителі були польські й навчали дітей так, як знали і хотіли.

Мій тато виконував дуже багато громадських функцій, тому що бракувало людей, які могли б узяти на себе якісь обов'язки громадської праці. А якщо й були такі, що могли працювати, то не хотіли робити це задарма. Зможніші господарі доглядали свої господарки, а громадські справи були для

них другорядними або взагалі їх не цікавили. Громада була бідна, не мала фінансових засобів для оплати громадських працівників. Не мала навіть власної домівки. За громадський урядовий дім слугувала приватна хата того господаря, якого громада вибрала на солтиса. Під час урядування мого тата секретарював Стефан Цуприк, а також Микола Малий. Як розповідав мій тато, траплялось і таке, що секретаря у громаді не було, тож не було кому збирати податки, які відраховувались у листопаді. Староство (повітова управа) у таких випадках призначало секретарем поляка на прізвище Кукіс, що працював за кошти громади. Вона платила йому багато, як високій посадовій особі. Найбільше ж він скривдив громаду тим, що за його секретарства зник контракт за купу громадського лісу. Тоді ніхто не міг довести, що він причетний до крадіжки, тому що не було доказів. Лише після розпаду Польщі, з приходом німців, громада довідалась, що крадієм громадського лісового контракту був секретар Кукіс. Яка його подальша доля, мені не відомо.

Українська родина Цуприків походила з міста Сянока. Анна Цуприк, учителька за професією, була заміжньою. Шкільний інспектор призначив її на посаду вчительки у народній школі у Вислоці-Горішньому, де її сім'я швидко обжилася. Її чоловік, Стефан Цуприк, за професією був музиком. Він організував і керував скрипковим та духовим оркестром, вів церковний хор. Цуприки були талановиті і працювали для свого народу.

Школа знаходилася поблизу нашої хати, тому Цуприк і його діти часто заходили до нас. Старшим серед їхніх дітей був син Владко, а дівчатка, Люся і Даруся, були молодшими, тому ми часто разом проводили час у дитячих розвагах. На свята Нового року Цуприк кілька разів запрошував нас, щоб заграти новорічне побажання, так зване «вінчованя». Для мене це була велика приємність і втіха, бо по закінченні побажань я завжди отримував кілька цукерок.

Цуприки були свідомою українською родиною, але не довго прожили у Вислоці. Шкільний інспектор перевів їх на польські землі. Поляки не любили, коли українські вчителі навчали українських дітей та будили їх зі сну і темряви. Кажу — темряви, бо у нас тоді майже не було проміння національної свідомости.

За вчителювання Цуприкової я ходив до школи протягом трьох років. Пригадую, що вона була дуже гарною вчителькою: цікаво та зрозуміло навчала, старалась посяяти у пам'ять дітей зерна правди. Бувало, розповідала про українське військо та про боротьбу за Самостійну Незалежну Соборну Українську Державу. Читала для дітей новини з газет. Пригадую, як читала нам про польський суд у Львові, що засудив до смертної кари Василя Біласа і Дмитра Данилишина, а також про смерть Юліяна Головінського. Це були українські націоналісти, що віддали життя за волю України. Читаючи, вона плакала, — сльози котилися по її обличчю. Не один раз повторювала: “Діти, будьте чемні, вчіться, щоб не були німі, сліпі та глухі; коли комусь з вас прийдеться побувати між чужими народами, мусите знати, хто ви”. Не розумів я в той час тих її слів, а запитати не смів. Я уявляв собі так, що німий той, хто не говорить, сліпий, хто не бачить, глухий той, хто не чує. Думав, що якщо маю язик — говорю, маю очі — бачу, маю вуха — чую. Та хоч не розумів тих її слів, запам'ятав їх добре. Зрозумів я її слова та її сльози на очах тоді, коли підріс і життя кинуло мене самого на тверду дорогу, де випало самому боротись за краще життя, за свій народ, за його волю, та за кращий завтрашній день.

У дитинстві не раз я чув татові розповіді про війну, бої на фронтах, про важке життя в чужині між чужими людьми, де немає своїх людей, де панує чужа мова. Я уважно слухав його оповідання, але вважав, що мені самому не доведеться пережити щось подібне.

Наша сім'я

Мій тато одружився з моєю майбутньою мамою між 1908 і 1910 роками. Господь благословив їх великою сім'єю, як майже кожного господаря у моєму селі. Мама мала всіх нас одинадцятьоро дітей.

Перша і найстарша сестра Анна, що 1927 року виїхала до Канади, вийшла заміж за Миколу Галенду і народила двох синів. Другим був брат Михайло, який на першому році життя помер від запалення легенів.

Третьою була сестра Марія, яка вийшла заміж 1936 року за Івана Кудлача. 1946 року вона була поранена польською бандою у лісі і разом зі сім'єю примусово виселена з батьківського гнізда в советський "рай", під опіку Сталіна. Мешкала в Україні (Львівська область, Самбірський район, село П'яновичі), де 1953 року померла з голоду та холоду на 38-му році життя, осиротивши малих діток: сина, двох доньок, та чоловіка.

Четвертим був брат Іван, дуже лагідної вдачі, здібний і талановитий до всіляких технічних робіт, а найбільше захоплювався токарством та різьбарством. 1941 року оженився. Його жінка Марія Галенда була родом із Вислока-Горішнього. Не судилось їм довго прожити разом, бо вже 1944 року, в кінці літа, його забрали до большевицького війська та без військового вишколу кинули на фронт як гарматне м'ясо, так, як робили з усім непокірним українським народом. Він загинув у молодому віці, віддавши життя за клятого Сталіна та комунізм, у Східній Словаччині (ЧСР) 1944 року — спочив у спільній могилі під знаком зірки у м. Требішові. Залишив сиротами двох доньок та жінку, яких поляки упіймали в лісі і 1946 року примусово вивезли в Україну (Тернопільська область, Монастириський район, село Криниця).

П'ятою була сестра Фенна, яка у 1940 році вийшла заміж за Петра Маслоша (Кайтаніва). Петро мав брата Андрія, якого поляки під час облави застрелили. Сестра з двома дітьми і

чоловіком переховувалась у лісі, де народила третю дитину. 1946 року, під час примусового переселення, поляки упіймали їх, чоловіка її побили до безтями і переселили в Україну (Дніпропетровська область). Петро не прожив довго після того побиття, — помер 1955 року, залишивши сиротами доньку і чотирьох синів, а моя сестра зосталась вдовою.

Шостим у нашій родині був я, і про себе розповідаю у цих спогадах.

Сьоною була сестра Ірина, яка померла від запалення легенів на четвертому році життя.

Восьмою була сестра Христина, яка 1941 року в п'ятнадцятилітньому віці виїхала до Німеччини на роботу; залишилась там і вийшла заміж за господаря-німця Романа Баума, народила двох доньок і трьох синів, живе у Брайтбруні (Breitbrun), Німеччина.

Дев'ятим був брат Стефан, який помер від запалення легенів на першому році життя.

Десятою була сестра Юстина, а одинадцятою сестра Теодозія. Обидві сестри і тато 1946 року, після облави, були примусово виселені в Україну, спершу в Тернопільську область, а відтак у Дніпропетровську. Тато помер на 75-му році життя в селі Катеринівка. Сестра Юстина живе з Петром Куземком. У них двоє дітей — син і донька. Сестра Теодозія вийшла заміж за місцевого хлопця, Анатолія Маценка, і народила двох синів. Прожила вона з чоловіком недовго, захворіла, лягла у шпиталь. Він розп'ячився і покинув її з дітьми. Сестра залишилась сама із сиротами на Дніпропетровщині.

Отже, наша сім'я була велика і хоч старші діти допомагали молодшим, то життя було дуже важке. Діти були обдерті, босі, а ще до того й хліба бракувало в доновинки (переднівок — час перед новим хлібом). Тато не мав часу провадити господарство, бо ж займався громадськими справами, а крім того, як я вже згадував, не любив обробляти землю.

Поки мама була здорова, то важко працювала, доглядала за господарством і дітьми, та згодом від тієї надмірної тяжкої

праці захворіла. Слабувала довго, майже вісім років. Була трохи у шпиталі, у Сяноці, — здоров'я її там дещо покращало, але довше не могла там залишатись, бо не дозволяли фінансові можливості. Зверталася декілька разів до приватних лікарів, які приписували ліки і радили добре харчуватись, але на те не було грошей.

Здоров'я мами з року в рік, з дня на день, гіршало. Напровесні 1939 року мама лежала у смертній постелі і не було вже жодної помочі для неї. Тато покликав священика о. Ізидора Тим'яка, який висповідав і запричащав маму. Наступного тижня, у четвер перед обідом, у гарний соняшний весняний день, мені в очах темніло. Мабуть, інстинктивно передчував кінець життя моєї мами. Тата не було тоді вдома. Мама покликала нас усіх шестеро дітей до себе і промовила до нас так: “Діточки, приклякніть, сідайте тут, біля мене. Скликала я вас тут, щоб сказати, що мені вже недовго доведеться між вами бути, наближається час відходити від вас. Я хотіла би ще бачити вас усіх дорослими, та не доведеться мені. Прошу вас, діточки, щоб борги, які ми маємо за хату, старались віддати тим, кому заборгували. Моліться, просіть Всевишнього про поміч й опіку для себе. Не забудьте, що ви залишитесь сиротами, любіть один одного, працюйте, один одному допомагайте, щоб люди з вас не сміялись, а шанували і поважали вас. Господь буде опікуватись вами і поблагословить вас у вашому житті та у вашій буденній праці. І я вас всіх благословлю. Боже, допомагай вам”.

Обцілювали ми маму з великим жалем, болем і плачем. Мама просить спокою: “Не плачте, діточки, плач не допоможе, це ж життя, а в житті кожен мусить своє пережити чи тепер, чи пізніше. Не думайте, що тільки ви на світі будете сиротами, таких, як ви, сиріт, буде багато, аби здоров'я було. За кілька літ ви виростете із сирітства. Я тішусь тим, що ви здорові, не каліки, і вірю, що далі самі собі дасте раду в житті. А тепер ідіть до своєї праці та готуйте собі обід”.

Ми розійшлися не до праці, а кожний собі в куток — і у плач. А вже в суботу перед полуднем мами не стало — відійшла від нас на вічний спочинок.

Була якраз Квітна неділя — погідний соняшний день. Люди поспішали до церкви Богу помолитись і лозу освятити, бо за тиждень Великдень. Весна, природа прокинулася зі сну, пташки співають, Бога величають, люди радіють. Великодні свята приходять. Та в нашій хаті великий смуток, жаль і нестримний плач. Ми, діти, ходили одне за другим, немов ті ягнята, що відбилися від отари. Ридали на весь голос наскільки стало сил. Хоч втихомирювали нас тато і тітки, та не допомагало. Я особисто в той час мав великий жаль, та плакати не міг, зате сьогодні, коли пишу ці рядки, сльози котяться з очей мимо моєї волі.

Вже по Службі Божій люди виходять з церкви, дехто йде до нас, щоб віддати останню пошану нашій мамі. Котрась із тіток принесла з церкви посвячену лозу і дала мені, а я одну галузку лози поклав мамі в руку, — з нею маму і поховали. Похорон відбувся у понеділок, за християнським церковним звичаєм. Людей на похороні було досить багато, близьких знайомих та рідних. Чин похорону довершив отець Ізидор Тим'як.

Війна і нові окупанти

Напередодні Другої світової війни, 15 березня 1939 року, впала Українська Закарпатська Держава. У вересні того ж року розпалася Польща. Лемківщина потрапила під окупацію Німеччини. На світі настав неспокій. 1940 року старша сестра Фенна виходить заміж, її місце заступає сестра Христина. Вона у 14 років була надто малою і ще не вмiла добре куховарити, тому їй допомагав тато. Я доглядав за господарством, старший брат Іван допомагав мені, а також потроху майстрував, точив, різьбив тощо, і все йшло добре, але назрівали зміни.

Мій брат Іван не був помітним парубком у селі, бо не було як, не було звідки і не було в чому, хоча йому вже йшов 21-ий рік. Одначе він зустрів дівчину, до якої почав залицятись із наміром одружитись. Одного разу запитав мене, чи я не чув нічого про нашого тата, а я здивувався, чому він питає? Брат розповів, що чув від людей, нібито наш тато хоче вдруге одружитись, і попросив мене запитатися тата, чи це правда. Я був улюбленцем у родині, як маминим, так і батьковим, бо був слухняним та відвертим.

Якось після вечері ми з татом сиділи за столом. Менші сестри пішли спати, Христина поралась коло горщиків, а брат Іван пішов на вечірки. Я татові кажу: “Чув я, тату, що ви маєте намір одружитись, чи це правда?” Тато стиснув раменами: “Так, сину, правда, а що?” А я: “Та нічого, тільки, на мою думку, це не буде добре, якщо оженитесь і мачуху до хати приведете. Ви вже у літах (тато мали 62 роки), маєте сина, якого можете вже оженити. Оженіть Івана, а самі доживайте призначеного віку при ньому”. Тато каже: “Гарно кажеш, сину, і не погана твоя думка, та не знаю, чи буде воно так добре. Зараз, як сам бачиш, війна. Ви розбіжтеся по світі, а мені на старість не буде кому ложку води подати. Я вже так задумав і зроблю, як сам знаю”. Я на це відповів: “Щасти вам, тату, робіть так, як для вас найкраще”.

У м’ясницю, перед Великоднім постом, наш тато одружився з бездітною вдовою, взяв у церкві шлюб і привів до хати для нас другу маму. Привіталась вона з нами, та, на жаль, ми прийняли її дуже холодно, мали її за чужу. Ніхто з нас не назвав її мамою, а зверталися до неї на “ви”. Одразу стався в хаті родинний розкол — тато з мачухою, а ми, діти, самі по собі. Хоч ми любили, шанували і поважали тата, але мимоволі не стало тієї любови і почуттів, які ми мали до нього давніше.

Ранньою весною 1941 року, а це було в неділю, сестра Христина плаче, бо не має в чому піти до церкви, нема у що вбратися. Я кажу: “Не плач, завтра їде транспорт з робітниками

в Німеччину, отже, збирайся, а я відвезу тебе до станції в Команчу. Поїдеш на заробітки. Інакшої ради нема”.

В понеділок тата не було вдома, — я запряг коня у візок і відвіз сестру Христину до Команчі на станцію, записав у адміністративному відділі праці, що містився при збірній громаді, і того самого дня сестра виїхала до Німеччини.

Великодні свята 1941 року провели ми дуже сумно, бракувало родинних почуттів і тепла. На третій день свят був у мого брата Івана його друг Василь Рьопка (Хапчаків). Він розповів, що в четвер іде записуватись до українського добровольчого відділу, який організується в місті Дуклі. Один такий відділ знаходився у Команчі, але до нього вже не приймали — не було вільних місць. Коли почув я про це, то сказав, що і сам маю охоту туди записатися. Василь мені на те: “Добре, будь готовий, у четвер підемо разом”. Не знав я, чи запишуть мене в той добровольчий відділ, бо мав лише 18 років, але дуже любив військовий стрій та мріяв про військо. В дорогу я приготувався як слід: полатав ходаки (постоли) та гунчу (куртку), взяв малий мішок, кусень хліба, обв’язався мотузком, зробив наплічник і був готовий до відходу. У четвер вранці я був готовий йти на пошуки долі й неволі, шукати правди життя і пізнати світ. Я не розумів тоді, що таке життя, — був молодий і відважний, та не передбачав своєї долі, яка кинула мене на твердий і тернистий життєвий шлях.

Йду у світ

Весною 1941 року я розпрощався з родиною. На моє: “Бувайте здорові!”, тато запитав: “Куди, сину, йдеш?” Я відповів, що йду у світ правди шукати і світ пізнати. “Ну, йдеш, сину, то йди, та вважай, щоб не повернувся назад додому, як повернувся блудний син”, — напутив мене батько. Я відповів: “Коли вже мені доведеться повернутися додому як блудному синові, думаю, що не відмовите у притулку коло себе”. Тато на те: “Для тебе, сину, все і завжди будуть двері

відчинені, і можеш сміливо повертатись, коли забажаєш”. Я щиро подякував і пішов із батьківської хати у широкий світ.

Весна, день погідний, гарний, природа весела, жайвонки співають, люди радіють, орати починають. А я іду в дорогу і сам не знаю, куди вона мене заведе.

Зустрів я Василя Рьопку на домовленому місці й ми вдвох подалися у напрямку села Мошанця, оминувши місто Ясло, до Дуклі. Містечко Дукля — невеличке: кілька крамниць, пошта, пиварня, їдальня, голярня, поліція тощо, а відоме містечко було тим, що пробігав через нього головний шлях із Перемішля через Карпати на Східню Словаччину.

У Дуклі ми розпитали людей, де знаходиться український добровольчий відділ. А містився він у колишньому панському палаці — дворі якогось вельможі. Навколо великий парк, обведений кам'яним муром з високою залізною вхідною брамою. В середині — два великі муровані триповерхові будинки. У парку старі дуби та липи, чотири невеликі ставки, багато доріжок з битого каміння та попід муром декілька прибудов, схожих на пивниці. Там нас зустріла сторожа — двох стійкових у колишній військовій австрійській уніформі. Замість крісів мали на плечах лопати, що начищені блищали на сонці, неначе сріблом облиті.

Ми запитали, чи тут знаходиться український добровольчий відділ і чи приймають до відділу.

Так, приймають. А ви що, хочете вписатись? — почули ми у відповідь.

На наше “так” вони продовжили:

— Добре, постійте тут, скоро буде зміна служби, ми зголосимо, і вас покличуть.

Після зміни стійки підійшов до брами підфіцер-українець і, запитавши, чи хочемо ми дійсно записатись у добровольці, повів нас у канцелярію. Там було двох німців — лейтенант і цугсфірер та двох підфіцерів-українців, так званих групенфірерів. У канцелярії групенфірер зголосив лейтенанту, що ми хочемо добровільно вступити до українського відділу.

Той подивився на нас, щось сказав іншому і розпорядився нас прийняти. Записавши наші персональні дані, один із групенфірерів повів нас у магазин, видав військову уніформу, призначив до роїв, наказав добре вмитись і переодягтись, а на п'яту годину з'явитися на збірку.

Мій рій розміщався на третьому поверсі в кімнаті № 11. Скільки кімнат було на поверсі, точно не пригадую, — мабуть, шість. Вздовж довгого коридору стояли стояки з лопатами. Вони були пронумеровані та начищені до блиску. На другому поверсі розміщалася велика зала. При вході до неї висіла таблиця оголошень, де щоденно вивішували нові “накази” і розподіл годин праці. Така сама таблиця була на першому поверсі при вході до канцелярії, або “вахи”. Всі оголошення і накази були написані по-німецьки. Тут же знаходилися кімнати наших групенфірерів, а також магазин, кухня та їдальня. Німецькі старшини і підстаршини мешкали в іншому палаці.

Так розпочався мій побут і життя у великому гурті людей. Тут я познайомився з багатьма хлопцями з Вислока-Горішнього і Долішнього, а також із навколишніх сіл та з Галичини. Нас, вислочан, було дев'ятеро: Рьопка Василь, Святила Микола, Лостовський Петро, Гарагуц Симко, Матіцьо Стефан, Сушко Іван, Борушак Микола, Блоха Іван і я. Знав я багатьох хлопців з околичних сіл, але позабував прізвища. Пригадую тільки команчанина Коня Івана. Словом, було багато селянських хлопців, але переважали інтелігенти, що мали освіту. Звичайно людей з освітою, що вміли читати, писати і говорити по-німецьки, призначали командирами — ройовими та чотовими. Ройових називали «групенфірер», а чотових «вахмайстер». Мали ми дев'ятьох ройових і трьох чотових. Пригадую прізвище одного чотового — Лис. Це була дуже гарна людина товариської та лагідної вдачі. На польових вправах не раз казав: “Хлопці, хоч ми і гречкосії, та покажемо німцям, що ми не гірші за них”.

Наш відділ без командного складу нараховував 120 людей, і складався з трьох чот та дев'яти роїв. Команда була німецька.

У кімнаті рій очолював так званий “дижурний”, який змінювався через кожних 24 години. Завданням “дижурного” було підтримувати порядок і чистоту в кімнаті, завжди знати про стан рою, а також складати німецькою мовою звіт під час перегляду кімнат, який відбувався вранці і ввечорі. На перегляд ходили групенфірери, вахмайстри, а час від часу і сам лейтенант.

Пригадую неприємний випадок під час чергування, коли вперше випало мені бути “дижурним”. Напередодні мого чергування мене викликали до канцелярії (на “ваху”), де групенфірер навчив мене, що я маю робити під час перегляду кімнат. Як зголосити і скласти звіт, я вивчив добре. Наступного дня я, “дижурний”, почистив, провітрив кімнату. Ранком прийшла інспекція, я зголосив, і все було добре.

Увечорі, рівно о десятій входять до кімнати двох унтер-офіцерів з лейтенантом. Я стою на струнко та голошу по-німецьки: “Пане лейтенанте! Кімната номер одинадцять, чоловік дванадцять, двоє в службі, дев’ять в ліжку, кімната чиста і провітрена! — дижурний Кордан”. А лейтенант у білих рукавичках немов скажений, як нечиста сила, бігає по кімнаті та чогось шукає. Ставить посеред кімнати стілець, стає на нього та досягає рукою електричний світильник, що висів посеред кімнати. Його, звичайно, ніхто ніколи не чистив, отже, стягає звідти порохи, скаче зі стільця і репетує: “Stube gereinigt! Stube Dienst, Herr Kordan!”* Я став на струнко і кажу: “Jawohl, Herr Leutnant!” Він підходить до мене і тим порохом малює мені вуса попід носом. Хлопці на ліжках у сміх, а він верещить: “Ruhe!” (“Тихо!”). Ніхто не міг втриматись від сміху, — я червонію і білію від сорому, а сміх не втихає. Тоді він збирає всі наші чоботи, викидає їх із третього поверху через вікна, а йшов дощ, і каже: “За п’ять хвилин чоботи повинні блищати, а ви всі — бути в ліжках. Я перевірю”.

* Кімнату прибрати, черговий Кордан! – (нім.)

На перегляд він сам не прийшов, а послав вахмайстра. На тому все закінчилося.

Розпорядок дня для відділу був такий: о 6-ій годині — “рання зоря”, 15 хвилин руханки, 15 хвилин умивання, о 7-ій — молитва і підняття прапора, 7.30 сніданок, 8.00 — збірка до апелю (звіту і перегляду), з 9-ої — чищення лопаток та перегляд кімнат, з 10.00 до 12.00 — військові вправи. Два рази на тиждень замість вправ — теоретичне навчання. Викладали наші групенфірери або вахмайстри: вивчали військові звання, польові військові знаки, правила поведінки серед публіки і чужих народів, правила гігієни тощо. Від 12.00 до 2.00 — час обіду і дозвілля. Від 2.00 до 5.00 — збірка, вимарш у поле, польові вправи. О 5-ій — вечеря, о 6.00 — апель, молитва і зняття прапора. Від години 7-ої до 8-ої — чищення лопаток, чобіт, ліжок тощо. О 8.00 — збірка у залі — розмови, навчання співу маршових пісень. О 10.00 — “вечірня зоря”. Впродовж тижня, від понеділка до п’ятниці, розподіл годин був майже однаковий, інколи з незначними змінами.

В суботу до обіду — військові вправи, по обіді — генеральне прибирання. По апельі — дозвілля та вихід у місто за дозволом. В неділю по апельі відділом йшли до церкви в сусідні села, співаючи маршову пісню “Ой видно село”. Молодь, діти, старі виходили з хат, вигукуючи: “Слава! То наше українське військо”.

У церкві, під час Служби Божої, деякі хлопці допомагали співати дякові. По закінченні Служби Божої співали молитву “Боже Великий”, а коли виходили з церкви, було чути, як старі люди казали, мовляв, було все гарно, та по Службі Божій не повинні були співати якусь там військову пісню, — церква є для того, щоб молитись, а не військові пісні співати. Мабуть, у тих краях старі люди ще не знали, що це — молитва українського народу.

За час двомісячного побуту в Дуклі наш відділ ходив два рази на роботу в каменоломню, — це приблизно десять кілометрів від міста. Кілька разів відділ мав нічні алярми та нічні

вправи, а також впродовж тижня мій рій чергував при рампі на дорозі, яка перетинала чехословацький кордон, — тоді ми квартирували у лісництві, за селом Барвінком.

З Дуклі через Бранденбург до Львова

Одного травневого дня нам повідомили, що відділ від'їжджає до Німеччини на військовий вишкіл. Того ж дня ми здали уніформи та все інше, що дали нам німці, а отримали цивільний одяг і харчі (хліб і консерви) на чотири дні. По обіді була збірка у викладовій залі. Там нам сказали менше говорити по-українськи, старатись мовчати і не розповідати нікому, хто ми та куди прямуємо. І хоч ми в цивільному, але зобов'язані виконувати накази. У супроводі двох німецьких унтер-офіцерів нас відвезли військовим транспортним автомобілем до станції Кросно. Під вечір ми вже були у потязі. Їхали ми через: Краків, Дрезден, Ляйпціг, Галле, Апель, Берлін. У Берліні наступного вечора була кількагодинна зупинка. Нас завели у військову пиварню, і кожен отримав по гальбі пива. Хто фондував це пиво — не знаю. З Берліна виїхали потягом уночі, а вранці вже були у Бранденбурзі. Легенький сніданок нам видали медичні сестри з Червоного хреста. Після сніданку була збірка і вимарш за місто у поле під виглядом робітничого відділу. Маршували ми 8–10 км пісками недалеко від якоїсь річки чи каналу, де плавали невеликі транспортні пароплави. Там таки, серед поля, стояли 8–10 бараків, огорожених дротяною сіткою. Неподалік від тих бараків у полі стояв чорний мурований двоповерховий дім, де містилася команда SS, якій ми підлягали. Команда налічувала три унтер-офіцери та два офіцери, один з них — лікар.

У таборі знаходились магазин, кухня, їдальня, вмивальня, а за табором були великі пляци для спортивних і військових вправ. Бараки у таборі були пронумеровані. У першому бараці знаходилась канцелярія-“ваха”, кімната молодших підофіцерів-українців і викладова зала. У другому, третьому і четвертому

бараках розміщувались чоти. Кожний барак складався з трьох кімнат, так що кожен рій мав свою кімнату. Кімнати теж були пронумеровані.

Коли всім були визначені місця, відбулась збірка у викладовій залі, де нам повторили, що не дозволяється співати, говорити по-українськи поза бараками з огляду на те, що десь недалеко звідси знаходиться московська амбасада, а там не повинні знати, хто ми. Чи була це правда, я не знаю.

Одразу по цій короткій інформації відбулась збірка при магазині, де кожний отримав військову уніформу (на зразок чеської), зброю та покриття на ліжка. Кожний застелив ліжку, вмився, переодягся, відніс цивільний одяг до магазину, був готовий на збірку до вечері, яку приготували наші кухарі. По вечері було виставлено стійки, а потім — чищення, шиття, відпочинок і сон.

Для крісів стояли стояки, які містилися у бараці під стіною біля дверей. На стояку я помітив напис з українським прізвищем, а пізніше нам сказали, що перед нами тут уже вишколювались відділи українських добровольців і відійшли на призначені місця.

Наш відділ проходив вишкіл впродовж трьох місяців. Програма вишколу і розпорядок були майже такі самі, як у Дуклі. Різниця полягала в тому, що вже вправлялися зі зброєю, а не з лопатами, а також по дві години на тиждень вивчали зброю. Щосуботи ходили на бойові стрільби. За стріляння я отримав похвалу, бо здобув багато пунктів. Стрільбище було велике, з цементним укріпленням, збудоване для вправ німецького війська. Тут я зрозумів, що ті піскуваті землі — це військовий полігон для вишколу військових частин.

Там мали ми двічі на тиждень бойові вправи. Одні чоти займали оборонні позиції і виставляли спостережні пости, інші висилали розвідку-стежу і наступали. Як одні, так і другі старались якнайкраще пристосуватися до даного терену. Час від часу ми мали можливість спостерігати за німецькими

військовими частинами, які також виконували бойові вправи. Це справді була дуже добра школа, і мені це було дуже цікаво.

Під час нашого вишколу почалася німецько-большевицька війна. Пригадую, як політвиховник-німець сказав нам, що німецькі армії вдарили могутньою силою по большевиках і блискавично йдуть вперед на схід. На стінній мапі він показав нам, що німці прагнуть здобути насамперед Дарданелли, потім Баку, а тоді Москву, показав, куди пішли і які позиції зайняли німецькі армії.

За час вишколу два рази були нічні алярми, — казали, що були налети аліантів. Я чув далеке гудіння літаків, але їх не бачив.

Пригадую одну для мене неприємну пригоду. Одного погідного дня, увечорі, відділ відмаршував над річку, де ми мали гутірку і вивчали німецькі військові маршові пісні. Під час тих занять вкусила мене боляче якась муха чи комар. Наступного дня моя рука розпухла, але не дуже боліла. На ранковому звіті я зголосився як хворий. Після звіту хворих звичайно відправляли у санітарний пункт при команді. Ми чекали у почекальні, а лікар-німець викликав хворих за списком на огляд. Викликавши мене, він запитав:

- Що з тобою?
- Хворий, — кажу.
- Що болить?
- Рука.

Оглянув руку, зміряв температуру, послухав, як б'ється серце та пульс, і каже:

- Нічого страшного, мала мушка вкусила.

Я відповів, що, можливо, й муха вкусила, а він сміється. Мені стало соромно, що він так щиро сміється з моєї “недуги” та ще й каже:

— Люди на фронті без ніг і рук, лікарів не мають, а тут муха вкусила і ти лікаря хочеш. То нічого, воно пройде.

По перегляді нас, хворих, розподілили на різні роботи: кому вбиральні мити, кому — кухню, кому — картоплю чисти-

ти, а ще іншим — на подвір'ї прибирати. Я вбиральні мив і думав собі: “Хотів ти, Андрію, досвідчених людей обдурити і в холодку посидіти, а мусиш цілий день, як на панщині, відробляти”.

Відтоді ніколи не думав про щось подібне — це була для мене велика наука.

Одного дня на збірці нам наказали здати зброю та уніформу. Ми знов отримали цивільне вбрання і харчі на дорогу. Відмаршували до залізничного двірця у Бранденбурзі під конвоєм двох німецьких унтер-офіцерів з команди SS. Ми сіли у потяг і повернулись тим самим шляхом до попереднього нашого постю, до Дуклі. У Дуклі нас передали німецькій команді, що складалася з трьох унтер-офіцерів і одного лейтенанта. Тут нам видали повне військове спорядження, але без крісів. Дали кілька крісів на кожен рій, з якими виконували службу біля касарні. Казали, що зброю видадуть згодом, але ми їй так і не отримали. Яка була тому причина, не знаю.

У Дуклі ми пробули майже місяць, а може, й довше. Розпорядок було трохи змінено, були вимарші на далекі відстані, бойові вправи тощо.

Пригадую, що не раз на вправах групен-фірери звертали увагу на деяких хлопців, — казали, що, мовляв, гречкосії, правильно повернутись не вміють. Командири — німці, тож не легко приходилось декому їх розуміти, але з часом наша сотня показала себе на вправах надзвичайно добре, так що й німці дивувалися. Вони дивізіями рухались до лінії фронту, деякі частини зупинялися на відпочинок у парку біля нашої касарні. Якось я мав змогу бачити, як у німецькій чоті під час вправ, на команду «ліворуч», двоє стрільців повернулись праворуч. У таких випадках нас обзивали, а тут самі німці, команда на їхній мові, а повернутися не вміють.

В останні дні нашого перебування у Дуклі майже щодня ми мали цілоденні вправи на місцевості. Одного дня під час наших вправ спостерігав за нами увесь наш командний склад на чолі з цивільною особою. Був то стрункий, чорнявий, висо-

кого зросту, інтелігентного вигляду чоловік. Ніхто з нас не знав, хто він такий. По вправах — шиккування. Наш лейтенант каже нам, що вправи відбулись добре, але повинні бути ще кращі. А тепер до вас промовить полковник Сушко*.

Полковник підійшов ближче до сотні й сказав приблизно так: “Сьогодні я мав змогу приглянутись до ваших теренових вправ. Впродовж короткого вашого вишколу ви навчилися військової тактики досить добре. Я думаю, що в короткому часі зустрінемося і побачимося у Києві. Слава Україні! Героям слава!” Він відійшов, і більше я його в житті не зустрічав і не бачив. До якої партії належав полковник Сушко, не знаю. Знаю лише, що навесні 1941 року Організація Українських Націоналістів (ОУН) розділилась на дві частини. До котрої належали ми, під чийм проводом перебували, не відаю.

Через декілька днів нас вишикували і знову наказали скласти військовий стрій, видали цивільний і харчі на два дні. Сказали, що їдемо до Львова, де нас обмундують, і ми підемо вслід за фронтом очищати терени від московсько-більшевицьких недобитків, а якщо буде потрібно, то й на фронт. Але не так сталося.

Зранку того ж дня нас відвезли автомобілями до залізничної станції Кросно. Звідти ми відразу ж поїхали на схід, у напрямі Львова. Переїхавши Сян, у Перемишлі побачили великі руїни внаслідок пересування фронту. На стінах будинків і на двірці подекуди виднілись обдерті плакати про проголошення Самостійної України 30 червня 1941 року.

По дорозі до Львова побачили багато знищеної большевицької військової техніки: танків, гармат, автомобілів. Приїхавши до Львова, на головному двірці, і на стінах будівель, дене-

* Роман Сушко — полковник армії Української Народньої Республіки (УНР), співорганізатор Української Військової Організації (УВО). У 1939 році був командиром Легіону Українських Націоналістів, який виступив по боці німців.

де ми також бачили плакати про проголошення Української Самостійної Соборної Держави.

З двірця наша сотня з піснею на устах вирушила маршем вулицями Львова. Почувши українську пісню, люди вітали нас окликами «Слава!» зі сльозами на очах і кидали нам на дорогу квіти. Ми йшли бадьоро і старалися співати якнайкраще, адже наша пісня лунає на вулицях княжого міста Львова.

Нас запровадили на якусь вулицю, у гарний дім, до залі. Вона була досить велика, на сцені ще висіли большевицькі емблеми — серп і молот, а стеля була розмальована п'ятикутними зірками. Назви тої вулиці не знаю й понині, бо тоді не брав цього до уваги. Як пізніше розповідали хлопці, це був перший комісаріят української поліції.

У залі ми сиділи спокійно, влаштувавши собі обідню перерву. Чекали там недовго, бо за яку годину увійшли до залі кілька офіцерів — німецька жандармерія і один старшина української поліції. Вони вийшли на сцену, і один із німецьких офіцерів у ранзі капітана звернувся до нас по-німецьки:

“Я є капітан Шульц, командир німецької жандармерії всієї Львівської округи. Хочу сказати вам, що ваша мета та ціль тут сьогодні закінчується. Нам, німцям, не потрібна ваша допомога у боротьбі з большевиками. Наша армія така могутня і сильна, що знищить їх сама. А ви, якщо хочете, то беріть на себе деякі обов'язки і працюйте разом із нами, і тим самим допоможете своїм братам і сестрам. А ми, німці, хочемо допомогти вам. Якщо ж ви не хочете, то є така нація — поляки, що сама намагається взяти на себе ті обов'язки. Вони допомагатимуть нам і далі битимуть ваших братів і сестер, як били давніше. Отож я прошу вас, хто з вас хоче стати в ряди української поліції, піднесіть руку!”

Хлопці подивились один на одного, — і ніхто руки не підносить, бо, напевно, кожний подумав про те, що збирався воювати, Україну визволяти. Німець, побачивши, що ніхто руки не підносить, почервонів, мабуть, був злий. У залі встав один вахмайстер із нашої сотні, який говорив добре по-німець-

ки, перепросив Шульца і каже, що тут є близько 90%, які не розуміють німецької мови, то й не знають, про що йдеться. І ще одне, — ми проходили військовий вишкіл, а не поліційний.

Гауптман Шульц відповів: “Я цілком розумію вас, що ви проходили військовий вишкіл, а не поліційний. Та не забудьте, що тут, у Львові, в короткому часі відкриється поліційна школа, де кожний із вас матиме нагоду пройти вишкіл. А що не всі розуміють німецьку мову і не всі зрозуміли, про що я говорив, то ось зараз промовить і перекладе мої слова вашою українською мовою сотник Козак”.

Сотник Козак переклав промову Шульца слово в слово, а від себе додав: “Послухайте декілька моїх слів. Для нас, українців, нема іншого виходу. Я радив би взяти на себе ті запропоновані обов’язки, бо таким чином будемо мати можливість хоч трохи допомогти своїм братам та сестрам. Якщо ми не візьмемо їх на себе, то це зроблять поляки, тому що вони вже намагаються і просять німців дати їм на це дозвіл. Отже, судить самі, як вважаєте. Хто з вас хоче вступити в ряди української поліції — підносьте руки”. У нас не було виходу. Промова сотника Козака вплинула на нас, і ми всі піднесли руки. Гауптман Шульц, зрадивши, сказав: “Тепер кожний з вас піде до реєстрації, де кожному визначать його місце служби”.

Жандармерія відійшла, а нас почали реєструвати.

Моя служба в українській поліції

До прийняття у поліцію кожного з нас викликали до канцелярії, де знаходилось гестапо і де воно проводило допити. До канцелярії ішли всі, та з канцелярії до залі не всі вертались. Що з ними сталось і куди вони зникли, мені не відомо. Як говорили пізніше, ті хлопці, що не повернулись у залю, були арештовані гестапо за приналежність до ОУН. Коли викликали мене, там сиділо четверо гестапівців. Один одразу ж запитав, чи вмю я розмовляти по-німецьки. Я відповів, що не вмю.

— А по-польськи?

— Так.

Тоді один запитував по-німецьки, а інший перекладав для мене по-польськи. Запитання були такі:

— Ім'я та прізвище?

— Андрій Кордан.

— Коли і де народився?

— 28 серпня 1923 року у Вислоці-Горішньому, повіт Сянік.

— Яку школу закінчив?

— Народну.

— Якої релігії?

— Греко-католицької.

— Якої національності?

— Українець.

— До якої організації належав і належиш?

— Не належав до жодної.

— Як це? А хто тебе вислав на військовий вишкіл?

— Ніхто.

— Ну, а як, — ти сам пішов?

— Так, мій батько був добрим вояком за Австрії. Я дуже полюбив військо і пішов по батьківських слідах.

Мені сказали йти до залі і чекати. Через півгодини викликали до канцелярії сотника Козака. Він сказав мені: “Ви залишитесь у Львові, у першому комісаріаті”. Я ж пригадав собі розповіді мого тата про те, що у воєнний час важко і небезпечно жити у великих містах. Я попросив сотника Козака, якщо це можливо, призначити мене у повіт, тому що я із Карпат, закінчив лише народну школу і знань у мене небагато, важко буде орієнтуватись у такому великому місті, як Львів. Він погодився: “Добре, поїдете з групою у Раву-Руську”. Група складалася з дев'яти осіб, в тім четверо з Вислока: Петро Лостовський, С. Гарагуц, С. Урдіяник і я. Іван Кидань був із Горлиць, а ще четверо з Галичини. Іван Сушко і Борушак залишились у Львові, а куди було призначено решту моїх односельців, не знаю.

Нас дев'ятьох забрали два німецькі жандарми і повезли маленьким автобусом до Рави-Руської. Під час нашої подорожі я нарахував на узбіччях доріг близько шістдесяти розбитих большевицьких танків. Через дві години, увечорі, ми були вже на місці. Розквартирувались у якомусь будинку, поруч із жандармерією і гестапо, на другому поверсі. Цей дім був частково зруйнований, але кімнати на другому поверсі були у доброму стані. У кімнатах замість ліжок лежали сінники, і нам сказали, що ми тут тимчасово. Наступного дня ми встали зранку, і нам видали платню по сто карбованців кожному на місяць на харчі. Сказали: “Харчуйтесь самі або ідіть у їдальню, відпочивайте, а хто хоче піти у місто, може йти”. Ми з Урдіяником пішли до міста, купили собі по хлібині та трохи ковбаси. Трикілограмова хлібина коштувала карбованець, кілограм ковбаси — три карбованці. Повернувшись на квартиру ввечорі, Лостовського і Гарагуца не застали — що з ними сталось, ми не знали. Так ми квартирували протягом тижня.

Поруч із жандармерією й гестапо була невеличка площа, обгороджена муром. Звідтам щодня було чути страшні крики, плач, зітхання. Одного дня від цього дикого крику я прокинувся, глянув у вікно і побачив між мурами, всередині, приблизно двадцять людей. Чотири озброєні гестапівці били їх без милосердя та ганяли, як звірів. Це тривало приблизно півгодини. Не знаю, хто були ці в'язні, хоча вони перебували під гестапівським ключем і знаходились у будинку, розташованому поряд із нашим.

Варварські знущання і тортури над цими людьми були для мене великим ударом і сильно на мене вплинули, тому що вперше в житті мені довелось щось таке побачити. З того часу я втратив симпатію до німців, до їхніх гарних промов про те, що вони йдуть визволяти народи з-під большевицького гніту та комунізму і давати волю народам. Довго думав і розмірковував я над тим, що і як мені робити. Повертатись додому боявся, бо зареєстрований, можуть ввіймати і посадити у в'язницю чи вивезти на примусові роботи у Німеччину. Щоб

оминути нещастя, я вирішив залишитись на місці і сказав собі так: ти, німото, з мене великої користи не будеш мати, а своєму брату, скільки зможу, стільки допомагатиму.

Впродовж тижня ми чекали. Одного дня перед обідом нас усіх вивели на міську площу. На площі ми побачили вже вишикувані групи по 9–12 осіб, всього близько 120 поліцистів.

Там зібралася повітова команда німецької жандармерії на чолі з лейтенантом, а також повітова команда української поліції на чолі з поручником. Лейтенант німецької жандармерії передав нас командиру української поліції поручнику Штохмалю. Поручник Штохмаль привітався, дав кожному з нас білу полотняну пов'язку, на якій була печатка жандармерії та напис німецькою і українською мовами “Українська помічна поліція”, і розподілив нас до вже згаданих груп. Мене він теж призначив в одну з груп, представивши її: “Це є командир вашої станиці пан Креховець, а це його заступник — пан Зарічний, а решта — поліцисти”. Кожна група означала станицю і була призначена на район (збірну громаду). Мене призначили у станицю збірної громади Магерів. Нам наказали сідати на фіри і їхати на призначені місця.

* * *

Із Рави-Руської до Магерова приблизно п'ятнадцять кілометрів. Їхали ми трохи більше години, поки добрались до місця призначення.

Приїхали під вечір. Тут нас зустрів голова (війт) збірної громади на прізвище Струк, привітав нас і дав командиру Креховцеві ключі від дому, де мала міститись станиця. Станиця розмістилась у колишньому приміщенні большевицького енкаведе. Будинок знаходився при дорозі, що вела на Раву-Руську чи Немирів. Сама будівля — двоповерхова, мурована, добре збудована. Пивниця — велика, поділена на чотири в'язничні клії з коридором посередині. Їх вікна були окуті залізними ґратами, а всі двері — з засувами та міцними

залізними замками — товстою бляхою. Стіни пивниці були залиті кров'ю, подекуди можна було прочитати написи: дати, прізвища, писані кров'ю, нашкрябані камінцем, а то й олівцем. Серед іншого, я там прочитав таке: “Сьогодні гину від рук НКВД. Слава Україні!” У тій пивниці енкаведисти допитували-катували наших людей.

Перший поверх цього будинку був понищений: вікна й двері забиті дошками. Другий уцілів. Там були дві великі спальні, канцелярія, кухня та коридор. Кімнати були сьак-так умебльовані, для кожного з нас там вже були приготовлені залізні військові ліжка з накриттям. У кожній кімнаті стояло по чотири ліжка. Кімнати були призначені для нас, поліцистів, а канцелярія — для командира. Він там урядував і спав. Кухня була спільна. Ми одразу ж упорядкували кімнати і всі зібрались у кухні вечеряти. Кожний витяг із своєї торбини харчі і поклав їх на стіл. Я не мав нічого, крім шматка хліба та кусника сала, яке купив на базарі ще у Раві-Руській, але витяг, що мав. Всі наді мною посміювалися, бо кожний добре запасся різними харчами, не забракло там і горілки, то ж взяли мене до гурту.

Під час вечері ми почали знайомитися. Я для всіх був найцікавішим, їм було цікаво знати, хто я і як потрапив сюди, у ці околиці. Кожний розпитував мене, а я відповідав і говорив багато. Вони всі сміялися до знемоги. Я, звичайно, не розумів, з чого вони сміялись. А сміялися з моєї вимови. Багато часу минуло, поки я зрозумів, у чому річ, і відтоді став мовчазним. Відповіді давав короткі, запитував лише тоді, коли це було необхідно.

Всіх нас на станиці було дев'ятьох. Склад станиці у вересні 1941 року був такий:

Комендант Креховець походив із села Крехова, повіт (округ) Жовква, віком за сорок років, освіта — 7 клас народної школи, одружений, у минулому був старшим десятником при Українських Січових Стрільцях (УСС) чи Українській Галицькій Армії (УГА).

Його заступник Зарічний, із села Корні, повіт Рава-Руська, був то старший чоловік віком 50–56 років, одружений. Гадаю, що мав непогану освіту, бо вмів добре писати і читати по-німецьки. За Австрії служив при жандармерії, мав великий досвід служби в поліції, а за большевиків був в'язнем — сидів у львівській в'язниці “Бригідки”.

Юнко, із села Дев'ятира, повіт Любачів, був добрим писарем, любив читати, одружений, вік — 30–35 років. Служив у польському війську, мав ранг капрала, за большевиків був секретарем сільради.

Юнко (родичем згаданого вище Юнка не був), також із села Дев'ятира, повіт Любачів, двадцяти років, не одружений, освіта — 7 клас народної школи. У війську не служив, за большевиків пройшов вишкіл трактористів.

Цьох із Шабельні, передмістя Рави-Руської, тридцяти років, одружений, батько двох дітей, закінчив 7 клас народної школи, служив у польському війську капралом і був знаним равським міським батяром.

Мазур із села Карова коло Угнова, повіт Рава-Руська, тридцяти років, одружений, освіта — 4 класи народної школи, служив у польському війську, був сільським батяром та бабієм. Будучи в польському війську, випадково вбив польського поліцая, за що відсидів три роки в тюрмі; за большевиків працював у млині.

Зборовський, із-під Угнова, повіт Рава-Руська, сорока років, одружений, освіта — народна школи, служив у польському війську. Був таким собі сільським філософом, з нього ми мали найбільшу потіху — коли він щось казав, а говорив він завжди дуже поважно і серйозно, сказане завжди викликало загальний сміх.

Зінко із села Річки, повіт Рава-Руська, 25–30 років, не одружений, освіта — 4 класи народної школи, служив у польському війську, був сільським батяром та бабієм.

І, нарешті, я — дев'ятий у тому переліку — наймолодший з усіх, з найменшою освітою, досвідом та знаннями.

* * *

На початках, у перші дні служби, ми не мали визначеної зброї. Кожний озброювався, як хотів. Зброї було багато, тому що большевицька армія кидала її, тікаючи чи здаючись німцям у полон.

Наш комендант Креховець, не маючи ніякого досвіду служби у поліції, вислав поліцистів у службу по двоє, на зразок військової розвідки, не визначав годин, не давав ніяких інструкцій. Казав: “Ви, панове, ідіть у ті села, ви — у ті, а ви — у тамті”, — так розподіляв службу. Мене в службу не вислав, бо я лишився без пари. Своєму заступникові казав сидіти у канцелярії і приймати повідомлення, а мені чергувати при телефоні, а сам ходив по селах нашого району, “щоб добре його знати”. Більше тижня я і Зарічний просиділи, виконуючи службу в канцелярії. Я чергував при телефоні і придивлявся до праці Зарічного. Він мав великий досвід і тому виконував роботу у канцелярії належним чином: запровадив розподіл годин праці, службову книжку, книги протоколів, повідомлень, залагоджених справ, зробив план нашого району, розкреслив його червоним олівцем і прибив на стіні. Район був великий, дев’ять сіл, і невеличке містечко Магерів — колись гарне, але трохи зруйноване під час воєнних дій. У містечку було багато євреїв, всіх їх зігнали в одну дільницю, так зване гетто. Там вони мали свою поліцію й адміністрацію. Нам вони не підлягали, і нам заборонено було туди заходити.

Наприкінці місяця наш комендант Креховець разом із заступником виїхав на сесію до повітової команди у Раву-Руську. Сесія відбувалась щомісяця. Вони привезли звіди службову зброю, інструкції та харчі. Першою службовою зброєю були австрійські кріси, так звані “манліхери”. Комендант виділив під розписку кожному з нас по одному такому крісу та десять штук набоїв. У разі використання набою треба було письмово звітувати про те, на що і де використав його.

У той же час ми отримали інструкції щодо нашої служби. Був наказ конфіскувати всі військові речі, які залишилися по большевиках, а головне — зброю та амуніцію. Конфісковане слід було відправляти до повітової команди, бо якщо німецьке гестапо, що мало необмежені права, знаходило присвоєну військову річ, її власникам загрожувала смертна кара. Спірні справи селянства слід було погоджувати на місцях, на власний розсуд у присутності солтиса (сільського голови), а справ таких було дуже багато. Про кримінальні і політичні справи — негайно повідомляти протоколом до повітової команди. Це була перша інструкція щодо нашої служби.

Зброї по большевиках залишилось багато, але що сталося з нею, не знаю. Думаю, що її заздалегідь маґазинувала організаційна сітка ОУН. Ми зібрали зброї дуже мало, переважно поламаної та іржавої, але й таку відправили у повітову команду. Спірних справ селянства полагоджувалось багато, оскільки одні писали скарги і доноси на інших. Ці справи залагоджувались на місцях мирним способом або страхом. Район — великий, праці було багато і не легко було швидко все залагоджувати, тому що ходити всюди мусили пішки. Невдовзі кожна поліційна станиця отримала службові ровери. Для нашої станиці їх було виділено чотири.

Одного ранку Зарічний сказав комендантові, що хоче піти зі мною ознайомитися з районом. Комендант Креховець дозволив, і ми одразу ж — на ровери і поїхали. У якомусь селі, на сільській вулиці, що пробігала між хатами, раптом вибігає з хати жінка і репетує: “Рабусі йдуть!” (грабіжники — *діал.*). Зарічний, який їхав поперед мене, зупинився і каже: “Зайдемо до неї на подвір’я і спитаємо, чого вона так розкричалася”. Ми заїжджаємо, а вона кричить ще голосніше. Зарічний її заспокоїв та й питає, що то за “рабусі”. Вона розповіла: “Вчора був у мене один з ваших, чорнявий, високий поліциста, забрав у мене 12 простирал, 6 коців, 3 пари валянок та 4 куфайки. Правда, то все з військового маґазину, який німці розбили, але казали людям забирати собі. А вчора той ваш забрав

у мене все, — казав, що це військове і мені не можна тримати. Я бідна, маю троє дітей, чоловіка большевики арештували, до сьогоднішнього дня не повернувся, може, замордували”. Зарічний занотував собі то все і попросив ту жінку, щоб вдруге не кричала так, бо не всі поліцейські такі.

Ми посідали на ровери і поїхали далі. “Гарні справи, — говорить мені по дорозі Зарічний, — то, мабуть, робота нашого коменданта — кривдить своїх людей, нас усіх виставив на посміховисько. Хіба можна тепер його поважати?” Зарічному було неприємно слухати адресовані поліції вигуки “рабусі”, але зробити він нічого не міг. Креховець часто ходив у службу сам і, напевно, робив багато таких негідних вчинків. Пригадую таке: якось за моєї присутності зайшла до канцелярії якась жінка і, побачивши коменданта Креховця, одразу в сльози і просить: “Пане коменданте, віддайте мені речі, які вчора у мене забрали”. Він встав, почервонів і говорить їй: “Не кажіть мені “пане коменданте”, а кажіть чорте, дябле, тільки у біду мене не вводіть, а тепер ходіть зі мною, якось то полагодимо”. Як він цю справу залагодив, не знаю.

Мені це вже тоді не сподобалось, бо на станиці ніяких конфіскованих речей не було. Це було доказом, що він забрав їх собі. Тепер я про той випадок розповів Зарічному. Зарічний розізлився і став рішучий: “Я йому скажу! Досить вже того, що він тут наробив, — або він комендант, або мундур до магазину!”

Наступного дня пан Зарічний у присутності поліцейців сказав Креховцю: “Пане коменданте, я чув, що деякі люди збираються писати на вас скаргу, пожалуватись у повітову команду, що ви ходите у службу самі, відбираєте у людей військову білизну, якої ніхто на станиці не бачив, тому що вона пропала у ваших руках. На сором себе виставляєте, а тим більше підриваєте авторитет всієї української поліції. Ви, як комендант, повинні наглядати за канцелярією і видавати накази, а не ходити по селах. Мені дуже прикро, пане коменданте, що я звертаю на це вашу увагу, а ви, якщо хочете,

слухайте і стережіться, бо потрапите у халепу”. Креховець то червонів, то білів зі сорому та страху і каже: “Пане Зарічний, це неправда, люди придумують те, чого не було, — говорять неправду”. Зарічний на те: “Пане коменданте, це правда, тому що на це є докази”. Комендантові заціпило і він більше не виправдовувався.

З того часу комендант не залишав станиці. Одного разу задзвонив телефон, і я, як черговий, підняв слухавку. Телефонував поручник Штохмаль, попросив до телефону коменданта Креховця і сказав йому, що до нас їде на інспекцію зі Львова жандармерія, яку очолює капітан Шульц. Креховець бігав по канцелярії дуже знервований, а потім сказав мені: “Я їду в місто, а ви, як черговий, коли приїде інспекція, зголосите станицю”. Я запитав: “Пане коменданте, а чому я, а не ви, — ви ж знаєте пару слів по-німецьки і зголоситесь, а я не можу”. Він каже: “Це наказ!” “Ну, то хай буде так. Наказ є наказ”, — погодився я. Не знаю, можливо, він справді не міг сказати пару слів по-німецьки або ж боявся за свої провини.

Комендант вийшов у місто, а десь через півгодини приїхали два легкових автомобілі німецької жандармерії. Було їх шість осіб, усі увійшли до канцелярії, і я зголосився по-німецьки: “Пане капітане, тут станиця української поліції в Магерові, всіх поліцистів дев’ять, вісім у службі, я, Андрій Кордан — черговий”. Капітан прийняв моє зголошення, потім оглянув усі кімнати, сів у авто і від’їхав разом зі своїми жандармами. Одразу ж повернувся комендант Креховець і питає, що говорили німці, чи питали про нього. Я сказав як було — не говорили і не питали, оглянули все і поїхали.

Комендант Креховець, з часу згаданої вже розмови зі своїм заступником Зарічним, втратив інтерес до своєї посади і роботи. Наприкінці листопада 1941 року він поїхав на сесію до повітової команди у Раві-Руській, а повернувшись, оголосив, що він звільнений і завтра їде додому. Сказав, що до нас приїде новий комендант, а пан Зарічний призначений комендантом станиці у Немирові.

Чи справді звільнили його, чи він сам звільнився, не знаю. Для нього не було місця у станиці — він втратив у всіх нас авторитет. Може, колись, у молодості, він і був зразковим вояком, але до поліційної служби був нездатний.

* * *

До нас, до Магерова, приїхав новий комендант, Головка. Був це старший чоловік під шістдесят років. Родом був із Любичі-Королівської, вірогідно, мав вищу освіту, добре говорив, писав і читав по-німецьки, був жонатий, мав сина і доньку, які вчилися у вищій школі. За Австрії він протягом 15 років був офіцером австрійської жандармерії, мав великий досвід, був широко відданий службі і шанобливо ставився до німців.

З першого ж дня його приїзду на станицю зайшли великі зміни як у канцелярії, так і в службі. Він вимагав щодо себе великого респекту — наприклад, щоб увійти до канцелярії, обов'язково треба було постукати у двері, на струнко звітувати про свій прихід чи відхід, протоколи здавати у письмовій формі.

Службу встановив як удень, так і вночі. Щодня вранці з 8-ої до 9-ої у канцелярії була збірка всіх поліцистів. Протягом години комендант Головка читав лекції про завдання поліциста на службі, про точне виконання всіх приписів, які вимагає влада тощо. А влада, тобто німці, вимагала:

слідкувати за селянами, які не виконують розпорядження німецької влади;

слідкувати за селянами, які не здають встановленої владою кількості збіжжя і м'яса на контингент;

слідкувати за селянами, які нелегально годують неза-реєстрованих владою тварин і нелегально забивають їх;

слідкувати, чи мають селяни жорна та чи мелють на них — знайдені жорна конфіскувати;

допомагати урядовим чиновникам району вислати точну квоту людей на примусові роботи до Німеччини.

Відомо, що поліційна служба — псяча, тож нелегко було працювати з такою людиною, якою був наш комендант Головка. Я намагався пристосуватися до нього, але не раз і не два отримував від нього догани. Не раз він нас усіх картав за невиконання службових обов'язків, та найбільше за всіх діставалося таки мені. Якось почув я від нього таке: “Пане Кордан, я довго тут з вами, вже приблизно шість місяців, а ви мені ще жодного доносу, жодного протоколу не давали, хоча в службу ходите щодня, приходите зі служби, звітуєте, але нічого карного не помічаєте. Пане Кордан, цього не може бути. Ваш звіт — це ніщо. Я хоч і старий, та як піду у службу, то не один, а десять протоколів принесу: там в містку діра, там гноївка в річку тече, там пліт вивернений на дорогу, і таких прикладів можу привести вам сотні і все це зголошувати владі, а урядові чиновники за це наложать відповідні кари. Треба по селах знайти для себе донощиків, які б доносили вам, що в селі діється: хто вепра вбив, хто самогонку жене, хто на жорнах меле... А ви, пане Кордан, з чим пішли до служби, з тим прийшли. Той, хто не виконує відповідно поліційної служби, не може бути поліцистом, бо держава не має з нього жодної користі”.

До речі, тоді ми отримали поліційну уніформу: шапки-мазепинки з тризубами, військові блузи, штани, перефарбовані большевицькі плащі-шинелі, військові пояси і чоботи, а, крім того, змінили назву з “Помічна поліція” на “Українська поліція”. Отож, він перечеислив усе те і, киваючи пальцем, каже: “Бачите, про нас дбають, для нас стараються, а ви що — нічого для держави”. Хитрий був, добре вмів вислужуватися.

* * *

Декілька слів про конфіскацію жорен. У Магерівському районі багато жорен не було, бо люди здебільшого мололи у млинах, а їх було три: у Магерові, Добросині та Щирці. Дехто тримав жорна і молот на них корм для домашніх тварин.

Пригадую, одного дня вранці комендант Головка скликав нас у канцелярію і розпорядився: “Мазур, Зінко, Юнко і Кордан разом зі мною вирушаємо в село Лавриків конфісковувати жорна”. Одразу ж від’їхали у присілок Сали, де містився громадський дім і де вже чекав на нас солтис зі своїми радними, а також фіри. Село Лавриків велике, має аж тридцять присілків. Комендант Головка поділив нас і кожному призначив частину села, а солтис на кожну частину — радного, який мав показувати, де й у кого є жорна. Ми роз’їхались, а комендант Головка і солтис залишилися у канцелярії. Я отримав найбільший присілок — Сали. Йдемо поміж хат, а радний показує, де є жорна, а де нема. Ось перший господар, що має жорна, але я з фіри не злажу, а кажу: “Пане господарю, ми жорна збираємо, чи маєте їх на господарці?” “Та маю, маю...” — і хоче ще щось додати, а я кажу: “Давайте, якщо є, якийсь камінь”. Господар побіг і виніс камінний круг, тоненький, як листок. Молов він зерно, мабуть, ще за часів короля Данила. Я сказав кинути його на фіру, записав і поїхав далі. Так ми їздили цілий день, зібрали аж шість штук непридатних до вжитку жорен. Під вечір приїхали з цим до громадського дому, і я голошу коменданту, що конфіскував стільки-то жорен, і даю письмовий звіт. Комендант виходить на подвір’я та приглядається до тих жорен, головою киває, кличе мене вбік і каже: “Пане Кордан, чи ви жорен ніколи не виділи і не розумієте, що на тих жорнах сто літ ніхто не молов?” Я кажу: “Пане комендант, жорна я видів, але на них не дуже знаюсь — чи вживав їх господар, не знаю. Я конфіскував, які він мав і які я в нього знайшов”. “Ну так, так”. Коли всі з’їхались, комендант знову мене картав і ганив: “Подивіться, пане Кордан, ви мали найбільший відтинок, а конфіскували найменше”. Я відповідаю: “Може, тому, що я наймолодший і не мав практики?” Всі засміялись. Комендант говорить: “Щоб ви знали, що вас, пане Кордан, ніхто не боїться і не респектує”. Я кажу: “Це непогано, я не хочу, щоб люди боялись мене, — я не вовк”. Всі знову розсміялись. Головка розізлився і наступ-

ного дня оголосив нам всім догану і прочитав відповідну лекцію щодо конфіскації жорен, але більше конфіскувати жорна ми не ходили, тому що невдовзі коменданта Головку перевели в інший район.

Головка був сином господаря з передмістя Любичі-Королівської. Грав роль великого пана і любив повчати людей, як респектувати панів, або радше не так панів, як підпанків, яким був він сам. Пригадую такий випадок: Головка в канцелярії писав звіти, а я чергував біля телефону (на його думку, я був не здатний до іншої служби). Несподівано відчиняються двері канцелярії, входить літня жінка і вітається: “Слава Ісусу Христу!” Комендант підняв голову, стягнув окуляри на кінчик носа і кричить до неї: “Куди, куди, бабо з села, преш до канцелярії, як до хліва! Прошу вийти за двері і постукати”. Жінка вийшла за двері і постукала. Він запрошує, але не по-українськи, а по-німецьки: “Herein!”. Жінка зайшла зі сльозами образи на очах і, залагодивши справу, вийшла, а Головка каже мені: “Ось так, пане Кордан, людей треба вчити джентльменства та виробляти собі респект”. Я не відповів нічого, бо помітив давно, що комендант Головка своїх людей вважав за другорядних, а німців — вибраним народом.

Комендант Головка був присутній на всіх сесіях солтисів, які відбувалися щотижня у районі, мусив бути на кожній, ходив поміж солтисів та випитував про все. Навіть вїт і солтиси не любили його — називали німецьким підлабузником і донощиком.

Мені з ним було важко, вже навіть визривала думка внести прохання до повітової команди про переведення в інше місце або звільнення з поліції. Та сталося так, що в інше місце перевели коменданта Головку. Був перший випуск української поліційної школи у Львові, і деяких випускників призначали комендантами станиць або їх заступниками. Так на нашу станицю в Магерові було призначено молодого коменданта.

Нашим новим комендантом став випускник згаданої школи Гнідець, родом із Рави-Руської — молодий, двадцяти-

літній чоловік. Походив з інтелігентської родини. Не знаю, яку мав освіту, але думаю, що закінчив гімназію, непогано говорив, читав і писав по-німецьки, був розумний та свідомий український патріот. Мав стареньку маму, яка жила у Раві-Руській, і старшого брата — інженера, який працював на фабриці у Лодзі. Тато його загинув під час Першої світової війни у боротьбі за Українську державу.

Комендант Гнідець був повною енергією й сил, щирою, веселою, товариською людиною і швидко зжився з усіма нами. Був розумний, розсудливий, ні від кого не вимагав респекту для себе, не картав поліцистів за те, що не приносять зі служби карних доносів. Його звіти зі служби, які він давав до повітової команди, здебільшого були такі: “Під час службової праці моїх поліцистів від дня такого-то до дня такого-то в районі Магерів нічого нового не сталось, все спокійно, нічого не помічено”. Комендант Гнідець дуже часто навідував голів громадських чи церковних організацій, які в той час існували, зачашав до священників, учителів та до віята району і його секретарок, на поштовий телефонний зв’язок, де працювали дівчата-українки. Де б він не з’являвся, всі його любили, радо вітали і просили приходити вдруге. На такі візити часто брав мене зі собою. Він любив мене, не знаю, — може, тому, що я був мовчазний, мав спокійну вдачу і ніколи не робив якихось неприємностей у товаристві.

З ним я мав можливість час від часу придивлятися до життя більш освічених людей, а також заглядати у книжки, які я любив переглядати і, тим самим, потрохи вправлявся в читанні та письмі. З дому я знав дуже мало, бо закінчив лише три класи народної школи.

Гнідець любив спорт і кожного ранку робив з нами руханку та вправи зі зброєю. Він не промивав нам мозок службою та доносами, а ніби готував із нас партизанів. Пригадую, що одного дня комендант Гнідець взяв нас трьох: Цьоха, Юнка і мене та ще прихопили зі собою большевицького скоростріла “дігтяра”, якого ми знайшли в бункері, та пішли в Щирецькі

ліси “на полігон”. Там підбрали місце, зробили стрільницю і стали вправлятися у стрілянні зі скоростріла. Через кілька днів на навчальне стріляння брав інших. Ми всі впродовж кількох місяців час від часу ходили на ті нелегальні вправи з нелегальним скорострілом, де підучились стріляти з автоматичної зброї. Що сталось з тим скорострілом потім, не знаю. Гадаю, що комендант Гнідець віддав його ОУН.

Як я вже згадував, коменданта Гнідця всі любили, в якому б середовищі він не перебував. Був веселий і жартівливий, любив покепкувати із сільських та містечкових батярів. І, як я вже згадував, на нашій станиці саме був такий річицький батяр Іван Зінко. Він упадав за дівчатами, а вони йому теж відповідали взаємністю. Не раз було на станиці багато сміху, коли розповідав про свої походеньки з дівчатами та паннами.

Як то водиться, ми вирішили з нього покпити, і комендант Гнідець від імени незнайомої панни написав на адресу Івана Зінка такого листа:

“В. Ш. Пане Іване Зінко!

Напевно, дивним буде Вам, хто пише до Вас. Це я, панна Х, що побачила Вас перший раз у своєму житті, залюбилась у Вашій особі так, що бракує слів вислову. Роздобула Ваше ім'я та прізвище, адресу і рішила написати листа. Вважаю за відповідне не подавати наразі свого прізвища, бо, може, Ви готові висміяти мене. А я би так хотіла стрінутись з Вами особисто, і розказати усно про свою любов до Вас і назвати Вам своє ім'я. Якщо у Вас є охота і маєте серце, уважаю, що не відмовите моему проханню про зустріч. Місце нашої зустрічі — у селі Монастирок у неділю, о першій годині по обіді, на дорозі, яка веде вгору до церкви. Я дівчина гарної будови, високого росту, блондинка, буду з білою торебкою, в рожевій суконці, білих мештах та у білих рукавичках. Зі мною буде чорний песик на ремінчику, з яким я буду спацерувати на вищевказаному місці й нетерпеливо чекати на Вас.

Остаюсь з пошаною до Вас — залюблена у Вас панна Х”.

Листа кинули у поштову скриньку в Раві-Руській. За кілька днів Зінко отримує його, радіє і читає таємно по десять

разів денно. Надходить субота. Зінко готується до недільної зустрічі. Постригся, чиститься, як мовиться, на останній гудзик і просить коменданта Гнідця надати йому вільний день.

Недільний ранок. Погода поганенька, хмарно, збирається на дощ. Зінко не звертає на це уваги, зібрався і перед обідом виїжджає ровером на зустріч.

Село Монастирок досить далеко, близько 9 кілометрів. Дорога поганенька, а до того ще й задощило. Десь над вечір повертається наш Зінко, ледь тягне ровер, весь мокрий та у болоті по самі вуха. Побачивши його, Гнідець підсміхається:

— Де ж ви у таку негоду забавлялися, пане Зінко?

— Та ось їздив я в одне місце в особистій справі.

— Ну і як там? Зустріли блондинку з чорним песиком?

Зінко почервонів, а ми всі — в сміх. Він на те: “Ну, пане Гнідець, ви мене набрали таки добре, та більше і не пробуйте, — я не дамся”.

Та не багато минуло часу, як Гнідець знову набрав Зінка. Одного разу Гнідець пішов у місто, зайшов на пошту і, змінивши голос, зателефонував на станицю як поручник повітової команди. Зінко тоді чергував, отже, підняв слухавку і почув: “Повітова команда, поручник...”. Зінко цокнув обцасами і звітує: “Станиця в Магерові, при телефоні поліцист Зінко”.

— О, то це ви Зінко? Тут до мене прийшла одна дівчина з плачем і зі скаргою на вас. Розповідає про вас жахливі речі. Ви, щоб не підривати авторитету поліції, мусите з нею одружитись, якщо не хочете потрапити до криміналу!

Бідолаха Зінко аж упрів. Тупцює біля телефону і виправдовується, що він невинний.

— Ви, пане Зінко, не виправдовуйтеся. Я по телефону справи не залагоджу, тому через годину ви повинні зголоситися у повітовій команді!

Зінко знову цокнув обцасами: “Так є, пане поручнику!” і поклав слухавку. Я питаю:

— Що сталося, пане Зінко?

— Краще не питай, через годину мушу зголоситися у повітовій команді.

Дощ ллє без перерви, тож за годину добратися до повітової команди немає ніякої можливості ні ровером, ні фірою. А Зінко пріє і вдягається. Аж тут приходить комендант Гнідець. Зінко голосить, що він отримав від поручника по телефону наказ через годину бути в повітовій команді. Гнідець запитує, у якій справі.

— Та знаєте, пане комендант, якась дівчина поскаржилась і наговорила на мене несусвітних речей.

— Я знаю, що ви, пане Зінко, порядний річицький баяр, — каже Гнідець, — через вас дівчата волосся на собі скубають, але тут я на вашому боці. Ви вдягайтеся, а я зараз сам зателефоную поручнику.

Він підняв телефонну слухавку і говорить:

— Пане поручнику, тут комендант станиці Магерова Гнідець. Мій поліцист Зінко зголосив мені, що має зголоситися до вас. Я хотів знати причину?.. Ага, так, так, пане поручнику. Я стою в обороні пана Зінка, він порядний хлоп і на таке не здатний... Ні, ні, пане поручнику, то не так. Дівчина каже вам неправду, прошу пана поручника скасувати цю справу, а також звільнити його від зголошення у вашій канцелярії. Широ дякую.

Коли “розмова” закінчилась, комендант каже:

— Пане Зінко, ваша справа полагоджена і ви звільнені від зобов’язань перед поручником у цій справі.

Зінко з радості ледь не упав до ніг комендантові за те, що вирятував його з біди. Тоді Гнідець не сказав про свою витівку щодо Зінка ні йому, ні іншим поліцистам. Про це знав тільки я. Лишень згодом, коли ми були разом із Зінком у лісі, в УПА, я розповів йому, як то Гнідець вдруге його набрав. Гнідець любив й умів набирати кожного, і то йому вдавалося. Хоч він любив мене, та не обійшлося без того, щоб посміятись і з мене.

Час проходив дуже швидко і весело, бо завжди ми були в доброму гуморі й не помітили, як минуло шість місяців. У тому часі Гнідець одержав від поручника повідомлення про переведення на станицю у Любичу-Королівську. Він звернувся до поручника з проханням забрати мене з собою. Поручник погодився.

* * *

Восени 1942 року почалася наша служба на станиці в Любичі-Королівській. Там були хлопці з різних сторін: заступник коменданта “Палай” (псевдо) зі села Хотилюба на Любачівщині; Іван Онишко з присілка Онишки на Любачівщині; М. Пугариський із с. Щирець на Равщині; решти прізвищ не пригадую. Всього на станиці було нас дев’ятьох.

Станиця в Любичі була розташована неподалік від залізничного двірця у гарному двоповерховому домі. Ми займали перший поверх, а другий був вільний. На початках я там почувався ніяково, хоча вважався ніби правою рукою коменданта і хлопці респектували мене. Та все ж таки усе було для мене чуже до часу, поки не познайомився і не зжився з ними. В Любичі було трохи інтелігенції, тобто свідоміших людей — священиків, учителів. Уряд збірної громади очолювали українці і, загалом, працювати було легко.

В Любичькому районі діяло багато фільварків, так званих “лігеншафтів”. Ними управляло польське шовіністичне шумовиння, яке маскувалося під так званих “фольксдойчів”. Вони дуже часто старалися робити українському населенню клопоти, так що нам неодноразово доводилося ставати на захист українців.

* * *

Зима 1942—43 року була сувора і сніжна. Я купив собі лещата, на яких любив їздити ще вдома. А тут терен непри-

датний для такого спорту, бо не було гір. Та все ж таки я їх купив. Відразу ж після Водосвяття, гарного морозного дня по обіді, комендант Гнідець вислав мене у важливій службовій справі до Гути-Любицької до солтиса. Я поїхав туди, а було то кілометрів десять, на своїх лещатах. Швидко полагодив справу і, повертаючись назад, дуже спітнів. У селі Любича-Князе я зупинився біля криниці, напився студеної води і поїхав далі. Прибув на станицю, відрепортував комендантові, що справа полагоджена, і тут же відчув, що провалююсь у гарячку. Лежу в ліжку день, другий, третій, а мені все гіршає. Гарячка досягла 40–41°. Почав марити.

Гнідець захвилювався, не розуміючи, що сталося. Третього дня він зателефонував до поручника і зголосив, що я важко захворів. Поручник наказав, щоб викликали лікаря і переправили мене до шпиталю, бо це може бути тиф.

Тиф тоді якраз панував на Равщині. Він поширився спершу поміж полоненими, яких було, наприклад, у Раві-Руській близько 16-ти тисяч. Були то переважно українці. Різні українські установи зверталися до німецького уряду щодо звільнення тих полонених, але нічого не допомагало. Тримали їх, поки серед них не поширився тиф. Ті люди помирали, як мухи. Їхні трупи вивозили щодня в ліс, при дорозі Рава — Магерів. Там є велика могила українських вояків, які примусово служили у большевицькій армії. Вони не хотіли воювати за Сталіна та його клятий комунізм, здавались масово у німецький полон, а німці мордували тих людей, винищуючи голодною смертю. Врешті-решт, тих, які залишились живими, відпустили додому. Ці полонені, повертаючись додому, розносили тиф і помирали по селах.

У селах поширився тиф, і люди вимирали цілими родинами. Крайсгауптман (староста), щоб запобігти поширенню цієї хвороби, вислав по районах лікарів із завданням слідкувати виключно за тією недугою. Кожного, хто захворів, лікар повинен був перевірити. Якщо це був тиф, мусив ізолювати хворого, прикріпивши на помешканні напис «Вступ заборонено». Хво-

рих відвозили у шпиталь до Рави-Руської, звідки мало хто повертався живим.

Поручник розпорядився вислати мене до шпиталю. Я просив Гнідця не робити цього, хоч би я навіть помирав на станиці. Він запевнив, що все буде гаразд, і покликав лікаря.

Лікар був єврей, чоловік розумний і з великим досвідом, вже в літах. Він мене оглянув, послухав, обстукав й одразу ж визначив хворобу. Він сказав комендантові Гнідцеві, що у мене немає ніякого тифу, але сильне запалення легенів.

— Він буде щасливий, коли вийде з цієї недуги. Наразі я мушу відвідувати його тричі денно, щоб перевіряти стан здоров'я і вводити ін'єкції, а далі побачимо, — сказав лікар.

Він приходив кілька днів. Коли ж пішло на краще, приходив раз на день. Якими ліками колов — не знаю. По тій недузії, коли я вже почав трохи ходити, він відвідав мене ще раз і сказав таке:

— Ти маєш щастя, що вийшов з того запалення. Тепер добре їж і зважай на себе, бо якщо ще раз так захворієш, то тобі буде дошка і не знайдеться лікаря, який би міг допомогти тобі.

Я щиро подякував йому за його труд, бо справді він був добрим чоловіком, що врятував мені життя. Тоді ж я попросив його навідати мене, при можливості. Він пообіцяв, що навідає, та більше я його не зустрічав і не бачив. Не знаю, звідки він був родом і як звався. Я не насмівився розпитувати його. Називав його просто — пане доктор. Коли я хворів, він приходив до мене з так званого любицького єврейського гетто. Мабуть, зустріла його така сама доля, як й інших: загинув від рук SS при ліквідації любицького гетто.

Скільки було євреїв у гетто в Любичі-Королівській, не відаю. Пам'ятаю однак, як те гетто ліквідували.

Літо 1943 року. Одного дня, до схід сонця, в місті чути стрілянину, неначе на фронті. Близько 260 SS-манів оточили гетто, забрали всіх євреїв і погнали їх пішки під конвоєм до Белзця — це кілометрів вісім від Любичі. Хто чинив опір або

втікав, того розстрілювали на місці. Збірній громаді наказали вислати людей і позакопувати трупи. Єврейське майно SS-івці закладавали у двох будинках, позабивавши вікна й двері, і вивісили напис німецькою мовою «Вступ заборонено! Кара смерті!» По короткому часі вони забрали це майно, мабуть, до Белзця.

Белзець був місцем концентраку на зразок Освенціма чи Дахау, де винищували всіх людей, які були, на думку SS-івців, невідповідними для німецького Райху. Хто допомагав гестапо у винищенні євреїв та інших народів? Це були москалі, які під час війни здавалися у полон, записувалися як “фольксдойчі” і виконували ту чорну роботу для німців, роблячи добро для Москви. У Белзці було тих службовців-катів понад дві сотні. Вони носили чорні уніформи, а на кашкетах — черепи. Були добре озброєні большевицькими автоматами. У вільний від злочинної служби час тинялися вони по навколишніх селах, міняли золото на горілку, яйця, масло, а після пиятик гвалтували українських дівчат. Мало хто з них умів добре говорити по-німецьки, розмовляли по-московськи, словом, “штокали” і “какали”. Люди назагал їх боялися і називали “чорними круками”.

Зупинюсь на одному їх злочині супроти українського населення. Літо 1943 року. Жнива. Ті самі “чорні круки” підпалили дві стайні з кіньми німецьких офіцерів SS зі штабу в Белзці. Це було здійснено за наказом із Москви. Вони сповістили німецьке командування, що злочин вчинила група озброєних людей, які подались у напрямку українських сіл. Назвали найсвідоміші села. Відразу ж, без жодних попереджень і слідства, есесівці із Белзця зі своїми прислужниками-москалями напали вночі на присілки Святе-Колонія, Рудки, Любича-Князі. Стягнули з ліжок 120 чоловіків від 17 до 50 років і привели їх під церкву в селі Князі. Там, під церквою, усіх їх розстріляли. Залишивши за собою пролиту кров невинних людей, кати подались далі і вранці, перед сходом сонця, напали на Любичу-Королівську. Тут зробили те ж саме, що й

у Князях. Зігнали понад 80 чоловіків — босих, напівголих, і всіх розстріляли на площі біля пошти. Очевидець, який був у тій групі невинних людей і чудом залишився живим, розповів, що есесівці вранці, перед сходом сонця, зігнавши їх на згадане місце і вишикувавши перед двома скорострілами, вимагали за 10 секунд виступити крок вперед тим, хто підпалив стайні у Белзці. Коли ж ніхто не виступив упродовж тих десяти секунд, відкрили скорострільний перехресний вогонь, і всі лягли трупом. “Я, за Божою поміччю, залишився живим, бо впав перед пострілами, а трупи — на мене, і так врятувався від смерти”, — закінчив він свою розповідь.

Після тої акції прийшли на станицю двоє підофіцерів-“чорних круків” і передали комендантові Гнідцеві наказ команди SS із Белзця надати їм одного поліциста, який повинен показати їм, де мешкають Михайло Луцейко та Іван Королик, українці з присілка Луцейки біля Любичі. Комендант Гнідець викликав мене на коридор і каже: “Сідай, Андрію, на ровер і якнайшвидше вижени тих двох — Луцейка і Королика — в ліс!” Я так і зробив. Приїжджаю на місце, а це було вранці, то застав їх вдома, і наказую: “За мною, до лісу!” Ми подались через річку до лісу. Я їм розповів, у чому справа. Через кілька хвилин дивимося з лісу, а біля їхніх хат вже “чорні круки”. Оскільки їх не застали, то повернулися ні з чим. Залишивши їх у лісі, я повернувся на станицю і зголосив, що наказ виконано. Комендант Гнідець усміхнувся і каже: “Щастя мають, а то б їх круки поїли”. Увечорі налякані Луцейко і Королик прийшли до коменданта і запитують, що мають робити. Гнідець каже: “Нічого, будете у нас на горищі проживати, а далі побачимо”. Майже два тижні Луцейко і Королик проживали на горищі станиці. “Чорні круки” протягом тижня налітали вдень і вночі на їхні хати, але їх схопити і знищити їм не вдалось.

У той час усі збірні громади Рава-Руської округи висловили гострий протест староству (крайсгауптману), що команда SS із Белзця веде себе ганебно щодо невинного безборонного

населення і без розслідування, без жодного правдивого доказу нападає на українські села та розстрілює невинних людей.

Під час сесії вїїтїв збірних громад у Раві-Руській до них звернувся крайсгауптман (староста), висловив жаль та співчуття з приводу трагічного випадку в його окрузі і запевняв, що більше такого не повториться, бо цю справу він сам доповість вищій владі. По дуже короткому часі, як розповідали “чорні круки”, їхнього командира викликали до Львова, зняли з нього погони і вислали на фронт. Чи була то правда, не знаю. Мабуть, його перевели в інше місце. Але чистка серед “чорних круків” таки була, бо саме під час тієї чистки з їх числа понад 12 осіб із автоматичною зброєю втекло. Про це нашу станицю повідомила повітова комендатура, наказавши слідкувати за тими “круками”. Їхні втікачі не діяли на власну руку, а перебували на зв’язку з большевицькими партизанами, які в той час появилися у наших теренах. Ті самі “круки” нападали вночі з лісів на села, на господарів, з якими раніше торгували. Вимагали під карою смерти віддати золото, яке перед тим вимінювали на горілку, яйця і масло. Про це самі господарі повідомляли до нас на станицю і доводили, що ті самі нелюди, які мордували у Белзці євреїв та інших людей, перебувають тепер серед большевицьких партизанів.

У короткому часі наша станиця дістала підкріплення — двох німців, підофіцерів шуцполіції: цугвахмайстра Бруха і вахмайстра, прізвища якого не пригадую. Вони мали завдання слідкувати за кримінальними справами. Це означало, що у нас було вже дві команди — українська і німецька. Наш комендант звітував, як і раніше, повітовій команді, а німці звітували своїй.

Незабаром після того нашого коменданта Гнідця перевели до міста Любачева, а до нас прибув новий комендант. То було восени 1943 року. Прихід нового коменданта Володимира Боднара зацікавив усіх нас. Що він за людина? Виявилось, що Боднар щирий, має добру вдачу, начитаний. Служив капралом при важких гранатометах у польському війську. Походив із села Вербиця на Угнівщині.

Недовго я пробув при комендантові Боднарі на станиці у Любичі-Королівській. Я страшенно зненавидів есесівця-штурмфюрера, який впродовж двох тижнів мешкав на другому поверсі. Яке він мав завдання, не знаю. Наш цугвахмайстер казав, що він був поранений і мав операцію на оці, а тепер перебуває тут на відпочинку. Він мав мотоцикл, постійно кудись їздив і привозив із собою молодих дівчат 16–20 років. Кожну зі своїх жертв використовував, відтак вів її “на прогулянку” до лісу, де кінчав свою забаву пострілом у голову жертви. Повертаючись, казав нашій поліції послати двох людей, щоб закопати трупа. Хто були ці його жертви, не знаю. Можливо, то були єврейки. Я був до краю обурений цим звірством.

У той час організували так звані “анзаци” (охорони) для охорони магазинів, фільварків-“лігеншафтів” тощо. Я записався в ту охорону, і мене призначили до охорони фільварку Шаленик.

Фільварок розташувався за чотири кілометри на північний захід від Любичі-Королівської. Коли я приїхав у Шаленик, там вже було п’ять хлопців із різних станиць Равської округи: Володимир Лашківець із передмістя Любачева “За Піски”; Чорній із села Прісся на Равщині; Баран та ще двох із Равщини; шостим був я, а сьомим — наш комендант, чеський німець-“фольксдойчер”, цугвахмайстер шуцполіції.

Служба в Шаленику видалася мені дивною. Фільварок на безлюдді, з великими будівлями (віллами), серед розлогих ланів. Життя у нас почалось, як у пустельників. Жили ми у віллі, на другому поверсі, в одній великій кімнаті. Вартували вночі, по двох, годинами колючи навколо фільварку.

Дуже скоро ми з усім ознайомились і зажили гарно. Наш комендант-чех говорив із нами по-чеськи, його ставлення до нас було добрим. Я попросив його про відпустку, щоб відвідати свою родину. За два з половиною роки я вперше отримав дев’ятиденну відпустку додому.

Мій приїзд для домашніх був великою несподіванкою, бо я нікого завчасно не попередив. Тато, брат, сестри — раділи

моєму приїздові, я теж радів. Адже мав змогу бачити свою родину, рідне село, гори, ліси і потоки, де ріс і виховувався. Коли приглянувся до села, мимоволі стало страшно: люди виснажені до крайнощів, обдерті, босі та ще й голодні. Німці тягли на контингент у селян останнє, навіть у тих, хто вже нічого не мав. У селі велика біда. Це було для мене ударом. Наступного дня вирішив, що завтра від'їжджаю. Тато просить: “Залишся, сину, ще на кілька днів”. Я кажу: “Ні, не можу дивитись на ту біду”. А тато: “Тепер нічого, бо осінь і їсти є що, але весною та літом чверть селян ходило жебракувати”.

Наступного дня я зібрався і пішов до церкви, що була біля нашої хати. Походив по цвинтарі, помолвився на могилі матері за її душу й упокій та й зібрався в дорогу. Брат запряг коня і виїхав сільською дорогою на гостинець, що провадив на Команчу.

Так вдруге я попрощався з родиною зі словами: “Залишайтеся із Богом, будьте здорові”. Тато окремо випроваджує мене на гостинець, де вже чекає на мене фіра. Я поцілував тата і кажу: “Будьте здорові, тату, з Богом”. Тато обіймає, цілує мене, зі сльозами на очах: “Сину, мабуть, востаннє я тебе бачу в житті”. Я заперечив: “Ні, тату, воно не так зле, я на фронт не від'їжджаю і думаю, якщо Господь дасть здоров'я, то наступного року знову до вас приїду”. Але сталося не так, як думав я, а так, як тато казав, і більше в житті я їх не бачив.

Коли виїхали за село, я оглянувся. Село ховалось між горами, а на горах під синім небом видніли вдалині чорні ліси. Мимоволі з очей покотилися сльози.

Приїхали на залізничну станцію у Команчу, прощаюся з братом. Подали руки, поцілувалися. Коротке “Бувай здоров!” — і я вже у потязі.

Приїхавши, я подякував комендантові-чеху за надану можливість відвідати родину. Знову почалася та сама служба: пильнуємо фільварок. Але на службу не ходимо так, як раніше, погодинно на стежу, всі разом. Беремо зброю, залазимо у скирти сіна і спимо, а під ранок повертаємось додому. Снідаємо

і цілий день байдикуємо. Дехто і далі спав, дехто книжки читав, а я бувало брав кіса і йшов у ліс, поза присілок Нетребу, на лови сернюків, бо ще вдома любив ходити на полювання. І так швидко минав день за днем.

Проминуло кілька тижнів. Одного дня приїжджає зі Львова німець, інспектор-агроном чи щось подібне, для контролю фільварку. На його честь управа фільварку — польські “фольксдойчери” — роблять прийняття. Запрошують нашого коменданта-чеха. Він погодився: “Добре, прийдемо, я зберу своїх підлеглих, з якими тут служу”. Вони відмовили, бо, як висловились, за столом Іванів, себто нас, бачити не бажають. Чех зі свого боку відмовився від запрошення, мовляв: “Прийняття буде тягнутися до пізньої ночі, а в мене є обов’язки, мушу охорону на службу вислати і фільварок пильнувати!”

Увечорі почався бенкет: п’ють, їдять і бавляться. Інспектор-німець добре випив, витяг пістолет і почав стріляти у вікно. Опівночі бенкет скінчився. Інспектор рачки поповз спати до кімнати, що міститься у першій віллі, на першому поверсі. Управа фільварку також рачки розповзлася. Ми всі ходили по фільварку і добре бачили забаву через великі, залиті світлом вікна.

Комендант каже: “А тепер, хлопці, влаштуємо для них друге прийняття. Не хотіли вас бачити за столом і випити чарку разом із вами, за це тепер ті герої нехай сплять не на ліжках, а попід ліжками і роблять у штани. Та язики ваші мусять бути за зубами, бо й мене розстріляють і вас не залишать”.

Ми всі погодились, а комендант продовжував: “Робимо так: обстрілюємо сильним вогнем цим дідам вікна, а потім відзвітуємо, що на фільварок Шаленик напала партизанка”. Так і зробили: розпочали стрілянину і робимо бурхливу метушню на фільварку. Любицька поліція, почувши стрілянину на нашому фільварку, негайно повідомила Раву-Руську. Над ранком приїжджають два автомобілі з щуцполіцією. Ми всі вдаємо переляканих, комендант звітує, що група людей, числом близько десяти осіб, одягнених у цивільне, добре озброєних

автоматичною зброєю, прокралась у середину фільварку. Наша стежа помітила їх, почала стримувати, вони відкрили вогонь, ми вибігли на подвір'я і з-за мурів дали добру відсіч. Вони змушені були відступити і подались у поля, у напрямку польських сіл, на Томашівщину. Лейтенант шуцполіції подякував нам за добре виконану службу та відбиття бандитів від фільварку і від'їхав зі своєю командою в Рава-Руську.

Вранці управа фільварку на чолі з інспектором-німцем запросила нас усіх у віллу на прийом. Ми їмо, п'ємо, а вони дякують нам за порятунок від смерти та розповідають, де хто ховався: один під ліжком, другий у пивниці, третій простояв за дверима тощо, а загалом жалілись, що жоден із них до ранку очей не зімкнув. У страху і напрузі пройшла їм ціла ніч. Ми послухали, наїлися, напилися, добре подякували та й пішли далі бити байдики. Потім було з чого сміятись, та все це було тільки між нами.

Однак недовго довелось нам так гарно жити та з польських “фольксдойчерів” лаха дерти. Невдовзі нашу охорону перебрала німецька шуцполіція. Нас відкликали до повітової команди у Раві-Руській. Там поручник приділив нас до станиць. Я потрапив на станицю в Добросин.

Гарне велике село Добросин знаходиться між Равою-Руською та Жовквою. До Рави-Руської — близько вісімнадцяти, а до Жовкви — дванадцять кілометрів. Через Добросин пробігав головний шлях Жовква — Рава-Руська, а також залізниця Львів — Варшава. В Добросині була залізнична станція, збірна громада та поліційна станиця, яка належала до Рава-Руської округи.

Станиця знаходилася при дорозі Жовква — Рава-Руська у дерев'яному, покритому черепицею домі. В середині були дві великі просторі кімнати з широкими вікнами, кухня, коридор, невеличка пивниця і канцелярія.

Комендантом станиці був такий собі на вигляд звичайний сільський хлопець на прізвище Коцур із села Дев'ятира на Любачівщині; близько 25–30 років, яку мав освіту, не знаю, але був заповзятим патріотом і націоналістом, а ще хлопським

зарозумілим хитруном. Належав до ОУН. Вважав мене селюком, який нічого не розуміє, і службово використовував мене для праці в ОУН. Давав, без жодних попереджень, накази, при виконанні яких можна було поплатитися життям.

На станиці усіх нас було семеро. Деяких я знав раніше з інших станиць. Пам'ятаю Мазура із Карова, Доцка з Річок, Пушкаря з села Вербиці на Угнівщині та хлопця зі села Монастир біля Верхрати на Любачівщині, прізвище якого вже забув. Служба була переважно нічною — контроль сільських варт, бо округа Равчини ставала щораз небезпечнішим тереном.

1943 року большевики скинули туди парашутистів і політруків із завданням встановити зв'язки з місцевими комуністами, тероризувати українське населення і чинити саботаж. Німецький фронт тоді почав валитись, гестапо лютувало і нищило все, що потрапляло в його кігті — без жодних розслідувань і судів. Большевицькі агенти-терористи лютували й собі, а українське населення ставало жертвою двох супротивників.

Пригадую, як восени 1943 року комендант Гнідець із Любачева брав участь в акції на ліс разом із німецькою жандармерією. Тоді було оголошено, що там знаходяться озброєні бандити. Під час акції знайдено криївку, при її відкритті посипались постріли, від яких комендант Гнідець загинув на місці. Криївку здобули, бандитів знищили. Здогадувались, що ці особи були большевицькими агентами. Коменданта Гнідця поховали на цвинтарі у Раві-Руській з великими почестями, почесним поліційним відділом, під звуки сальви.

Тоді ж сталась інша подія. У Магерові почали сильно слідкувати за поліцистами. Згаданий вище Юнко увесь час залишався на тій самій станиці, а крім того, працював для ОУН, бо був її членом. Займався пошуками та перевезенням зброї тощо. Головка, помітивши це, таємно доніс на Юнка у гестапо. Одного дня Головка дав Юнкові якесь доручення і наказав, щоб він повернувся точно о такій-то годині на станицю. У вказаний час на станиці Юнка чекало гестапо, та про це Юнко вже знав, — його повідомила організаційна розвідка, і він, замівши за собою сліди, не повернувся на ста-

ницю. Юнко пішов у підпілля, а Головка і гестапо вважали його пропалим безвісти під час служби — думали, що його схопили большевики-партизани. А він був живий і боровся у лавах українських патріотів.

Комендант Головка завжди казав, що буде вмирати стоячи, і напроорокував — загинув від кулі на станиці в Магерові. За щирю відданість і співпрацю з німцями його поховали у Любичі-Королівській, а в похороні взяв участь один почесний відділ німецької жандармерії та кілька цивільних громадян із його родини.

На Равщині напруження зростало з кожним днем. Німецька поліція ночами не виходила із своїх станиць. Ходила у райони вдень, і то більшими відділами. Українська поліція мала більше можливостей, але з часом і для нас стало дуже небезпечно. Большевицькі партизани таки добре розгулялись у цих теренах: нападали більшими загонами, грабували села та тероризували українське населення.

ОУН почала створювати збройні підвідділи та боївки, які мали завдання охороняти українське населення, тероризувати німців і большевицьких партизанів, а також складувати зброю і запаси харчів. Такі боївки дуже часто мали сутички то з німцями, то з большевицькими партизанами. Одна з боївок мала таку сутичку з партизанами вночі біля села Бутини. Саме у тій боївці знаходився Юнко, про якого я згадував вище, і в цій сутичці загинув разом із своїм другом від рук большевиків. Коменданта Коцура як односельця Юнка і члена ОУН організація повідомила про цей випадок. Він наказав мені повідомити родині Юнка про його загибель, місце та час похорону сина. Я наказ виконав. Хоч терени небезпечні, добрався вночі у село Дев'ятир, повідомив родині Юнка і повернувся назад. Наступної ночі Юнка разом із його другом поховали у спільній могилі на роздоріжжі Добросин — Рава-Руська — Жовква у присутності їхніх родичів.

Коцур, побачивши мою слухняність та солідність при виконанні його наказів і вважаючи, що я не дуже орієнтуюся, в чому річ, використовує мене й надалі для праці в організації.

1944 року, одразу ж після Водосвяття, відділ наших партизанів мав постій у селі Замочок біля Жовкви. Німці довідались, що там квартирує відділ, і задумали зробити протипартизанську акцію. Повітова команда повідомляє нашій станиці, щоб ми були готові виїхати з німецькими поліційними частинами на акцію у село Замочок, де можуть знаходитись партизани. Коли Коцур отримав це повідомлення, вислав мене, ніби по службі, у село Пили, до другої хати з лівого боку головного гостинця Рава-Руська — Жовква, передати її господареві попередження, що німці йдуть великою силою провести акцію в селі. Я, почувавши себе українцем, вважав це своїм святим обов'язком. Отже, швидко зібрався, пішов і попередив цього господаря, як звелів Коцур.

Вертаючись назад гостинцем, під Добросином зустрічаю німецькі відділи на автомобілях, що саме їхали на цю акцію. Одне авто зупиняється біля мене, з нього вискакує лейтенант шуцполіції і питає, куди ходив. Я зголосив, що виконував службу у селі Пили і вертаюсь на станицю. На його питання, чи я там не завважив чогось підозрілого, відповів, що нічого підозрілого я не бачив і не чув. Він поїхав далі. На станиці я зголосив комендантові про виконання наказу. Коли поліцисти нашої станиці, що брали участь в тій акції разом із німцями, повернулись, то розповіли таке: “Ми обскочили село, ввійшли в нього, та там не застали нікого, але сліди zostались, які вказували, що партизани подались у напрямі лісу за годину до нашого приїзду”.

Комендант Коцур використовує мене втретє. Каже: “Кордан, хочете переїхатися до Львова? Якщо хочете, то дам дозвіл і можете їхати завтра, але мусите завести дві валізки до мого друга, який живе на вулиці Сонячній під номером таким-то, число кімнати таке”. Я, не орієнтуючись, у чому річ, погодився, бо хотілось побути у великому місті. Наступного дня вранці я зібрався по-службовому, Коцур дав мені дві досить важкі валізки, але я не звернув на це уваги, взяв їх, сів у потяг і поїхав до Львова. На станції Клепарів зійшов із потяга, а там

рух, як у бідного за обшивкою. Гестапо проводить контроль кожної подорожуючої особи: документи, пакуночки, валізки. Я пройшов біля них, мене пропустили як службову особу, і я щасливо дістався на зазначене місце, а вже на місці мав змогу бачити, що я привіз у цих двох валізках. Там була зброя: пістолети, гранати та амуніція.

Я був обурений тим, що Коцур зловживає моєю слухняністю, наражає на велику небезпеку, яка могла закінчитись для мене трагічно. А він діяв необачно, навіть не попередив про обережність, хоч добре знав, які наслідки могли з цього бути. Тому я вважав його людиною, яка берегла своє життя і була байдужою до ближніх. Повернувшись на станицю, я нічого Коцуру не сказав, але з того часу його незлюбив, хоч і розумів, що хтось мусив такі завдання виконувати.

Недовго довелось нам разом бути в Добросині. В Равській околиці деякі поліційні станиці, які мали тісний зв'язок з ОУН, почали ночами пропадати безвісти, залишаючи за собою сліди, ніби станиця була знищена большевицькими партизанами.

* * *

У лютому 1944 року повітова команда скликала всі поліційні станиці з районів у Раву-Руську. Там для нас вже був підготовлений великий двоповерховий будинок з устаткуванням. На якій вулиці він знаходився, точно не пригадую. Усіх нас там було близько 120–140 осіб. Службові накази давала повітова команда. Ходили ми в стежі по місту, контролювали цивільні варти, які стерегли склади зі зданим на контингент збіжжям, що знаходились неподалік від станиці. Також повітова команда висилала по двоє поліцаїв як теренових у райони із німецькими поліційними з'єднаннями для боротьби з партизанами.

У такій акції я брав участь як тереновий два рази зі сторони Любичі-Королівської на Верхратський ліс. Перевіряючи ліс, не зустріли нікого. Під вечір підійшли до підлісного

села Монастир і присілків Дагани Перші та Дагани Другі. Там помітили, що відділи большевицьких партизанів вийшли з них і подались у ліси ближчі до польських сіл. Німота хотіла перетяти їм дорогу, партизани відкрили вогонь, зав'язалась мала перестрілка, в якій було вбито одного партизана. У німців втрат не було.

Вперше я мав змогу побачити партизана. Йому було близько 30–40 років, високий, чорнявий, але виглядав, наче загнана звірина — заріс немов лев, був дуже виснажений, весь у чиряках. Вдягнений був у сільський господарський кожух, перев'язаний шнурком, великі чоботи з якогось дядька, ватовані штани, большевицька шапка. Німці перевірили його, забрали зброю — “папашку” і чотири гранати, наказавши селянам закопати його. З огляду на сутінки, ми вже не йшли навздогін за ними, а повернули назад до Рави-Руської.

Через декілька днів німецькі поліційні з'єднання зробили другу спробу облави на Селиський ліс біля села Верхрати, де начебто мали знаходитись відділи большевицьких партизанів. Поручник повітової команди призначає мене і Зборовського як теренових для німецьких відділів.

Це було в кінці лютого 1944 року. Трималась ще добра зима, але день був гарний, погідний. У неділю вранці, близько десятої години, ми обидва виїхали з німецьким відділом із Рави-Руської у напрямку села Гребенне. Там чекали ще два відділи німецької поліції. План у них вже був готовий, і відділ, з яким був я та Зборовський, пішов на заставу біля присілків Гута-Верхратська і Дагани. Два інших відділи вирушили на Селиський ліс у напрямку Верхрати. Після обіду, близько другої години, один німецький відділ натрапив на большевицьких партизанів і почав бій, який тривав приблизно годину. Було вбито п'ять німців, а також важко поранено капітана шуцполіції. Його завезли у шпиталь до Рави-Руської, де він одразу помер.

Скільки загинуло большевицьких партизанів — не знаю. Казали, що близько дев'яти осіб, але я жодного вбитого не бачив. Упіймали одного, пораненого в ногу. Привели його

в село Верхрату, де знаходився збірний пункт. Одразу на місці його допитали і склали протокол. Я був присутній при цьому. Перекладачем був польський німець-сілезець (“фольксдойчер”), який служив у шуцполіції.

Ким був цей партизан? На допиті подав до протоколу приблизно таке: “Я із Донбасу, українець, маю 26 років. Коли мене забрали в армію, вислали на фронтову лінію, де большевики були змушені з великими втратами відступати. Я скористався з того хаосу і втік з армії, і так пощастило мені повернутись додому, до рідні. Під час окупації я сидів вдома та працював у колгоспі (їх у нас не розв’язували). При наближенні фронту, я боявся іти на захід, бо казали, що німці мордують голодом та вбивають. Я вирішив залишитись вдома. Коли повернулись большевики, я переховувався. Та все ж таки через своїх сексотів НКВД довідалось, що я нелегально живу вдома. Почали шантажувати родину, мовляв, коли я не зголошусь впродовж 48 годин на військкоматі, буде розстріляна ціла моя родина. Я пожалів родину і зголосивсь. Після допиту на військкоматі мене у числі інших відправили на фронт. Я опинився серед людей, які переважно мали бути карані за військові проступки. Нас озброїли і сказали, що йдемо на фронт. Під самим фронтом нас перебрав спецвідділ НКВД і під конвоєм перепровадив через фронтову лінію у німецьке запілля. Тільки тоді наш командир сказав нам, де ми знаходимося і яке наше завдання. Для мене виходу не було: я мусив погодитися зі своєю важкою долею і залишивсь у відділі.

Наші командири — москалі. Командний склад добре вишколений, всіх контролює за допомогою донощиків-сексотів. За найменше порушення дисципліни вбивали на місці без жодного суду. Наші завдання: тероризувати українське населення, робити різні диверсії, саботажі, переривати залізничні сполучення, не давати змоги німцям постачати на фронт військові припаси, а також приєднувати собі людей для боротьби проти німців та йти в польські терени, щоб спільно з поляками проводити саботажні акції. В Західній Україні

малолісні терени для нас, большевицьких партизанів, були дуже важкі, за нами робили погоню, крім німців, також українське цивільне населення та УПА. Наші командири старались уникати будь-яких сутичок, бо під час сутичок ми мали втрати в людях. Люди виснажені, небоєздатні і байдужі до смерті. Ранених переважно дострілюють та, як і вбитих, ховають без сліду. Переміщатися стараються ночами лісистими теренами. Деколи нас ділили на менші групи, деколи гуртувались до двох, трьох сотень і більше. Тактику час від часу міняють. Мають свою розвідку, про яку я нічого не знаю, бо я рядовий партизан. Знаю тільки, що йдемо на захід, в Замоїські та в Білостоцькі ліси”.

Полоненого одразу ж забрали і повезли кудись автомобілем. Година була пізня, сутеніло, і ми повернулися в Раву-Руську. Що зробили з тим партизаном у німецькій поліційній команді, не знаю.

Більше я не брав участі в лісових акціях. Нашу службу обмежили навіть у місті. Ходили різні чутки: одні говорили, що нас повезуть у Німеччину, а там приєднають до німецької шуцполіції, інші казали, що направлять до української дивізії “Галичина”, а ще інші твердили, що завезуть у Німеччину на роботи...

Одного вечора заступник поручника повітової команди Іван Шпонтанк зібрав всіх поліцистів у залі. Там до нас звернувся поручник Штохмаль з такими словами: “Панове! Поміж вами шириться деморалізація, різні поголоски, неточні вістки. Багато говориться неправди. Я сьогодні хочу вам дещо сказати щодо нашої справи. Отож, через наближення фронту ми за декілька днів відходимо разом з німцями на захід. Ці терени мають зайняти військові німецькі частини, чи надовго — не відомо. Німці запевняють, що в короткому часі вони фронт відіб’ють, і ми повернемося назад у ті самі околиці, на ті самі пости до дальшої праці”.

Наступного вечора заступник поручника вдруге зібрав нас у цій самій залі, але без участі старих комендантів та

декількох непевних поліцистів і попереджує нас: “Панове! Завтра зранку, близько години десятої, ми звідси виїжджаємо у напрямі Любачева. Коли б по дорозі стрінула нас якась небезпека чи наскок, прошу вас, не давайте жодної відсічі, ні одного стрілу, а робіть те, що я вам накажу, слухайте мого наказу. Надіюсь на ваше розуміння ситуації!”

Ранок наступного дня був хмарний, прохолодний, передбачався снігопад. Тут наказ: за годину виїжджаємо з Рави-Руської. Кожний почав готуватись до виїзду. До нашої касарні почали з'їжджатись підводи з різних сіл. З'їхалось близько сорока фірманок. Через годину ми, по четверо-п'ятеро, вже сиділи на фірах.

Нас супроводила німецька жандармерія: дев'ять осіб на чолі з лейтенантом. Виїжджаємо, попереду два вершники і фіра з чотирма жандармами. Далі наші командири: поручник, його заступник та коменданти станиць. Позаду — вершник із жандармерії.

Їдемо в напрямку Любачева. По дорозі до нас приєдналася станиця села Потелич, яка ще існувала на місці. Наша валка просувається вперед поволі, дорога поганенька, а до того ще почався снігопад. Дорога веде через якийсь ліс. У лісі спокійно, тільки чути форкання коней та скрип фір, що ліниво котилися по дорозі. Кожний з нас мовчить, схиливши голову, та думає, куди заведе та дорога і яка доля його зустріне.

Раптом у тій глухій тиші прогрімів сильний скорострільний вогонь по нашому конвою, спереду і ззаду та вгору понад наш транспорт. Лунає наказ заступника коменданта Шпонтака: “Хлопці, в рови!” І всі, як один, вже в ровах. По кільканадцятихвилинному скорострільному вогні запала тиша. Шпонтант вискакує з рову на гостинець, піднімає вгору мазепинку з вигуком: “Слава! Хлопці, за мною!” І ми всі, як один, подались за ним у засніжені лісові нетрі, а наші підводи за нами, вже без німецької охорони та конвою. Німота загинула, окрім одного вершника, що був позаду, — йому пощастило втекти.

ЗАЛІЗНИМ КРОКОМ ПО РІДНІЙ ЗЕМЛІ

Перші дні

Був початок березня 1944 року. Ми мандрували лісами, а наші підводи їхали за нами. Увечері зайшли у якийсь підлісний присілок. Він належав до села Кам'яна Гора. Ми були змучені, голодні, мокрі та спрагли. Нас вже чекала вечеря, кожний отримав трохи зупи. По вечері виставили стійки, і ми пішли спати по стодолах. Розвідки та стеж не робили, бо були під охороною цивільної сітки.

Зранку була моя черга йти на стійку, тож іду на постій нашої команди: став перед поручником на струнко і голошусь до служби. Поручник каже: “Пане Кордан, я вже не є вашим зверхником, тепер ваш зверхник — пан Іван Шпонтак”. Я зголосився Шпонтакові й пішов на стійку. Коли повернувся, почув від хлопців, що тут були два провідники у цивільному, але озброєні. Вони мали секретну нараду з Іваном Шпонтаком. Про що йшла мова, мені невідомо понині. Я припускаю, що вони, мабуть, дали йому наказ очолити відділ, призначивши його сотенним, а також дали вказівки, що і як повинен робити, бо одразу ж того самого дня він узявся до праці: реорганізував

усе на військовий лад, переформував рої, чоти, призначив командирів, звільнив старих комендантів станиць і поручника від обов'язків і служби, наказавши їм повертатись додому чи куди вони самі хочуть, а також просив їх, щоб нас не розконспіровували, а ширили чутки, що нас впіймали большевицькі партизани. Тим самим наказом звільнив також підводи з фірманамі. Всі запаси, тобто зброю, амуніцію, уніформи, харчі, які були з нами, цивільна сітка взяла під свою опіку для магазинування.

Німці про нас нічого точного не знали. Українське населення їм не сприяло, донощиків вербувати вони не вміли і не мали на те змоги: якби й знайшовся якийсь зрадник, то по-німецьки не легко було з ним домовитися.

Вершник, якому пощастило вирватись з того вогню і повернутися в Раву-Руську, доповів про цю подію своїй команді, але чогось суттєвого сказати не міг, бо нічого не бачив. Чув лише постріли і крики. Німці вважали, що нас несподівано захопили большевицькі партизани. Сконцентрували великі поліційні і військові сили в Раві-Руській і з допомогою легких танкеток рушили облавою по лісах. Ці облави не дали жодного результату, бо не було точної розвідки. Наш відділ квартирував у тій самій околиці близько двох тижнів під опікою цивільної сітки і був добре законспірований.

Одного дня наша розвідка повідомила, що німці йдуть облавою на терени нашого постю. Ввечорі наш відділ залишив ці околиці і подався у напрямку Новосільського лісу, що біля Нового Села, де зупинився на лісничівці, яка стояла пустою. Мабуть, тиждень ми пробули на цій лісничівці. Цей час дався нам взнаки, бо терени були загрожені, не вистачало харчів, заборонялося запалювати вогонь, щоб не розконспіруватись.

Весна наближалася з кожним днем, сніг танув, та все ж ночами ще були добрі приморозки, а вдень повівав холодний вітер. Все це, як для початку, здавалось мені дуже важким, але коли порівняти подальше життя і боротьбу, то це можна назвати відпочинком.

Перші дні в рядах УПА були вражаючими, особливо коли я побачив добре озброєні автоматичною зброєю підвідділи. Хоч були вбрані не однаково, а в різні уніформи: німецькі, большевицькі, цивільні, та були монолітні — їх єднала одна ідея, єдина ціль — здобуття Самостійної Соборної Української Держави.

Я, як і багато інших, був на піднесенні й співав собі під ніс, що став паном своєї долі. Був ще молодий і не знав, що таке життя. Мріями я літав, немов той орел у широких степах, у піднебесних просторах. Не боявся ні ворогів, ні холоду, ні голоду, бо в мене в руках була зброя. А в труднощах та в постійній загрозі смерті кувалася залізна воля.

Перед Великоднем 1944 року наш відділ подався у напрямі Гораєцького лісу і, з огляду на відносний спокій у тій околиці, зайшов у село Гораєць, де став на постій. Населення села дуже зраділо, вперше побачивши відділ УПА. Приймало нас щиро і ввічливо. Скрізь ми чули: “Добре, що прийшли в наше село. Хоч Великодні свята відсвяткуємо спокійно. А то щоночі як не на наше, то на околичні українські села нападає польсько-большевицька банда та грабує й вбиває наших людей. При таких нападах поляки галасують, що відплачують за погроми польських сіл на Волині”.

То правда, що українці на Волині проганяли поляків, однак не автохтонних, а колоністів, які будували і далі хотіли будувати Польщу “од можа до можа”*. Передвоєнний польський уряд наділив їм українські землі за їхні заслуги, що заробили собі в Першу світову війну і під час українсько-польської війни. А тепер співпрацюють з большевицькими партизанами і спільно мстяться українському мирному населенню. Впродовж нашого перебування у селі ми декілька разів проганяли банди, які намагалися знищити Гораєць.

* Від моря до моря (польське). Клич польських імперіялістів, в якому виявлялася їхня програма Великої Польщі від Балтійського до Чорного моря. — *Ред.*

Під час нашого постою в селі сотенний командир при-
своїв сотні назву “Месники”*. Не знаю, чи він зробив це сам,
чи, може, назву дало вище командування. Для конспірації,
наказав кожному, від чотового командира до стрільця, піді-
брати собі псевдо за першою літерою свого прізвища і внести
його в список відділу. Сотенний підібрав собі псевдо “Заліз-
няк”**. Я при записі псевдонімів, з огляду на першу літеру
свого прізвища — “К”, надумав слово “Козак”. Так мене й
записали. По хрещенні стрільців за псевдонімами було суворо
заборонено називати свої чи своїх друзів прізвища. Зголо-
шуючись до свого зверхника, заборонялось також титулувати
його за посадою чи званням, які він посідав. Титули зберігались
в архіві. А звертались зазвичай — від найменшого до найстар-
шого зверхника — “друже командир”.

Наш відділ день у день зростав, бо щодня в наші ряди
прибували добровольці. Відділ був великий і мав чотири чоти.
Першу чоту очолював командир “Шум”, другу — командир
“Балай”, третю — командир “Суслик”. Хто очолював четверту
чоту і яке мав псевдо, не можу нині пригадати. Озброєні ми
були добре крісами системи “манліхер”, дехто мав десятиза-
рядки чи “папашки”. На початках скорострілів ми не мали.
Аж тут, на постої в селі Горайці, ми отримали від цивільної
сітки одного легкого гранатомета, так звану “п’ятку”, та чоти-

* Сотня, а від весни 1945 року курінь “Месники” — основна бойова
одиниця 27-го Тактичного Відтинку УПА “Бастіон”, який входив до
складу 6-ої Воєнної Округи “Сян”. Командував куренем сотник УПА
Іван Шпонтант “Залізник”. До складу куреня входило 5 відділів, які коду-
валися як “Месники” з номерними знаками від 1 до 5 (за іншим кодуван-
ням як відділи 97, 98, 97а, 98а і 97б). Влітку 1946 року курінь нарахову-
вав близько 600 вояків. Курінь обороняв українське населення Ярослав-
щини та Любачівщини від польських банд, військ НКВД та збройних
формувань Польської держави. Основні бойові дії були спрямовані проти
депортацій українського населення Закерзоння до ССРСР.

** Короткі біографи командирів УПА та інших вояків куреня
“Залізняка” поміщено в кінці книжки.

ри скоростріли: два “дігтярі”, один “токар” і ще один — німецький “емге”. Кожна чота отримала по скорострілу.

Для гранатомета “Залізник” створив спеціальну, так звану гранатометну, ланку, яка складалася із шести осіб. Її командиром був Боднар, на псевдо, здається, “Голуб”. Я був призначений до цієї ланки. Вона підлягала безпосередньо сотенному “Залізнику” і перебувала завжди при його штабі. Командир Боднар був добре ознайомлений із гранатометною зброєю. Він служив за Польщі у війську і був капралом у гранатометній батареї. Тепер він вишколював нас, стрільців своєї ланки. Ми вивчали гранатомет та його вимірювальні прилади, як його використовувати і визначати віддаль його прицільної дії залежно від кута встановлення. Я дуже полюбив цю зброю і за короткий час нашого перешколу швидко її освоїв. Командир Боднар назначив мене своїм заступником.

У відділі стрільці вивчали скоростріли, як їх розбирати і як ними користуватися. Інструкторів не бракувало, — було багато підофіцерів різних родів військ. При кожній нагоді проводили також військові бойові польові вправи на галявинах серед лісів. Хлопці робили ці вправи старанно і завзято, бо кожний добре знав, що це придасться у боротьбі для збереження свого власного життя.

Великодні свята ми зустрічали і провели гарно в селі Горайці разом із населенням. Деякі чоти були в церкві. Впродовж свят хлопці за звичаєм обливали дівчат водою, ходили на гаївки, а, крім того, співали повстанські пісні, які вже й навіть малі діти знали: “Ой там, попід лісом” та інші.

Відділ починає діяти

Через кілька днів по святах наш відділ одержав наказ провести відплатну акцію у малому польському селі Рудка, яке розташовувалось між лісами та українськими селами і було осідком большевицько-польської розвідки. Наказ було виконано — однієї ночі ми вигнали населення у польські терени, а

село спалили, при чім здобули два скоростріли, якими поляки чинили нам спротив із костельної вежі. Після акції без жодних втрат ми подались у напрямі Новосільського лісу і там стали на постій.

Впродовж двох тижнів постою в лісі докучали нам добряче весняні дощі. Мало хто з нас мав непромокальний плащ. Ми, щоб заховатися хоч трохи від дощу, будували собі з ялинового гілля так звані шатра. Вони були ським-таким захистом від вітру, але при сильних дощах гілля намокало, і не раз ми промокали під ним до нитки.

По короткому постою у Новосільському лісі прийшов наказ ліквідувати німецьку варту в містечку Чесанові, здобути склад із збіжжям і повернути його населенню навколишніх сіл, де німці награвували це збіжжя як контингент.

Акцію успішно виконано. Охороні складу пощастило втекти, склад було розбито, а збіжжя роздано селянам, які зїхались з околичних сіл фірами. При тій нагоді ми знищили поштово-телефонний вузол і забрали аптеку. Відтак ми щасливо повернулись без жодних втрат до Гораецького лісу на постій. Німці кинулися за нами в погоню, та вона не дала для них жодного результату.

У ті часи німецькі поліційні відділи відкрито, при світлі дня, стали нападати на українські села і грабували, що могли: корів, коней, свиней тощо. Все це, казали, — контингент. Чоти нашого відділу дуже часто робили засідки на таких грабників — ліквідували чи проганяли їх, а бувало, здобували гарну зброю, а награвоване майно повертали господарям-селянам.

Запам'яталася мені перша втрата нашого відділу. Одного погідного дня на обсерваційній стійці загинув наш стрілець — упав з дерева від ворожої кулі. Хто вбив його — німці, большевики чи поляки, невідомо. Ворог, очевидно, завважив його на дереві через далековид та вбив снайперським пострілом. Наші пошуки за ворогом були безрезультатними. Поховали полеглого на сільському цвинтарі у Горайці. Похорон був бага-

толюдний: зійшлися селяни, був священник, а також почесна варта з нашого відділу.

Під час нашого постою у Горайці я захворів на запалення ясен. У відділі лікарів не було — були санітари. Сотенний санітар оглянув мої ясна і признався, що він на цьому не розуміється, але пообіцяв викликати лікаря. Наступного дня прийшов лікар з районової цивільної сітки, оглянув мене і визначив, що я дістав запалення ясен через брак вітамінів, так звану “цингу”, але зарадити нічим не може, бо не має ліків. Сказав вигрівати і, по змозі, полоскати рота солоною теплою водою. Лікар пішов, прописавши мені солону теплу воду там, де інколи бракувало й холодної.

Моя недуга ускладнюється, лице опухло, зробилось немов “рожа”, їсти стало неможливо. Господар, у якого квартирувала наша ланка, каже мені: “Друже! Ви поважно хворі, послухайте моєї поради. Тут по сусідству живе собі сама старенька бабуся. Вона — знахарка. Допомогла багатьом людям і вам допоможе”. Я засміявся, бо не вірив у всілякі знахарства. “Ви не смійтесь, — наполягав господар далі, — а йдіть до неї, як не допоможе, то і не зашкодить”.

Я послухав, заходжу до хати старої бабці й вітаюся:

— Дай Боже щастя, бабцю!

— Дай Боже, сину.

— Бабцю, я хворий, а кажуть, що ви людей лікуєте, то не відмовте й мені.

— Та я не лікую, а допомагаю чим можу добрим людям.

А хто ви такий?

— Та я стрілець з УПА, з лісу.

— О! То ти той, що б’є німців, москалів і поляків, які на нас нападають та грабують. Ой! Та їх треба бити, щоб вони всі сконали, скільки-бо наших людей вимордували. Сідай ось тут під вікном, нехай я огляну, де болить. Ой! Ти хворий, та я то спляю. Лягай на лавці.

Я лягаю, вона кладе вовняну чорну хустку на лице, кладе жмут прядива, спльовує і щось шепоче, немов молитву,

хрестить і спалює прядиво. Так робить вдруге і втретє та й каже: “Це вже все, тепер іди до своїх, маєш цю хустину, завий нею лице і тримай, поки не будеш здоровий. Хай Господь тебе тримає в своїй опіці і дасть тобі, синку, доброго здоров’я”. Я щиро подякував бабці, попросився з нею і повернувся на квартиру. Коли я розказав хлопцям, як вона лікувала мене, хлопці сміялися з бабиного ліку, та за кілька днів моїх болячок як не було.

Наступила весна. Природа збудилась від сну, у полі жайворонки свою пісню виспівують, сіножаті і сади цвітуть, в гаях солов’ї витьохкують. Одного дня надвечір наш відділ залишає Гораєць, переходить в Новосільський ліс, де проводить час на вправах.

На бойові вправи відділ відходив до лісу на галявини, залишаючи у таборі стійки та обслугову кухню, яка готувала обід. Під час одних таких наших вправ ми несподівано почули стрілянину з боку нашого табору. Командир “Залізник” оголошує бойову готовність і висилає стежу в напрямі табору. Стежа вияснила, що під табір підійшов тихцем німецький відділ поліції і обстріляв його скорострільним вогнем. Скільки було німців та що сталося з нашими кухарями, стежа не вияснила. Командир “Залізник” дає наказ відділу іти розстрільною у напрямі табору, виславши наперед стежу. Ми застали знищений табір, попалені шатра, розбиті кухні та вбитого кухаря. Далі обережно йдемо на край лісу, у бік Нового Села.

Згодом виявилось, що німецький відділ поліції, який налетів на Нове Село за контингентом, тобто грабувати, завважив у лісі дим й одразу ж подався в напрямі того диму. Там німці натрапили на наш табір. Наші стійки, оцінивши тверезо ситуацію, відступили без жодного пострілу. Німці відкрили по табору скорострільний вогонь. Один кухар був убитий. Вони знищили табір і подалися назад у бік Нового Села. Вважали, що партизани із табору повтікали перед ними.

Німці не збирали контингенту, залишили Нове Село і подалися у напрямі села Залуже. Йшли попід ліс польовою

дорогою, гусаком. Наш відділ якраз підійшов на край лісу. Ми побачили, що німота йде як із полювання. Сотенний дає наказ зайняти позицію і командує: “Вогонь!” Ми відкриваємо сильний вогонь, і німота панічно розбігається, підскакуючи, як зайці по полю. Наша гранатометна ланка прицільно б’є по німоті, яка старається ховатися від скорострільного вогню. Недобитки тікають у напрямі села Залуже. “Залізник” заборонив бігти за ними в село чи збирати серед вбитих зброю, бо не хотів, по-перше, наражати цивільне населення на жертви, а по-друге, вважав, що не варто того робити з тактичних міркувань.

І не помилився. Німці вирішили, що ми не робимо за ними погоні тому, що у нас нема великої сили. Підсилившись двома танкетками, які вони мали в селі, пішли на нас у протинаступ. Обидві танкетки, просуваючись у нашому напрямі, застрягли в багні. “Залізник” наказав двом чотам зайти з флангу, і ми обстріляли танкетки перехресним вогнем. Німці були змушені залишити їх і відступити назад у село. Танкетки ми спалили.

Оскільки для німців прибула підмога, командир “Залізник”, не знаючи її сили і зважаючи на вечірній час, дав наказ залишити позицію. Ми відійшли вглиб лісу без жодних втрат, окрім того стрільця-кухаря, що загинув у таборі. Його поховала цивільна сітка.

Наш відділ тієї самої ночі залишив Новосільський ліс і подався у напрямі Гораєцького, де й став на постій. Наступного дня німецькі відділи зробили велику облаву на Новосільський ліс, та без жодного результату. Наша розвідка донесла, що німота зазнала в попередньому бою великих втрат: 27 убитих і багато поранених, а також згадані танкетки.

Упродовж декількох тижнів наш відділ “Месники” мав постій у Гораєцькому та навколишніх лісах, а з часом і в підлісних селах Горайці, Лівчі, Брусні, Монастирі та присілках Осередку, Молодівцях, Даганах Перших, Даганах Других тощо. Найкращим місцем для постою був присілок Молодівці, який

розташовувався далеко від головних шляхів, серед лісів — там наш відділ найчастіше квартирував.

Ми часто робили засідки. Несподівані засідки на ворога були найефективніші й не спричиняли для нас жодних втрат. Так, у засідці на шосе Львів — Варшава, в лісі поблизу села Белзця, наш підвідділ розбив колону німецьких автомобілів, здобувши багато зброї та амуніції. Під час засідки на шосе біля села Горинця ми провели таку ж акцію, захопивши, крім зброї й амуніції, легку польову гармату. Словом, від несподіваних наших засідок німці мали великі втрати. Хто ж залишився живим, то панічно втікав, кидаючи зброю.

Відділ озброївся дуже добре: майже кожний стрілець мав автоматичну зброю, кожний рій — скоростріла. Два підвідділи були вдягнені в німецькі уніформи, здобуті в засідках. Не бракувало також уніформ офіцерів гестапо з їхніми нагрудними залізними бляхами. Такі уніформи вживали для розвідки та обману ворога.

Пригадую такий випадок. Один рій підвідділу нашої сотні на чолі з хлопцем із Закарпаття, який відмінно говорив по-мадярськи, роззброїв цілий підрозділ мадярського війська. Мадяри прийшли з фронту на відпочинок і квартирували в одному селі поблизу Жовкви. Наш рій — всі в гестапівських уніформах — прибув туди ж, і ройовий командир наказав мадярському командирові вишикувати підрозділ і здати зброю. Мадярський командир наказ виконав. Коли всі склали зброю, їм було сказано, щоб ішли додому, бо війна, мовляв, закінчилася. Мадяри втішилися і швидко подалися через Жовкву до Львова. Що з ними сталось далі, мені не відомо.

А “гестапівці” зорганізували в селі фіри, забрали здобуту зброю і без жодних втрат повернулися до лісу, на постій. Фіри відпустили назад у село, зброю віддали відповідним чинникам для магазинування, а мадярськими ручними гранатами озброїли весь відділ, — кожний стрілець дістав по одній або й по дві гранати. Щоправда, вони були мало придатні для бойових дій, робили великий гук, та висліди були мізерні. Стрілецьтво

використовувало їхні покриття, що відкручувались, замість келишків, коли траплялася самогонка, та таких okazій було не густо.

На деякий час навколишні терени стали фактично самостійними і тут запанував відносний спокій. Німці контролювали лише головні дороги, міста і містечка. Наш відділ тепер мав змогу пересуватися з місця на місце не тільки ночами, але й удень. Під час того перепочинку цивільна сітка створювала по селах так звані кущі самооборони, організовані на військовий лад, які мали завдання обороняти села від нічних бандитських нападів.

Одного погідного ранку нас розбудили зі сну вибухи бомб. Вони доносилися з боку Замойського лісу або Білої пуші. Ці ліси були осідком большевицько-польських партизанів, їхньою базою, звідки вони здійснювали напади на німецькі транспортні, що йшли на фронтіву лінію. Німці, довідавшись про цю базу, зібрали сили, оточили ліси і з літаків збомбили її. Під час того бомбардування, як казали люди, загинуло багато большевицько-польських партизанів. Частина з них продерлась крізь вогонь і подалася у напрямі Янівського лісу. Про це донесла нам наша розвідка.

Частина большевицьких партизанів проходила через терен, де ми оперували. Наступного дня наш відділ став на постій у присілку Молодівці. Близько десятої години ранку чуємо постріли у селі Гораєць. Наша розвідка доносить, що в село ввірвалось понад дві сотні большевицьких партизанів, які грабують і вбивають людей. “Залізник”, не знаючи точного напрямку руху большевиків, вирішив влаштувати чотири засідки — вислав по чоті в чотири місця, через які вони могли б проходити.

У той час я вже очолював гранатометну ланку. “Залізник” приділив мою ланку до чоти командира “Суслика”. Збірним пунктом визначено присілок Молодівці. Кожна чота відійшла на призначене їй місце засідки, в тім “Сусликова” чота з моєю гранатометною ланкою під присілок Осередок.

Тільки ми прийшли й розташувалися на краю лісу, одразу ж побачили большевиків. Вони йшли від сіл Хотилюб і Гораєць, між лісом і присілком Осередок, у напрямі Брусно — Горинець. Йшло їх багато, бо ні початку, ні кінця не було видно. Гнали награбовану здобич: коней, корів, фіри і все, що лише могли забрати у селян. Коли я це побачив, то згадав татарські напади, про які колись читав у шкільній читанці.

Чотовий “Суслик” дав наказ зайняти позиції. Мені задалегідь було наказано першим відкривати вогонь. З огляду на лісові хащі, я ледве знайшов місце для свого гранатомета. Зі мною було двох амуніційних — стрілець “Дух” і ще один, псевдо якого я вже забув. Ми вискочили на край лісу, сховалися за кущ, я поставив гранатомета і відкриваю вогонь, посилаю гранату за гранатою, які цільно потрапляють поміж большевиків і розриваються. Чота відкриває сильний скорострільний вогонь, і в секторі нашого обстрілу впало все покотом.

Командир большевицької партизанки, оцінивши по пострілах, що у нас сили невеликі, повернув своїх із флангів з метою оточити нас, відрізати дорогу для відступу і вигнати в чисте поле. Коли большевики почали заходити з боків, чотовий дав наказ до відступу.

При відступі, як звичайно, виникає паніка, кожний рятує душу і тікає, як може. Мої амуніційні залишили і мене, й амуніцію. Я вхопив гранатомета та дві скрині амуніції і також втікаю, але з тим тягарем відстаю від своїх. Ми трохи відірвалися від переслідувачів, та вони продовжують погоню, і вже чую позаду себе: “Пастой, бандеровец!” Кинути гранатомета не можу, бо за це мене чекає розстріл, і відстрілюватись не можу. Виручив ройовий “Яр”. Він залишився позаду свого рою і, зрозумівши мій критичний стан, послав чергу з автомата по большевиках, підбіг до мене, схопив гранатомета і вдвійку рвемо в гушавину, куди большевики вже не рішилися входити.

Наша чота на збірний пункт прибула без мене, “Яра” і ще двох стрільців. Чотовий “Суслик” зголосив сотенному командирі перебіг бою, розповів, як то я справлявся з грана-

тометом, прицільно бив і, напевно, з гарним вислідом, але нас — мене, “Яра” та ще двох стрільців — вже вважали за небіжчиків. Під вечір ми з “Яром” прийшли на збірний пункт до відділу. Командир “Залізник” зрадив, що ми живі. Інших двох стрільців також повернулися, але аж наступного дня, так що ми вийшли з бою без жодних втрат.

За розповідями селян, большевицькі партизани силою понад півтори тисячі осіб одразу ж після того бою подались у напрямі села Брусно-Старе, де на кілька годин зупинилися. Там вони прев’язували своїх поранених і розповідали, що несподівано натрапили на засідку, де “бандьори” здорово їх обстріляли. Селяни бачили понад сотню поранених і чули розмови про п’ятдесят вбитих “ребят”. Отже, вони мали поважні втрати, хоча точного їх числа ми не знали. Большевики закопували трупи потаємно, у ровах і ямах, не залишаючи жодного сліду, щоб таким чином приховати втрати, яких зазнавали під час боїв.

Згадані відділи большевицьких партизанів відійшли того ж дня увечорі з Брусно-Старого повз Горинець у південно-східньому напрямі, на так званий “Полігон” — ліси, розташовані поблизу Щирця і Немирова.

* * *

Незабаром за наказом наш відділ також подався вслід большевицькій партизанці у напрямі “Полігону”. У липні, на саме свято Св. Івана Хрестителя, відділ квартирував у селі Монастирок поблизу Магєрова. З огляду на невикористання важкої зброї і на труднощі пересування з нею в терені, командир “Залізник” вибрав із відділу близько дванадцяти довірених хлопців — начеб один рій — і вислав у ліс облаштувати криївку і замагазинувати важку зброю. Я був призначений до цієї групи.

Ми наказ виконали і за кілька днів надійно замагазинували важку зброю. Там ми сховали: німецьку легку польову

гармату; большевицького гранатомета типу “12” і два скоростріли, так звані “токарі”. Таку зброю большевики використовували у бункерах, танках тощо. Після магазинування цієї зброї наш відділ подався у ліси на “Полігон”.

Наш відділ мав завдання переслідувати і знищувати у тих лісах большевицьких партизанів. Командир “Залізник” при тій нагоді водночас гартував у стрільцтва сильну волю, призвичаював до нестатків і вчив нас тактики партизанської боротьби.

Большевицькі партизани старалися у той час уникати сутичок будь з ким, не вступати в бої, бо були вкрай виснажені. Вдень не рухалися, бо в тих теренах крутилися німецькі фронтові боєздатні частини. Ночами дістатись їм у села було нелегко, бо у кожному селі була організована самооборона. Крім того, чоти нашого відділу робили на них засідки.

Хоч як наш відділ старався натрапити на сліди партизанів, однак ні увесь відділ, ні жодна чота не мали можливості зустрітись з ними віч-на-віч і вступити в бій, як це було під присілком Осередок. Вони тепер були дуже обережні. Оскільки з дня на день наближався фронт, то вони чекали для себе кращої нагоди зустрітись з нами. Аби мати харчі, партизани малими групами раз або двічі на тиждень вкрадалися у малі присілки і не грабували, а тихцем, як злодії, обкрадали господарів, забираючи те, що їм було потрібно. Постраждалий, не знаючи дійсної ситуації, винуватив сусіда, мовляв, той злодій. Насправді ж це робили большевики, які своїми крадіжками нерозспричинювали ненависть між селянами.

Незабаром ми виявили все це, коли одного дня наш відділ міняв місце постою. Перед вечором, проходячи лісом, ми натрапили на табір большевицьких партизанів. Вони зауважили нас першими і втекли з табору без жодного пострілу, кинувши увесь господарський припас. Їхній табір зробив на нас велике враження стосовно способу життя партизанів. У ньому були прикуті до дерев селянські жорна, якими вони мололи збіжжя, а з муки пекли паляниці. Були там і бляхи, на них сушили житнє колосся, яке зрізували на господарських

полях. Мали вони відра, в яких варили жито, немов кашу, а також різні знаряддя, викрадені в господарів, — пилки, сокири, лопати тощо. Нам ці господарські знаряддя були в той час непотрібні, то ми їх порозбивали, порозкидали, посміялися з їхнього примітивного життя та й пішли далі, на нове місце постою. “Залізник”, який уважно оглядав табір большевицьких партизанів, наступного дня звернувся до нас із промовою:

“Друзі! Вчора ми мали змогу бачити табір і життя большевицьких партизанів. Ніхто не знає, може, і нас не краща доля чекає, тому, прошу вас, забувайте про всілякі вигоди. Як партизан, то не пан! Бо щоб бути партизаном, треба вміти собі раду давати, треба пристосуватись до твердого життя, бути витривалим, мати сильну волю. Тільки такий може вважатися справжнім партизаном. І ми — хочемо чи не хочемо, — мусимо пристосуватись до того твердого партизанського життя. Фронт наближається, і ми добре знаємо, що большевицька дійсність несе із собою. Ми мусимо бути готовими на все, треба мати сильну волю і бути витривалими, як сталь. Ми прийшли в ряди повстанських загонів обороняти Христову віру та свою Батьківщину. Ми мусимо доказати ворогам, що заради нашої святої мети ми готові вмерти. Про вигоди треба нам забути, а пристосуватись до партизанського життя. Щоб ворога перемагати, треба від нього його тактику перебрати, бо тільки клин клина вибиває. Про це ми всі мусимо пам’ятати”.

Від того часу командир “Залізник” почав вишкіл і гартування відділу, запровадив суцільну конспірацію, постійно змінював місце постою, ніби тікаючи від ворожого переслідування, та при звичаював нас до голодування.

У такому режимі ми прожили приблизно три тижні. Кожний із нас був до краю виснажений. Бувало, що у стрільців, зокрема, на стійках, в очах темніло, проте службу виконували як слід. І ніхто не наважувався чинити спротив такій тактиці командира. Не було й жодного дезертира, хоча в той час неважко було дезертирувати. Та про це ніхто не думав. Кожний

хотів показати, що може витримати нестатки. І справді, те гартування потім пригодилося нашому відділові, та й кожному зокрема.

Назустріч новим окупантам

Большевицько-німецький фронт невідворотно наближався. Перед переходом фронту в “полігонських” лісах зібралося багато відділів УПА. Не можу докладно і точно сказати, скільки саме їх там було і хто їх очолював, бо такий, як я — командир гранатометної ланки, не мав доступу до командного складу, який розробляв плани і віддавав накази. Власне, так воно є у війську, що стрілець не повинен про все знати, а мусить добре виконувати накази.

Отож, на той час, як говорили, там були: курінь “Ягоди”, курінь “Енея”, до якого належав наш відділ “Месники”, сотня “Яструба” і сотня “Ластівки”. Були там інші відділи, але як вони називались, не пам’ятаю. Ці курені і відділи утворили з’єднання, яке називали загonom. На мою думку, було нас усіх близько 2000 озброєних людей, можливо, трохи більше чи менше, докладно не знаю. Хто очолював цей загін при переході фронту, теж не відаю, бо все це робилося протягом короткого часу.

Коли зійшлися на призначене місце, то одразу ж, того самого дня, усі командири, від сотенних і вище, мали тривалу нараду. Наступного дня загін вирушив із Щирецько-Немирівських лісів у південно-східньому напрямі. Йшли вдень, пересувалися з одного лісу в інший, словом, проходили за визначеним маршрутом. Як загін, ми мали військові кухні, харчові, санітарні та амуніційні вози. Запам’ятався мені перший обід загону і післяобідній перепочинок на лісових галявинах. Тоді кожний стрілець отримав додатково так звану “залізну порцію” на три дні: шмат засоленого сала, а також по два бандажі для перев’язки на випадок поранення.

Після обіду оголосили збірку на промову якогось вищого провідника. Братство облягло колом велику галявину, а за кілька хвилин з'явився статечний сивий чоловік у цивільному одязі. Він говорив із запалом, голосно, а стрілецьтво слухало уважно, бо шум лісу час від часу заглушував його голос. Наш відділ розташувався трохи далі від промовця, то я добре напинав вуха, щоб ловити його слова, бо ж любив слухати промови видатних людей. Ким був цей чоловік, не знаю дотепер. Одні казали, що генерал, інші, що провідник УГВР*. А говорив він приблизно так:

— Друзі повстанці! Ми сьогодні стоїмо на порозі переходу фронтів, двох незрівнянних у світі тираній — гітлеризму і сталінізму. Два тирані, озброївшись по зуби у найновішу зброю, до безтями нищать себе взаємно, купаються у морі невинної людської крові, стелять собі шлях до перемоги кістками наших братів та сестер. Та смертоносна лявина котиться по нашій Батьківщині то вперед, то назад, то на схід, то на захід. Обидва тирані захлиснулися в брехні. Один кричить — визволяємо вас, другий кричить — висвободжуємо вас, але і ті, й інші вішають і розстрілюють наших братів та сестер, хапають і висилають на каторжні роботи: в Німеччину чи в Сибір. Обидва руйнують, палять, крадуть майно, надбане нашим народом. Братів наших хапають і женуть на свої фронти у вогонь, як гарматне м'ясо.

Ми зібралися у рядах УПА і взяли зброю в руки, щоб доказати світові і тим тиранам, що не вони, а ми — господарі своєї землі. Ми боремося за ту святую правду, за Христову віру і Батьківщину. У тій боротьбі не одному з нас прийдеться і життя своє віддати. Нехай не буде це для вас страшним, бо немає кращого в світі, як віддати своє життя на жертвник

* УГВР — Українська Головна Визвольна Рада — політичний представницький орган, створений 15 липня 1944 року для надання визвольній боротьбі УПА загальнонаціонального характеру.

Батьківщини. Коли загинемо ми, на наші місця прийдуть наступні лави борців, які донесуть наш прапор до перемоги.

Закінчу словами нашого великого гетьмана Івана Мазепи: “Нехай вічна буде слава, що през шаблю маєм права!”

По промові загін подався далі назустріч фронтові. Під час маршу ми бачили згорьованих, наляканих біженців з прифронтових сіл, що, дивлячись на нас, ніби просили помститись за їхні кривди та муки.

Відділ маршував безперервно допізна. Близько півночі, коли ми зійшли з якоїсь залісної гори, хтось обстріляв скорострільним вогнем нашу розвідкову стежу і освітив нас ракетами. Ми залягли серед поля. Двох наших стрільців із стежі загинули, а ще двоє, як виявилось згодом, потрапили в полон. Решті вдалося втекти з-під обстрілу. Після повернення вцілілі зголосили командирові, що вони натрапили на фронтову лінію німецьку або большевицьку. Командир загону дав наказ повернутися назад, на ту ж гору, звідки ми зійшли, і там зайняти позиції. Наказ був виконаний.

Наступного дня зранку ми побачили німецьку стежу, що наближалася до гори, на якій ми розташувалися, і зустріли її вогнем. Стежа відійшла, але, підтягнувши сили, німці зробили спробу атаки. Однак, зустрінуті скорострільним вогнем, вони припинили наступ.

Між тим, коли наших двох полонених стрільців німці вели на розстріл, вони заявили, що є вояками УПА. Німці звільнили їх і відпустили як посланців із проханням про зустріч з нашим командуванням. Наші командири погодились. За умовленим знаком німці вислали до нас свою делегацію під білим прапором у кількості чотирьох осіб, яку очолював капітан. Командир нашого загону особисто на переговори не пішов, а призначив чотириособову делегацію із чотових, які добре говорили по-німецьки. Їх було проінструктовано, що і як мають говорити, визначено обсяг повноважень, а також завдання: якщо змога, дізнатися про розташування фронтів і найкраще місце переходу у большевицьке запілля.

Під час переговорів німецька делегація, побачивши наші боездатні озброєні відділи, запропонувала приєднатися до них і спільними силами стримувати большевицький фронт. Мовляв, коли Україна буде звільнена від большевиків, німецький уряд і народ не будуть мати нічого проти її самостійности, а ви самі большевизму не знищите. Зрештою, могутня німецька армія не може з ними справитися, тим більше й ви не зможете.

Наша делегація відповіла на те так: “Чи ми зможемо, чи не зможемо, але з вами не підемо. Ви не принесли волю народам, а лише неволю. Ваш клич не співпадає з нашим, бо наш клич — це “Воля народам! Воля людині!”, а ваш — “Alles für Deutschen!” (все для німців). І то суперечить одне одному. Найкраще, йдіть і обороняйте свій Райх, а ми самі будемо боротися за Самостійну Соборну Українську Державу, і кожного, хто буде сягати рукою нашої святої батьківської землі, битимемо доти, поки зможемо. Наше завдання не фронти розбивати — ваші чи большевицькі, але бити ворогів і катів українського народу в запіллі, так, щоб вони пам’ятали, на яку землю посягали”.

Німці зрозуміли, що наша делегація не піде на поступки. Вони вирішили, що наш вихід через фронт у большевицьке запілля їм вигідний, тому пообіцяли не чинити нам перепон при переході фронту і навіть залишили для нашого вжитку трохи зброї, яку збиралися зірвати. На тому розійшлися.

Увечері цього ж дня німці змінили місце постюю і розташувалися неподалік нашого загону. Впродовж наступного дня німці виконували свою службу поблизу наших стійок — одразу ж за дорогою. Це справляло велике враження на тих, хто мав змогу бачити, як вояк німецької армії стояв на своїй стійці побіч вояка УПА, який виконував свою службу. Увечері німці відійшли на захід.

Командування нашого загону вважало, що перехід фронту з возами неможливий, тому наказало залишити фіри і кухні. Важку зброю та амуніцію, так само як зброю, залишену німцями, було наказано маґазинувати.

Того ж дня увечорі загін залишив місце постою і подався у південно-східньому напрямку. І так ми маршували лісами та полями впродовж цілої ночі без жодних сутічок, хоч час від часу чули гук фронткових боїв і моторів машин, які лявиною котилися зі сходу на захід. Наступного дня наш загін став на постій у лісі на горі, приблизно за півтора кілометра від якоїсь головної дороги. На постою було оголошено підвищену готовність з огляду на значний рух по тій дорозі большевицьких військ. По обіді підвищену готовність відкликано. Виставлено стійки, а решті наказано спати — відпочивати перед подальшим нічним маршем. Хоч стрілецтво було змучене, та ніхто не міг спати. З думки не сходило побачене з покритої лісом гори на недалекій дорозі: тьма-тьмуша людей, возів, коней, волів, псів, автомобілів, танків, що з гуркотом котилася безперервною лявиною.

Увечорі наш загін подався далі на південний схід, щоб відійти від фронткової лінії і зайти вглиб большевицького запілля. Під ранок стали на постій в одному з лісів, але як він називався, не знаю. Одні казали, що це Білий ліс, інші говорили, що Янівський. Там ми дочекалися вечора.

Увечорі кожному сотенному було наказано відійти зі своїм відділом на визначений командуванням оперативний терен, або так званий тактичний відтинок. Відділу “Месники” був визначений найближчий до польських теренів тактичний відтинок “Бастіон”. Він охоплював терени, де формувався відділ, тобто Любачівщину. Отже, відділ повертався поволі через “Полігон” у північно-західньому напрямку.

Дорогою наш відділ ліквідував німецькі групи, різних провокаторів, терористів і політруків НКВД. Для знищення енкаведистських терористичних банд командир “Залізник” вислав чоту, рій або ланку — залежно від того, яка кількість була потрібна для виконання завдання.

Пригадую, як чота нашого відділу захопила полковника вермахту, тобто німецької армії, з його охороною. Командир “Залізник” мав з ним розмову. Німців роззброїли і звільнили

з тим, щоб повертались у свій Райх. Полковник відходячи пообіцяв, що, коли йому вдасться щасливо повернутися до Німеччини, він там розповість про нас і нашу боротьбу за визнання Самостійної Соборної Української Держави. Чи повернувся він живим на свої землі, сумніваюсь.

* * *

За донесенням нашої розвідки стало нам відомо, що в одному селі на Жовківщині майор-енкаведист із чотириособовою охороною вже другий день записує чоловіків до війська, чи так званого винищувального батальйону, а також вербує сексотів. Командир “Залізник” вибрав чотирьох добре озброєних стрільців і дав наказ взяти живим або ліквідувати того майора. Ланку очолив стрілець “Дуб”, який походив зі села Лівчі.

Увечері ланка наказ виконала. Майора і двох його охоронців було знищено, а їх зброю та особисті документи стрілець “Дуб” приніс у відділ. Один охоронець утік, а ще одного стрільця привели до командира “Залізняка”. Полонений назвав себе “русскім”, але родом був з України. “Залізник” наказав дати йому підпільні брошури і звільнити. Його звільнили за правилами конспірації, і він подався у напрямку Жовкви.

Наш відділ просувався поволі на північний захід. В одній місцевості чота нашого відділу зробила засідку в лісі біля дороги. На засідку натрапив робітничий відділ, очолюваний політрукками, яких було п’ятеро. Політруків ліквідовано, а робітничому відділу роздано підпільні брошури і звільнено.

По кількох днях наша розвідка зголосила, що відділ командира “Яструба” вночі напав на станицю НКВД у Магерові і ліквідував її, а також розбив військовий склад, звідки забрав потрібні для відділу речі.

Більшовицьке НКВД шаліло, робило облави. Чути було часті бої, мабуть, з відділами УПА. По селах енкаведисти дуже часто проводили збори-мітинги, куди примусово зганяли лю-

дей. Політруки вели там пропагандистську роботу, спрямовану проти нас і західного світу, казали, що бандерівці, УПА — це “бандити, буржуазні націоналісти, німецькі прихвосні, недобитки, яких німці залишили для того, щоб убивати бійців і командирів Красної армії”. Безустанно повторювали, що Красная армія непереможна і, добивши німців, покінчить “з буржуазними націоналістами”, з УПА, а також із західним гнилим буржуазним капіталізмом.

На таких зборах політруки старалися знайти собі прихильників-сексотів. Але населення не сприймало їхньої брехливої пропаганди, бо знало їх ще з 1939 року. Большевики побачили, що їхня пропаганда не дає жодного результату, а тому перейшли до грубого тотального терору.

Сам Сталін, звертаючись до бійців і командирів Червоної армії, сказав, що на західніх українських землях не тільки народ, а й трава, що росте на тих землях, є найбільшим ворогом Советського Союзу. Тим він дав зрозуміти енкаведистам і політрукам, як до нас треба ставитися.

Терор і облави шаліли в наших теренах, але завдяки командирові “Залізняка”, який добре нас підготував до большевицької дійсності і ретельної конспірації, наша сотня дуже часто вислизала непомітно з-під рук великих большевицьких з’єднань. Завданням УПА було наскільки можливо утримуватись від боїв з великими силами большевиків і лише у випадку несподіваного наскоку займати оборонні позиції. Повстанським сотням було наказано влаштовувати засідки на енкаведистів і політруків, ліквідувати комуністів, а серед червоноармійців проводити пропагандистську роботу.

Наприклад, на виконання останнього наказу наш відділ дістав завдання писати листи до червоноармійців та їхніх командирів. Наш сотенний політвиховник дав кожному стрільцеві аркуш паперу та олівець. Кожний вояк повинен був написати листа на тему: “З якої причини і чому я вступив у ряди УПА? За що бореться УПА?” Кожний писав, як умів і як знав.

Мій лист звучав так:

“Командири, бійці Червоної армії!

Я син селянина-робітника. Довго я дививсь на терпіння і знущання над своїм народом, своїми братами та сестрами. Сталін та його комуністична партія вимордували 6000000 людей голодом в Україні, застелили сибірську тайгу кістками українського народу, сотні тисяч порозстрілювали у в'язничних льохах-підземеллях, як у львівських “Бригідках” чи в інших містах.

Гітлер робив те саме, заснував концентраційні табори і палив, мордував, розстрілював та вішав. Я впав у великий жаль, розпуку і ненависть до найбільших у світі катів українського народу, до гітлеризму і комунізму. Взявши зброю в руки, став у ряди УПА, щоб помстити катам за кривди, вчинені моєму народові.

Товариші, друзі, бійці, командири Червоної армії! УПА не має наміру з вами воювати. Завданням УПА є бити гестапівських та енкаведистських катів. Вас женуть у фронтову лінію на гарматне м'ясо, на загибель, не жаліють крові людської, щоб тільки принесли тріумф і славу для верховних катів.

Я вірю, що прийде слухний час, коли і ви прилучитесь до нас, щоб спільними силами боротися за волю і права людини, за Христову віру і Українську Самостійну Соборну Державу.

Вояк УПА “Козак”

Ті листи зібрав сотенний політвиховник і сказав, що вони будуть розповсюджені серед червоноармійців, але чи сталося так, не знаю.

Рухаючись далі, у свій терен, ми зустріли в Щирецькому лісі сотню командира “Яструба”. Його сотня складалася з вихідців із Східної України. Хлопці всі веселі, увечорі грають на гармоніці та співають повстанських пісень — аж ліс гуде. Для нас це було дивно, бо ми йшли дуже конспіративно. Того ж самого вечора відділи розійшлись. Наш відділ подався у Немирівський ліс, де перебував упродовж кільканадцяти днів.

* * *

Вздовж так званої “лінії Керзона”^{*} большевики створювали прикордонні застави, закопували стовпи і виставляли стежі. Саме туди наблизився наш відділ. Перед переходом кордону командир “Залізник” зібрав чотових і наказав непомітно перейти границю чотами. Кожному чотовому дав план переходу, вказавши місце збору у визначеному пункті. Мою ланку було призначено до чоти командира “Балая”. Кожна чота подалась у напрямку кордону згідно з наказом. Командир “Залізник” переходив кордон сам із своєю охороною. Всі чоти здійснили перехід щасливо, без жодних несподіваних пригод, і за кілька днів ми зійшлись на визначеному збірному пункті у лісі. Командир “Залізник” з охороною прийшов на означене місце з малим запізненням, тому що мав сутичку з постом большевицької прикордонної застави. Внаслідок перестрілки трьох большевиків було вбито та здобуто їхню зброю. З нашого боку обійшлося без втрат.

На збірному пункті ми перебували недовго. Наступної ночі наш відділ подався далі від кордону, тому що за нами йшли в погоню відділи прикордонної варті та енкаведе. Наш відділ став на постій за селом Брусно, у лісі. Вранці почули сильний гук моторів. Розвідка донесла, що по селах нишпорять війська НКВД, — схоже, що готують облаву на ліс. Лунає наказ про бойову готовність. В обідню пору наша стежа затримала в лісі стару бабусю, яку большевики, під загрозою страти всієї її родини, вислали в ліс на розвідку. Вона мала розвідати, чи

^{*} Лінія Керзона — умовна лінія, запропонована міністром закордонних справ Великобританії лордом Керзоном для розмежування польських і більшовицьких військ у 1920 році, яка згодом стала підставою для німецько-советського, а потім польсько-советського кордонів. На захід від цієї лінії залишилася смуга українських етнічних земель (Лемківщина, Надсяння, Посяння, Холмщина і Підляшшя) з населенням близько 1 мільйона осіб. В українській політичній публіцистиці ці землі стали називати Закаронням.

немає кого в тих лісах. Бабця сама про це нам сказала. Її затримали до вечора і відтак звільнили. Пообіцяла сказати большевикам, що у лісі заблудила.

Відділ тим часом перейшов під село Лівчу, в досить густий ліс, де окопався. Незважаючи на сильні дощі, большевики проводили облави по селах і лісах, тому ми по кілька днів мусили у бойовій готовності лежати у заповнених водою ямах. Пригадую, як одного дня большевики проходили поблизу, але нас не завважили, бо ми були добре замасковані. Тоді було дуже важко з прохарчуванням, адже в теренах існувала небезпека. Та наша розвідка різними способами знаходила зв'язки з населенням, яке ставилось до нас дуже прихильно й організовувало для нас харчі. А головний харч — це хліб і молоко. Роздобути їх було неважко, але трудно було доставити їх до лісу. Доставляли різними способами. Бувало, дівчата вивозили заховані в гною харчі фірами в поле, на визначене місце, звідки харчові забирали їх вночі, а відтак розподіляли серед стрілецтва. Така доставка харчів практикувалася дуже часто, навіть у теренах, контрольованих відділами енкаведе.

Наприкінці вересня і на початку жовтня 1944 року большевицькі облави у тих місцевостях трохи вшухли, хоч по селах енкаведистських відділів не бракувало. В околиці Любачева вони зосередили свою увагу на відділі командира “Яра”*. В короткому часі після проходження фронту, з огляду на сильні облави в тих теренах, командир “Ярий” розділив свій відділ по чотах, відправивши їх у ті місцевості, де вони були зорганізовані. Адже вояцтво добре знало терен і могло там краще прохарчуватися, проводити розвідку, оборонятися чи ховатися на випадок наступу великих сил ворога. Всі три чоти подались до своїх місцевостей. Командири двох чот розділили їх по роях, а ройові розпустили стрільців по домівках. Одну

* Командир “Яр” – йдеться тут про командира “Ярого” (Степана Ханаса), пізнішого начальника штабу куреня “Месники”, командиром якого був “Залізник” (Іван Шпонтак). — *Ред.*

чоту, організовану в районі Олешичі — Диків, чотовий зберіг у цілості, ставши на постій у Диківському лісі.

Одного дня відділи енкаведе при “прочісуванні” Диківського лісу натрапили на табір чоти. Почався бій, у якому ще необстріляна чота була змушена залишити позиції і відійти. Відступаючи, вона потрапила на большевицькі застави. В нерівному бою майже вся чота загинула. Як казали, тоді також загинуло багато большевиків, а з чоти залишилось живими лише три чи чотири вояки, які сховались на деревах. За цей випадок командира “Ярого” у 1945 році було віддано під військовий суд. Однак, після розгляду справи і вислухання його пояснень, суд його оправдав.

Якось по-особливому запам’ятався один перехід відділу на нове місце постою. Впродовж погідної місячної ночі ми маршували то чистим полем, то лісами. Через поля йшли розстрільною, щоб замаскувати за собою сліди. У лісах і долинах — гусаком. Близько півночі, проходячи долиною біля присілка Шаласи, почули, як там, на присілку, большевики співають українську пісню “Розпрягайте, хлопці, коні”. Деякі стрільці були душевно зворушені, інші жартували, кажучи, що, мовляв, співають нам до маршу. Над ранком ми зайшли на гору в ліс, за присілок Дагани біля села Монастир, де стали на постій у Монастирському лісі.

Мої повстанські “курорти”

На жаль, той перехід для мене закінчився хворобою. Хоч я був командиром гранатометної ланки, тобто зверхником хлопців для перенесення амуніції і гранатомета, та все-таки любив носити його сам. Гранатомет “п’ятка” не дуже важкий, але при далеких переходах не раз треба було під ним впріти. Отож, на цей раз, добре зігрівшись під час нічного маршу, я міцно заснув на якомусь камені, а схопившись зі сну, коли зіграли ранню зорю, відчув, що зі мною погано — голова немилосердно болить і в грудях боляче коле. Думаю, згадавши свою

хворобу у Любичі-Королівській і лікаря-єврея: це тобі, Андрію, дошка, але нікому нічого не кажу. Саме принесли харчі для відділу, які були приготовлені на полі під лісом, у задалегідь визначеному місці. Це була двадцятилітрова банька кислого молока та буханців двадцять хліба. Харчові розділили це поміж вояків, так що кожний отримав по шматку хліба та по півсклянки молока. Я з'їв свою порцію, бо був голодний. Думав, що допоможе, але краще мені не стало, а, навпаки, погіршало. Відчуваю, що дістав ще одну хворобу — розлад шлунку.

Наступного дня харчі ті самі, та я їх вже й не їв, бо в мене з'явилась гарячка, кашель, а до того ще й відпльовую кров'ю. Про свій стан здоров'я я зголосив командирові “Залізняка”. Побачивши, що я справді хворий, він подумав, що це, можливо, сухоти. Одразу ж пише штафетку (записку) до станичного і каже: “Йди, “Козаче”, на присілок Дагани, дай це станичному, а він підбере місце для твого лікування. А ти швидко видужуй і повертайся назад, бо ти нам потрібен тут”.

Отже, випало мені йти на “курорт”. Увечорі йшли розвідники з відділу на присілок Дагани. Я зголосився до командира “Залізняка” і відійшов разом із розвідкою. Зброя у мене — бельгійський пістолет-“дев'ятка”, близько 20 патронів та дві советські ручні гранати-лимонки. Коли я дав станичному “штафетку”, він її прочитав і каже: “Ми тут лікаря не маємо, та я вас заведу до одного господаря — його жінка розуміється трохи на недугах. Думаю, що дещо вам допоможе”. Прийшли ми до господарів, людей вже старшого віку. Станичний щось їм тихцем сказав, а вони відповіли: “Так, так. Добре! Добре!” Я розповів господині про свої недуги. Вона каже: “Я думаю, що у вас легке запалення легенів. Вам потрібно було б баньки або п'явки поставити. Я зробила б це для вас із радістю душею, та, на жаль, нема як, бо у селі майже щодня большевики. Як іде військо, Красная армія, то ще нічого — беруть собі, що їм потрібно, і йдуть далі. Але ж ті бандити з енкаведе перевертають все, шукають бандерівців, грабують, арештують, стріляють і вбивають”.

На вечерю господиня приготувала для мене печені пироги та парене молоко з маслом. Хоч я голодний, та через свою хворобу боюся їсти. Випив молока і подякував.

Від господарів наслухався я тоді розповідей, як брали у селах новобранців до Червоної армії. А брали всіх — і кривих, і сліпих. Наприклад, хто казав, що не бачить на одне око, відповідали: “Другим будеш стріляти”. Якщо казав, що кривий на ногу, відповідали: “У нас техніка — будеш сидіти на танку і стріляти”. Усіх юрбами погнали на так званий Перший Український фронт, у вогонь, на гарматне м’ясо, і за ними слід пропав.

Вже за північ господар каже: “Ви змучені, хворі, здалося б добре відпочити, але де? Криївки не маємо. Я б вам радив іти спати в оту, бачите, скирту під лісом. Влізете у солому та й відпочивайте з Богом. Бо тут хтозна чи не прийдеться втікати з села. Увечорі приходіть до нас — жінка приготує баньки та й поставить вам”.

Я послухав його поради та й пішов спати до скирти. Шукаючи в скирті місця, натрапив у соломі на молодого хлопця, який уже спав. Хлопець почув шелест і прокинувся. Він був з Даганів і також мав причину ховатися по скиртах. Хлопець швидко заснув, а я спати не міг, — мучив кашель і гарячка, одним словом — хвороба.

Дочекався ранку. Сонце поволі підноситься вгору. Час тягнеться дуже повільно. Хотілося б швидше вечора, а він ще далеко. Пополудні заворушилося в селі: вигуки, матюки, постріли. Хлопець, почувши постріли, зіскочив, як заєць, зі скирти і помчався бігом до лісу. Його, як видно, побачили. Чую крики і автоматні черги. Два большевики біжать у напрямку моєї скирти. Я не мав іншого виходу, вискакую і також біжу до лісу. Мені пощастило: добіг до лісу, впав під кущ і дивлюсь. Большевики із-під лісу повернулися в село. А я подався лісом на гору, де мав постій наш відділ. Прийшов пізно ввечері. Зголосив командирі про своє лікування і останні

події. Командир каже: “Тримайся при відділі, зараз ми міняємо постій, може, там буде краща нагода”.

Того ж вечора відділ подався під кордон, недалеко від села Гребенне, за присілок Бориси, де зупинився на постій в лісі. Побувши кілька днів при відділі, я став почуватися ще гірше. Командир вдруге відсилає мене на “курорт”.

Мене скерували по зв'язку на присілок Грушку, де мені мали знайти місце для лікування. На тому присілку я мав знайомого господаря, то вирішив зайти до нього. Господар зустрів мене щиро і вгощав по-братерськи. Їсти я не міг, тож випив горнятко молока і розказав йому про свою біду. Він пожалів мене та сказав, що тепер важко хворіти: нема ліків, нема хворому змоги навіть перепочити. Большевики шаліють, щодня набігають на села.

— Ви знаєте, — продовжував господар, — недавно НКВД розстріляло в нашому селі хлопця на його подвір'ї за відмову від військової служби з релігійних переконань. Большевики, розстрілюючи його, ще й посміялись: “С верой в Бога, подохнет как собака каждый враг народа”.

Розповідав він різне, та я вже дрімав, бо не спав кілька ночей. Зауваживши це, він завів мене на стрих, постеливши на соломі. Перебув я там цілий день. Господарі доглядали мене дуже гарно. Надвечір прийшов за мною молодий хлопець-зв'язковий і забрав зі собою.

Відійшли ми з ним пару кілометрів до присілка Мриглоди-Верхратські. Він привів мене до господині, яка мала мене доглядати. Господиня самотня, середнього віку, бездітна — її чоловік виїхав на заробітки ще після Першої світової війни. Вона прийняла мене щиро. Перебув я в неї ніч і день. Увечорі прийшов за мною зв'язковий і сказав приготуватися до відходу, бо тут залишатися небезпечно. Отже, повертаюся з ним на присілок Грушку з думкою вернутися до свого знайомого. Коли прийшли на присілок, було вже досить пізно. Щоб не будити людей, вирішили зайти до першої крайньої хати, яка стояла

над потоком. Там серед подвір'я була велика скирта соломи. Вилізли ми на скирту, загреблись в солому і спимо.

На селі забрехали пси, і я прокинувся. За кілька хвилин чую голоси большевиків. Зі скирти бачу чотирьох енкаведистів на подвір'ї біля хати — б'ють у двері і кричать: “Открой, хазяїн!” Мій напарник зіскакує із скирти, а я за ним, і біжимо потоком, поміж рідким лісом та кущами. Нас побачили большевики, почали кричати, бігти та стріляти. Хлопець злякався й став. Там його й захопили, а я вже вибіг на кінець яру. До лісу — приблизно метрів двісті. Біжу, кулі навздогін мені свистять, немов бджоли. Стрибаю по полю то вправо, то вліво. Дати відсіч, стріляти по них не маю змоги. При втечі я загубив пістолета, і в мене залишилися лише дві гранати. Большевики, побачивши, що я вбіг у ліс, припинили погоню. Тим рідким лісом я забіг аж у польський терен. На сіножатях пастухи гнали худобу. Чую, що говорять по-польськи, тож повертаю поволі назад. Бачу село, та не впізнаю — воно на дві третини спалене.

В селі тиша. Заходжу на подвір'я крайньої від лісу хати. На подвір'ї побачив дівчинку і запитав, яке село і чи є большевики. Довідався, що це присілок Павлищі і що большевиків тут немає. Розшукав господарів, яких знав з попередніх часів. Їх хата згоріла, але прийняли мене радо. Я розповів про свій стан. Пригостили мене гарячим молоком з маслом, медом та часником. Хоч воно й неприємне, бо ліки, та я випив, і почав відкашлюватись, щоправда, кров'ю.

Господар повідомив про мене зв'язкову. Вона прийшла і пообіцяла привести до мене санітарку. Санітаркою виявилася дружина мого друга Івана Киданя із села Гути-Любицької. Побачивши мене, вона широко привіталась, а потім розплакалась. Розповіла мені, що її чоловік, а мій друг, служив у СБ і при виконанні служби його вбили большевики. Поховали його у спільній стрілецькій могилі в селі Монастирі біля церкви.

Санітарка завела мене до господаря, який мав бути моїм лікарем. Минулої війни він був санітаром при Січових Стріль-

цях. “Пане господарю, — наказала вона, — лікуйте нашого партизана, щоб швидко став здоровий”. Мій лікар зміряв температуру і порухував пульс. Сказав, що я таки добре хворий, і повів мене на горище. Пробув я в нього більше тижня. Він дав мені большевицьку куфайку і якісь чоботи, щоб я не замерз, лікував мене чаєм із медом і травами, пареним молоком з маслом і часником. Я почувався вже трохи краще, та все ж кашляв і відхаркував кров’ю.

* * *

Погідного осіннього дня, після обіду, з боку присілка Грушка донісся сильний скорострільний вогонь. Стрілянина невгавала до вечора. Я здогадувався, що це наш відділ зіткнувся з большевиками. Наступного дня зранку скорострїли заторохкотїли знову і не стихали до обїду. Ввечорї прийшов до мене зв’язковий і розповїв, що відділ “Залїзняка” вступив у бїй із большевиками в Селиському лїсі. Большевики зазнали втрат. Люди бачили, як везли вбитих та пораниених через село Гребенне на Раву-Руську. Самї большевики теж говорили, що “бандеровци унїчтожили много наших ребят”. Про перебїг того бою докладно не пишу, бо учасником бою не був, хоч багато чув із розповїдей друзїв-учасникїв. Про це докладно можуть розповїсти мої друзї “Коваленко” та “Сталевий”.

Наступного дня пїсля бою большевики скупчили з’єднання вїйськ, прикордонних застав та НКВД і пїшли великими облавами на лїси та села від Дев’ятира, Верхрати по Любичу-Королївську. В Гуті-Любичькїй і Павлищах до обїду було спокїйно, та по обїді з пївдня наближалися пострїли. До мене прибїг озброєний хлопець-зв’язковий цивїльної сїтки. Він порадив сховатись або йти з ним, бо в напрямї Гути-Любичькїй та Павлищїв йдуть облавники. Господар порадив менї сховатись в його криївцї, та я відмовився. Подумав, що краще менї гинути на землї, нїж пїд землею. Я подякував і пїшов із зв’язковим повз хати до лїсу. В лїсі вже зїбралося п’ять осїб, озброєних

легкою автоматичною зброєю. Командир тієї групи порадив мені, хворому, не йти з ними, а залишитися у селі, в його криївці на згарищі. Я теж відмовився. Знайшлась для мене запасна “папашка” та диск набоїв.

Ми розмістилися край лісу в кушах на північно-західньому краю спаленого села Павлищі. За кілька хвилин чуємо крики. Большевики вже на другому кінці села. Людей в селі було мало, бо видався гарний день і люди працювали в полях. Ми почули крики з лісу, з боку села Гута-Любицька. У нас немає виходу — йти в ліс не можемо. Непомітно відступаємо в спалену частину села, яка вже заросла лободою, сходимо в долину поміж стінами спалених будівель, відтак звертаємо на північ до рідкого соснового ліска. В тому ліску були окопи. Ми залягли в них, замаскувались і чекаємо. Бачимо, як з 12 большевиків біжать у наш бік спаленим селом вслід кульгавому чоловікові. Кричать і стріляють. Побачивши це, командир групи дав наказ відступати в напрямку сіл Рудки та Кулайців, бо там були малі ліски. Я кажу йому, що там чисте поле, нас побачать. Він відповідає: “І тут не можемо бути, бо не оборонимось від тієї навали”.

Командир вискакує. Всі за ним. Відступаємо з ліска в чисте поле. Тим часом большевики схопили кульгавого чоловіка, побачили нас і відкрили по нас скорострільний вогонь. Стріляють без милосердя і біжать, вигукуючи: “Пастой, бандеровец!” Я біжу останнім з лівого краю. Відступаємо розстрільною, поміж людей, які працюють у полі. Я відстаю, бо був добре вдягнений та ще й хворий. Словом, нелегко мені було на тім полі. Большевики побачили, що я відстаю, звернули на мене увагу та почали наздоганяти. На ходу скидаю з себе куфайку, відстрілююсь і натрапляю на дівчину, яка, йдучи на поле, сховалась під межею. Вона крикнула мені: “Тікайте на Белзець, бо біля Кулайців та Рудок большевики”. Коли я це почув, то дав знак наліво за мною, та ніхто не зауважив мого знаку. Хлопці були далеко попереду від мене, а большевики відстали, бо знали, що вони біжать прямо на засідки. Хлопців,

які добігали до тих сіл, зустрів скорострільний вогонь. Їхньої долі не знаю. Лише один із них, побачивши, що я тікаю вліво, подався за мною. Ми побігли в напрямі Белзця, поза Кулайцями, й опинилися в ліску біля присілка Святе, де заховались у кушах.

Сонце вже зайшло, вечоріло. Аж тут надійшли двоє розвідників із сотні “Залізняка”. Я впізнав їх і затримав. Спитав, де відділ. Вони відповіли, що недалеко, в ліску. Я подякував за товариство своєму другові, якого раніше не знав, але який став мені впродовж двох годин побратимом. Він пішов у напрямку Кулайців, а мене розвідка довела до відділу.

Я зголосився до командира “Залізняка” і розповів про перебіг свого “лікування”. Сказав, що, мабуть, я невилікуюсь, бо большевики ганяють мене, як собаку. Стан може погіршитись. Мені краще бути у відділі, бо в товаристві легша смерть. Командир “Залізняка” не погодився зі мною і сказав, що я не можу перебувати у відділі, поки не одужаю. Відділ переходить з місця на місце, а я, мовляв, не зможу швидко рухатися. Він боявся, що в мене сухоти. Сказав, що принагідно скерує мене в присілок Святе на зв’язок, який знайде спокійний куток, де я зможувилікуватися.

Так я втретє відійшов з відділу на “курорт” у село Святе, до зв’язкової. Там нас гарно привітали та щиро прийняли. Між тим, розповіли нам про одну провокативну большевицьку затію в їхньому селі. Одного дня в село вступило близько сотні вершників, які назвали себе українськими козаками зі Східної України. Були вбрані по-козацьки, як у театрі: шаровари, вишивані сорочки, козацькі шапки; добре озброєні легкою автоматичною зброєю; майже всі говорили по-українськи. Кажали, що вони воювали проти Гітлера, а тепер воюють разом з бандерівцями проти сталінського комунізму. Селяни, почувши від них такі слова, радо та щиро їх вітали і добре годували. А вони, бандити, довідавшись, хто співпрацює з бандерівцями чи їм співчуває, зібрали їх, близько двадцяти осіб, жінок та чоловіків, завели в ліс та ганебно вимордували: пов’язали

колючим дротом, поламали кості, повирізували язики та пови-колювали очі. Після того подалися в польську сторону. Селяни тільки під вечір знайшли у лісі трупи — сліди того злочину. Наступного дня у село увійшли енкаведисти і підсміювались: “З бандерівцями водитеся, годуєте ліс, а вони за це мордують та вбивають вас. Добра вам наука, треба перестати бандерівцям допомагати, а допомагати нам їх ліквідувати і працювати з нами для добра свого і для добра України та Советського Союзу”. Ось такими хитрощами спровокували село. Награбували майна, наїлись хліба, помордували людей та ще й брешуть, мовляв, ваші вас б’ють та мордують. Та люди в їх пропаганду не вірили. До речі, люди впізнали деяких “козаків”, що тепер вже були в енкаведистських уніформах.

Близько пів на дванадцять інша зв’язкова забрала мене з собою. Була осіння спокійна місячна ніч. Коли вийшли в поле, сповільнили крок — молоді ж! — починаємо жартувати, дарма, що я хворий. І так зайшли ми в село Любича-Князе. Завела мене до господаря, де я перебув до наступного вечора в криївці.

Потім зв’язкові завели мене в присілок Солтиси біля Любичі-Королівської. Там я пробув чотири доби. Доглядали мене відповідно. Сидів я увесь час на горищі, місце було досить безпечне. В Солтисах хати розміщені обабіч головного гостинця Львів — Варшава. З того горища я досхожу надивився на большевицькі колони, які йшли на Захід. З огляду на те, що ці перехожі війська в тому селі дуже часто робили перепочинки, зв’язкова із Солтисів перепроварила мене у присілок Лиси коло Любичі-Королівської, а згодом на присілок Луцейки.

Зв’язкова привела мене до господині, яка мене знала, тож взяла під свою опіку. Ми зайшли до хати. Вона й каже: “Врятували ви мого чоловіка від гітлерівського гестапо, та не було вас тут, щоб врятувати його від большевицької сволоти. Забрали до війська і слід пропав. А мені годі собі раду дати, робити треба і в полі, і в хаті. На одні руки забагато. Та все було б гаразд, якби чоловік з війни повернувся”.

Прожив я у пані Луцейко два з половиною місяці. Було важкувато, бо хворий, а ще до того зима була досить сувора. Знаходиться в хаті було досить небезпечно з огляду на те, що большевики робили несподівані наскоки. До хати заходив тільки вечеряти, а зрідка вдень. Сидів чи спав переважно на горищі в так званій “лисячій ямі”. А під час сильного морозу спати йшов до стайні. Господиня до мене була дуже добра, доглядала, лікувала. Головні ліки — молоко з медом, маслом і часником. Час від часу пригощала самогонкою з медом, яку сама робила. За кілька тижнів я відійшов. До відділу не поспішав, бо знав, що зимою відділ не проводить жодних бойових операцій, а займає оборонне становище в конспірації.

На присілку Луцейки мав я різні пригоди. Пригадую, одного разу після вечері пішов я до сусідської хати до свого друга по зброї, який служив у СБ. Сидимо обидва в хаті, аж тут господиня перелякано: “Під вікном большевики”. Ми не мали куди дітися, окрім як через сінці в сусідню, ще не закінчену кімнату. Мій друг каже, що була нагода їх ліквідувати, та батьки за таке відповідатимуть. Це були два енкаведисти, які шукали фіри. Іншого разу було майже так само, але я скочив у сінці за двері, господиня відчинила, вони зайшли в хату, а я — із сіней, поза хату та в лісок. А третього разу, ще до сніданку, раптом відчиняються двері. Дивлюсь — большевик переступає поріг зі словами “Можна?”, а я, небагато думаючи, вискакую з хати через поріг на подвір’я та в ліс. Поки він отямився та почав кричати, я вже був у лісі. До лісу він не біг, але розкричався на господиню, що бандерівців утримує.

Господиня ця була мудра жінка і дала йому належну відсіч. Коли він закинув їй, що вона переховує бандерівців, вона сказала на те, що такі, як він, бандерівцями називають навіть дітей, і продовжила: “Коли б тут дійсно був бандерівець, то, напевне, ви вже попрощалися би зі світом — убив би. А це був брат моєї тітки. Ви ж бачите, я одинока, у мене діти, чоловік на фронті воює за батька Сталіна. У мене господарство, роботи багато та й сама ще не стара. Вчора була в селі,

у тітки, то привела собі помічника — тітчиного брата, аж тут вас непрошеного принесло. Ото він злякався і втік та, напевно, більше сюди не прийде. Вас же бояться, як колись, в давнину, татарів”.

Він засміявся і каже:

— Харашо, хазяйка, харашо, не ругайся. Я сам напугался. Сама знаєш, бандеровці жестокіє і убивають наших.

— Ну так, але вас ніхто не вбив. А кричите — бандеровець.

Господиня вгостила його моїм сніданком, і він пішов своєю дорогою.

Не раз доводилось мені просиджувати годинами в якихось дірах. До села дуже часто приходили непрошені гості — енкаведисти чи рядові та старшини Червоної армії, які мали тимчасовий постій в Любичі-Королівській. Одні ходили за самогонкою, другі — за дівками, треті — в розвідку, а ще вербувати сексотів чи арештувати людей. Не раз виникала думка нищити непроханих гостей, але стримувався, бо не хотів, щоб потерпіли люди присілка за одного чи двох шміраків*.

Найбільше мені остогидли два советські офіцери з авіаційного ремонтного відділу, який стояв у Любичі-Королівській. Там ремонтували так звані “кукурузники”, які були пошкоджені в прифронтових боях. Цих двох внадилися в присілки Луцейки, Лиси та в село Тенетиська, щоб виторгувати чи виміняти дещо на горілку. Одного разу мало не застали мене в хаті. Мені було того досить, і я пообіцяв собі, що знайду спосіб їх ліквідувати. Але щось зупиняло мене. І добре, бо з часом ми стали найкращими друзями.

Зустріч з тими двома офіцерами була для мене несподівано цікавою. Вони — старший і молодший лейтенанти з авіаційного ремонтного відділу, повертаючись пізнього вечора із села Тенетиськ через присілок Луцейки, схопили біля влас-

* Шміраками називали большевиків. — *Ред.*

ного подвір'я двадцятидворічного Андрія Королика, який був при СБ. Вони роззброїли його і привели до хати моєї господині, пані Луцейко. Господиня трохи злякалась, та двері відчинила. Вони зайшли і запитали, чи знає хлопця.

— Так, це мій сусід.

— А знаєш, що він бандерівець? Ми його взяли зі зброєю. Господиня розумно і відважно каже їм:

— Ну й що ж доброго ви зробили? Думаєте, що більше бандерівців нема і не буде? Їх є всюди повно, куди б ви не повернулися.

— Знаємо.

— А як знаєте, то вам багато не треба говорити. Сьогодні ви зловили, а завтра вас можуть зловити. І ніхто не знає, що його чекає.

— Правда, правда... — завагались вони. — А якщо ми його відпустимо і хтось донесе, то нас чекає куля, а може й він пристрелить.

— Ніхто вас не стрілятиме і ніхто того знати не буде. Бачите — ніч темна. Бандерівці не звертають уваги на таких як ви. Вони вбивають енкаведистів, як раніше вбивали гестапівців.

— Ну добре, як ми його відпустимо, хто нам поручиться, що він нас не постріляє?

— За сусіда ручаюся я.

— Що ж, браток, маєш добру сусідку, то, мабуть, і ти хороший парень. Ми тебе відпускаємо з твоєю зброєю — козакуй, бий ворога, та, вважай, не бий свого брата. Всі нас б'ють, і ще як ми самі себе будем бити. Якщо хочемо мати свою "сім'ю вольну, нову", як казав наш батько Тарас Шевченко, то мусимо взаємно себе розуміти і пам'ятати слова: "Обніміте, брати мої, найменшого брата". Не забудь, що ми з Київщини і трохи на тому знаємося та вас розуміємо.

Господиня приготувала вечерю, запросила всіх до столу, а також покликала мене з моєї "лисячої ями". Я, як звичайно,

завжди наготові, почувши умовний знак, зійшов на долину, відчиняю двері й заходжу до хати. Вони злякались, а господиня:

— Знайомтеся, це вояк УПА, аж з Карпат.

— Здорові були! — вітаюся з ними.

— Здоров, брате!

— Андрієм звусь.

— Я Гриша.

— А я Петя. А ти — Андруша?

— Хай буде по-вашому — Андруша.

Випили ми при вечері по чарці за нашу зустріч та за розмовою познайомилися ближче. Вони були старші за мене віком, обидва, як видно, мали великий і важкий життєвий досвід. Пройшли фронти, були поранені в боях. Наприклад, у Петі не було трьох ребер. Тут, у такому незвичному товаристві, вони розчулилися. Розповідали про передвоєнне і під часвоєнне життя у сталінському “раю”, про масові вбивства, голодомори, арешти і розстріли української інтелігенції, про вивози в сибірську тайгу на каторжні роботи, про те, як комуністи-енкаведисти гнали на фронт, на передову лінію, необзброєних необстріляних українських хлопців “за рідину і Сталіна”. Вражали їхні згадки про всезагальний страх, сексотство і суцільну недовіру між людьми: “ні батько синові не довіряє, ні син батькові”. Ці оповідання було жахливо слухати і важко було у них повірити. Розмовляли ми майже до ранку. Під ранок всі попрощалися і розійшлися. На прохання, по змозі, до нас навідуватися, пообіцяли не оминати нашу хату.

Стояв надворі січень — час Різдва і Йорданських свят. У ті дні Петя з Гришею приходили ще кілька разів у хату моєї господині.

Ми багато про що з ними говорили — вони навіть довірчо розповіли, що вступили до партії, щоб своє життя врятувати. При тому однак казали: “Ви не бійтеся, хоч ми і партійні, та ще в наших серцях є Всевишній”.

— Отакий я партійний, — сказав Гриша, — на днях отримав листа від тринадцятилітньої дочки, послушайте хоча

б таке: “... Новорічне свято провели дуже гарно, бо мама їздила в Москву, то купила і привезла пуд борошна, так що не голодували. Дуже скуцаємо та тужимо за тобою і все думаємо та згадуємо тебе. Мама завжди плаче. Просимо тебе, не забудь за нас, повертайся живим та здоровим додому, ми чекаємо і цілуємо тебе щиро. — Твоя дочка Наташа”.

От ви почули, — продовжує Гриша, — що моя жінка їздила в Москву хліба купити, бо на Україні його нема. Тепер нема, бо війна, не було його й раніше, хоч війни не було. Серце болить і сльози ллються, Гриша воює, кров проливає, а жінка й дочка з голоду дохнуть.

На наступну нашу зустріч Гриша і Петя прийшли з подарунком: принесли мені нову “папашку”, два кружки набоїв та чотири гранати: “Брате! Це тобі даруночок на згадку — про нашу дружбу. Бий ворога, а ми по змозі будемо помагати”. Я не мав чим віддячитися, лише від глибини душі склав щирю подяку за гарний дарунок.

Вони питали мене, чи ми, повстанці, маємо достатньо зброї та боєприпасів, бо якщо потрібно, то тут недалеко є магазин з — як вони висловлювалися — “неучтьонною” зброєю та амуніцією, а також з двома протилетунськими гарматками. Казали: “Коли б твій командир хотів це забрати, є можливість — магазину ніхто не стереже, він є під нашою охороною, та наших сорок чоловік постійно зайняті в праці при ремонті “кукурузників” і стійок, як правило, не виставляємо. Магазин малий і при ньому нема спеціальної охорони. Тим більше, ми можемо показати, коли і як його можна вичистити”. Я відповів, що зголошу про це командирові.

Наші тривалі розмови призвели до того, що Петя, а був він самотній нежонатий, набрав охоти іти в повстанці. Він просив мене забрати його з собою в ліс. Я йому відраджував: “Петю, почекай, тобі нема потреби іти в ліс. Прийде час, коли народ покличе і вас. А зараз залишайся на місці, ти на своєму місці можеш багато дечого зробити для свого народу”. Ми домовились про наступну зустріч, на яку вони пообіцяли

принести мені наган з набоями. Та зустрічей більше не було — за кілька днів я відійшов до відділу.

* * *

Приємною несподіванкою для мене під час лікування на присілку Луцейки була зустріч з моїм колишнім зверхником, командиром Коцуром. Одного вечора він, йдучи по зв'язку через присілок, відвідав мене. При зустрічі ми щиро привітались, обнялись, бо не бачились майже рік. Він поцікавився моїм здоров'ям, а почувши, що збираюсь повертатись назад до відділу, пожвавішав і мене підбадьорив, мовляв, ще повоюєш. Також розповів мені про недавній бій відділу “Залізняка” під Новим Люблинцем з відділом НКВД. У тому бою, як він казав, вбито близько тридцяти енкаведистів, було багато пораних. З відділу “Залізняка” впало сім стрільців і двох поранено, загинуло також чотири чи шість осіб з цивільної сітки.

Тих людей я добре знав, знав і їхні псевдоніми, та не зберіг у пам'яті. Пригадую одне псевдо — “Іляш”. Провідників з цивільної сітки також знав: двох було з Нового Села, а трьох з Нового Люблинця. Якщо не помиляюсь, двох з них було рідними братами командира “Шума”. (Про перебіг і вислід бою, думаю, можуть докладно розповісти друг “Сталевий” та друг “Коваленко”, які живуть в Америці).

На питання, як він мене знайшов у такому непомітному місці, друг Коцур розсміявся: “Для повстанця все є помітним, от так іду по зв'язку, та зайшов відвідати, бо хто зна, чи більше в житті будемо бачитися. Я іду на Схід із завданням, завдання важке, але наказ треба виконати”. Яке завдання він мав, і який пост займав, я не питався, хоч мені цікаво було знати, та засада в УПА була — менше знати та більше працювати — конспірація. По короткій зустрічі ми попрощались. Я його більше не зустрічав. (Тепер знаю, що він живий, здоровий, живе в Україні).

На Йордан я відчув, що моє здоров'я поліпшилося. Вирішив не бути довше тягарем для своєї господині, яка годувала, лікувала й охороняла мене впродовж двох з половиною місяців у цей важкий для мене час. Большевики-енкаведисти щораз частіше лазили по селах, присілках та несподівано вривалися в хати на розвідку, аби знайти собі якогось донощика, а при найменшій підозрі робили повальні обшуки.

Такі “гості” дуже часто налітали на присілок Луцейки, так що моя господиня не раз і не два потерпала і переживала за себе і за мене більше, ніж я. Я був самітний зі зброєю в руках, а у неї — родина, хатина і господарка. Вона не належала до боягузів чи до тих, щоб узяти, а готова була віддати для свого народу все, що для неї було найдорожчим.

І коли я прийшов до здоров'я, сумління не дозволяло мені далі сидіти на її утриманні, хоч ніхто не давав мені наказу повертатись до сотні. Ні! Я рвався до своїх друзів, щоб з ними плечем до плеча проганяти ворогів, які знущалися над моїм добрим українським народом за те, що хоче бути господарем на своїй власній землі. Кликала мене любов до Батьківщини та віра у здобуття вільної Самостійної Соборної Української Держави.

Я вже мав за собою тривалий досвід і практику партизанського життя, був свідомий того, що боротьба — це не забава, а випробування на життя і смерть. При тому, життя нам ввижалося десь у далекому майбутньому, а смерть постійно дивилась у вічі кожному, хто знаходився в УПА. Та я страху не знав — був молодий, знову прийшов до здоров'я та сили, то й море по коліна! Постійно казав собі: “Раз, Андрію, родився, раз вмирати мусиш”.

На другий день Йорданських свят, а це було 20 січня 1945 року, мене відвідало двох розвідників з сотні командира “Шума”, які йшли з Тенетиськ. Зв'язкова привела їх на присілок

опівночі. Звичайно, радісно привітались, вони знали мене як гранатометника, що був при почоті сотенного командира “Залізняка”. Я їм сказав, що думаю сьогодні з ними повертати до сотні. На це почув таку відповідь:

— Ні! Ні! “Козаче”, не спішися, ми не прийшли по тебе, а прийшли тебе відвідати. Ти не маєш чого туди спішитись. Навесні, коли ліс буде зелений, — справа інша. Ти знаєш, “Козаче”, що командир “Залізник” вже став курінним?

— Знаю. Про це розказав мені командир Коцур, який недавно тут був.

— Так, “Козаче”, зайшли великі зміни, наш відділ став куренем і має три сотні. Першу сотню очолює командир “Шум”, другу — командир “Балай”, третю — командир “Біс”. Нас багато в лісі, і життя веселе, одне зле, що тепер зима, сніги великі, а ми мусимо конспіруватись. Нема можливости харчі доставити до сотні — буває, що два-три дні треба посидіти в холоді і в голоді, а до того ще своя “худібка” (воші. — *Авт.*) гризе. А ще большевики, спецвідділи, погранзастави, бої. Ось послухай, в кінці грудня 1944 року большевицький відділ НКВД у складі близько 150 осіб з містечка Наріль підійшов несподівано під присілок Тепили, що належить до Люблинця-Нового і знаходиться у смузі Люблинецького лісу. На присілку Тепили в той час квартирували люди з цивільної сітки — приблизно дванадцять осіб. Вони завважили большевиків і зустріли їх вогнем. Почався бій, але сильного ворожого скорострільного вогню вони не витримали і відступили в ліс, де мала постій сотня командира “Шума”. Большевики дуже сміливо погнались за відступаючими в глибину лісу. Сотня командира “Шума” підпустила большевиків на близьку відстань і привітала “героїв” шквальним вогнем. Зав’язався бій, під час якого ворог був змушений відступити і подався у напрямку містечка Наріль. Як казали, ворог мав 35 вбитих і багато поранених. Було здобуто багато зброї та амуніції. Тоді із сотні “Шума” загинуло четверо стрільців та декількох легко поранено, і гово-

рили, що загинули якись провідники з цивільної сітки, а також згоріла частина присілка Тепили. Сотня командира “Шума” змінила місце постою. З того часу большевики не йшли в лісі малими відділами. На облоги в лісах концентрували більші сили спецвідділів НКВД.

Ми дали їм доброго прочуханця. Ми тут, а командир “Біс” у Сінявському лісі, де стояла його сотня. Тоді було дуже важко з харчами, стрілецьтво — голодне. Командир “Біс” дав наказ декільком стрільцям йти на фільварок, що знаходився в напрямку Сіняви, і привести звідти бичка. Наказ хлопці виконали, бичка привели, вбили і поділили на частини. Та сталося так, що по слідах у напрямі нашого лісу вирушив большевицький відділ — близько 150 осіб. Сотенний командир оголосив поготів’я. Большевики не чекали опору, бо думали, що це якась мала групка, і відважно йшли в ліс по слідах. Зайшли близько під самі становища сотні командира “Біса”. Паде наказ: “Вогонь!” Під сильним скорострільним вогнем ворог, хто лишився в живих, відступаючи панічно розбігся — поодинокі і гуртом втікали з лісу, куди очі глядять (так згодом нам розповідали). Сотня втрат не мала, а здобула багато зброї, амуніції та військового спорядження. Після бою стрілецьтво підкріпилось напівсирим воловим м’ясом, і сотня за наказом командира відійшла в рейд по лісу, щоб дезорієнтувати ворога на випадок погоні за нами.

Вміло законспірована у Футорському лісі стоїть більше місяця сотня командира “Балая”. Про неї кажуть, що стрілецьтво там добряче голодує, бо сотня має недостатній запас харчів — не виходить нікуди, аби їх поповнити, бо не хоче розконспіруватись. Ось таке-то у сотнях життя, та воно наближається до весни і будуть зміни.

Я за час цієї розповіді зібрався і кажу, що вже прийшов час на мене і я сьогодні йду з ними.

— Ну! Якщо тобі так кортить воювати, то ходи, буде нас більше.

При відході я склав від глибини душі подяку пані А. Луцейко за її труд, за її шире серце та опіку у такий важкий для мене час. Господиня злагодила мені на дорогу білий святковий калач і побажала здоров'я, вибороти волю Україні і щасливо до рідні повернутись. На прощання ми обнялись і поцілувались.

Закерзонські походи з куренем “Залізняка”

Другої ночі по Водохрещі 1945 року ми втрьох подалися в напрямі присілка Павлищі. Після недуги крізь снігові замети мені маршувалось нелегко — ослаблений, відвиклий від таких вимаршів, та все таки під ранок ми були в Павлищах. Там ми зайшли на зв'язковий пункт. На пункті, крім нас, було двох стрільців СБ, двох цивільних з Люблинецького куща та санітарка, здається, “Грізна”. Ми, змучені, полягали відпочити, бо ввечорі відмарш у дальшу дорогу в Люблинецький ліс, а то досить далеко. Під вечір ми встали, ковтнули приготовлену для нас гарячу страву, і в сутінках знову вирушили в дорогу. Нас вже було шестеро: ми, двох цивільних і санітарка. Всі йшли в напрямку Люблинецького лісу. Згадані хлопці з СБ пішли в іншому напрямку. Дорога була дуже важка — снігопад, вітер, словом, заметіль, так що позмінно ми торували собі стежку та тримались близько один одного, щоб не погубитись. Над ранок ми вже були за Новим Люблинцем, на присілку Тепили.

Присілок Тепили був спалений. Де-не-де тулилися люди по землянках та недопалках хат. Ми перепочили в одній з таких хат і, знову втрьох, подалися в напрямку постою сотні командира “Шума”. Кушові і санітарка залишились на присілку. По дорозі нас спинила повстанська стежа, але розвідники знали кличку, і нас пропустили.

Сотня мала постій недалеко за присілком Тепили, в лісі, у якійсь ніби stodolі. Це була велика забудова у вигляді шопи, мабуть, колись там було якесь господарське приміщення лісничівки, але ми назвали її stodолою. На підході до тої

стодоли нас затримав алярмовий стійковий, але за паролем пропустив, і ми зайшли всередину. Було там братви, як оселедців у бочці.

Я зголосив командирові “Шуму” своє повернення до сотні з лікування. Командир “Шум” привітав мене добрим словом: “То гарно, “Козаче”, що ти здоров і повернувся до нас, буде нас більше. Будем воювати. Ваша гранатометна ланка у сотні командира “Біса”, але наразі останетесь тут, а командир “Залізник” вирішить, куди вам йти. Наразі приміщайтесь та відпочивайте”. Я клацнув каблуками: “Так є, друже командир!” Мені дали місце при сотеннім почті, і я миттю провалився у сон — був дуже змучений.

Надвечір пробудився. Навколо гамір, як у вулику: одні розмовляють, інші півголосом співають партизанські пісні, дехто спить, дехто зброю чистить, а кухарі готують вечерю. Я пішов поміж чоти, щоб побачитись та привітатись зі старою братвою. Звичайно, не всіх зустрів, не всіх знав, бо відділ командира “Залізника” розділили на три сотні. До сотень прийшло багато новобранців. Сотні були великі, бо в цей час молодь добровільно брала зброю в руки та ставала в ряди УПА. Так що в сотні командира “Шума”, як я зауважив, близько сімдесяти відсотків облич були мені незнайомі.

Зі старих партизанів майже кожний займав якийсь пост: чотові, ройові, розвідники при чотах, політвиховники, кухарі, санітари, кулеметники тощо. Звичайно, стара братва мала за плечима більше вишколу, досвіду.

Справді, приємно і цікаво було зустріти своїх друзів з колишньої сотні командира “Залізника”. Ми вітались радісно, і кожний мав що розповісти про перебіг життя впродовж часу мого лікування. Я скоро зжився зі всіма та звик до партизанського життя. А воно справді було важке. Через великі сніги важко було постачати харчі, так що не раз приходилось посидіти в голоді й холоді. Та й до того воші. Тоді, в найважчі часи, в найбільших нестатках, я не зауважив між стрільцтвом деморалізації, зневіри, не було дезертирів, — кожен усвідом-

лював мету боротьби: Україну здобути, або вдома не бути. А для досягнення мети потрібна була сильна воля і витримка. Часто ми повторювали приказку: “Не той герой, хто б’є, а той, хто витримає”. Хоч була біда, та в сотні настрої був веселий, бадьорий і сміху досхочу. Були тут люди різного віку, знань і різних політичних поглядів, та в нас у той час не існувало великої різниці в поглядах, бо єднала нас усіх одна мета — Україна. Було таке, що партієць був амуніційним, а безпартійний командиром. Заложало, які у кого знання, талант, досвід.

Переважно була молодь: селяни, робітники, промисловці, купці. Не бракувало паничів-політиків, дуже багато людей було талановитих, які вміли гарно говорити і веселити стрілецьтво своїми дотепами, а найбільше політичними — про большевиків, Сталіна, німців, Гітлера, поляків і Берута. Час збігав швидко.

Сотня командира “Шума” перебувала на постою в тій стодолі ще місяць, а може, й більше. Як вдень, так і вночі сотня тримала застави, щоб запобігти несподіваному ворожому наскокові, і алярмові стійки. Дисципліна була дуже сувора. Карали за найменшу провину. Коли дозволяв час, сотенний командир творив суд — “лаву присяжних”, яка ухвалювала кару; карали буками — від 5 до 25, залежно від провини. Коли не було часу на проведення суду, то сотенний чи чотовий карав підсудного на свій розсуд. Вдень палити вогнеща було суворо заборонено — конспірація, щоб диму хто не помітив. Кухарі варили, якщо було що варити, ввечері й на досвітку. Обігрівали нас встановлені посередині стодоли дві залізні бочки, що слугували за печі. У них палили цілу ніч. Стодола велика, але місця було мало, тому спали ми, як патики, один при одному, по два ряди з одного боку і по два — з другого.

* * *

У половині лютого командир “Шум” дістав наказ прибути зі сотнею у Монастирський ліс. Сотня залишила постій і поночі відмаршувала в напрямку Монастирського лісу. Під ранок ми

були вже на місці. Тоді було дуже зимно і мела хуртовина. В терені було спокійно, і командир “Шум” дав наказ зробити постій на присілках Дагани Перші і Дагани Другі.

Сам командир “Шум” з двома зв’язковими і мною подався в село Гута-Любицька, де мав постій курінний командир “Залізник” зі своїм почтом та сотенний командир “Біс” з одною чотою. Дві інші його чоти мали постій на присілку Грушка, Бориси та Мриглоди-Верхратські. Командир “Шум” зголосився на квартиру командира “Залізника”. Я особисто зголосив свій прихід з лікування у сотню “Шума”, також про контакти з двома советськими старшинами. Командира “Залізника” це дуже зацікавило, і він почав випитувати. Я розповів докладно, так, як я вже вище описав.

Коли командир “Залізник” вислухав моє оповідання, то не повірив, і каже мені: “Козаче”, це не можливе. Найімовірніше, то якась хитра провокація. Тепер зима, робити якісь заходи, розконспіруватись, ризикувати небезпечно. Якщо вони будуть там до весни, то над тим це подумаємо, а наразі — ні. “Козаче”, гранатомет чекає на тебе, ти сиди тут і відпочивай”.

Командири “Залізник”, “Шум” і “Біс” пішли на нараду в сусідню хату, де знаходився штаб. Лише тепер я привідався зі старими побратимами, які були у почоті командира “Залізника”. Ми всі раділи, що живі-здорові і знову зустрілися. Почалися товариські розмови. Друг “Сталевий” розповів мені, що десь на початку грудня 1944 року командир “Залізник” одержав наказ від Краєвого Проводу і Головної Команди зорганізувати і очолити курінь. Я зрадив усією душею, що ми ростемо і, можливо, у скорому часі будемо мати загін. Друг “Дуб” погодився з моєю думкою, бо молодь горнеться у ліс, не зважаючи на брак харчів, зброї, медикаментів, взуття, одягу. Дізнався я при тих розмовах і про те, що тут згромаджено наші сотні, бо курінь командира “Залізника” має урочисто скласти присягу на вірність народу і Проводу УГВР. Для мене це була радість, бо це означало, що УПА є регулярною армією, і наші селяни

вже не будуть називати нас, як це було на початках, “нашими партизанами” або “нашими лісовими”. Тепер кожний буде знати, що ми є заприсяжені вояки УПА. Такі гутірки давали душевне задоволення і підносили настрої.

Після закінчення наради сотенний командир “Шум” повернувся до своєї сотні на присілок Дагани. Курінний командир “Залізник” і сотенний командир “Біс” повернулись на квартиру командира “Залізника”.

Мені командир “Залізник” дав наказ іти з командиром “Бісом” і перебрати гранатометну ланку. Командир “Біс” привів мене на квартиру його почту, де розмістилася гранатометна ланка, і я, привітавшись з друзями, перебрав свою попередню функцію. З гранатометом я теж привітався як із вірним другом.

Сотенний командир “Біс” покликав чотового командира “Горщика”, який мав постій з чотою в Гути-Любицькій, і провів з ним нараду. Про що вони говорили, не відаю, але думаю, що в справі побудови хреста, під яким сотні мали скласти присягу.

Наступного дня, а це було під кінець лютого 1945 року, погода стояла гарна, день сонячний, снігу багато і досить сильний морозець. Зранку командир “Біс” наказав підготуватися до свята: сотні куреня командира “Залізника” складатимуть присягу Україні. До обіду складала присягу сотня командира “Шума”. Чи складала тоді присягу сотня командира “Балая”, не знаю, бо, перебуваючи в сотні командира “Біса”, я не мав змоги того бачити. Гадаю, що присягу того дня склали усі сотні, лише окремо.

По обіді прибули до Гути-Любицької дві чоти із сотні командира “Біса”, які мали постій у присілках Грушка, Бориси та Гута-Верхратська. Тут вже зібралася ціла сотня командира “Біса”, яка складалася з трьох чот: командира “М’яча”, “Нечая” (здається, він був родом із Станіславщини) і “Горщика”, який походив із Лівчі чи Люблинця.

Близько другої години по обіді сотня була готова. Сотенний командир “Біс” прийшов із нею на площу, де мала відбутися присяга. Площа була досить велика, розташована в долішній частині села, серед сосен, що обступили її, як сторожа. На площі був встановлений високий хрест, прикрашений вінком із ялинових галузок, а під ним стояв стіл, накритий обрусом. На столі стояв великий тризуб, сплетений із галузок ялинки, по боках — дві свічки, а перед ними хрест і Євангеліє.

Командир “Біс” став перед сотнею і звернувся до стрілецьтва з коротким словом.

Тим часом прибув на площу командир “Залізник” зі своїм почтом і вищою командою, а також польовий священник — капелян. Сотенний командир “Біс” зголосив курінному командирові “Залізникові”, що сотня готова до присяги. “Залізник” дав наказ курінному політвиховникові по молебні прийняти присягу сотні. Після цього запалили свічки і священник почав молебень.

По молебні курінний політвиховник друг “Сокіл” звернувся до сотні: “Друзі-повстанці! Ми сьогодні зібралися тут, на цій площі, під цим хрестом, щоб скласти присягу перед Богом на вірність своєму Народу, своїм зверхникам-командирам і своєму політичному проводу УГВР”.

Лунає наказ “Сотня, струнко! До присяги!”

Курінний політвиховник голосно і чітко карбує слова присяги, кожен на весь голос повторює за ним:

“Я, воїн Української Повстанської Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролотою кров’ю усіх найкращих синів України та перед найвищим Політичним Проводом народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і оста-

точної перемоги над усіма ворогами України. Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української. Буду чесним, дисциплінованим і революційнопильним воїном. Буду виконувати всі накази зверхників. Суворо зберігатиму військову і державну таємницю. Буду гідним побратимом у бою та в бойовому житті всім своїм товаришам по зброї. Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу”.

(Тоді Присягу я вивчив і знав напам'ять, але по довгому часі трохи призабув. Тут подаю її достовірний текст за “Літописом УПА”. — *Авт.*)

* * *

Одразу по присязі нашої сотні курінний командир “Залізник” відійшов зі своїм почтом та вищим командуванням на місце свого постю. Сотенний командир “Біс” розчленував сотню на чоти. Перша і друга чоти командирів “М'яча” і “Нечая” відійшли на згадані вище присілки. Третя чота командира “Горщак” залишилася на постю в Гуті-Любицькій, де перебували також сотенний командир “Біс” з почтом і гранатометною ланкою. Всі чотові підтримували постійний зв'язок з сотенним “Бісом”.

За кілька днів сотенний командир “Біс” попередив нас, що курінний командир “Залізник” організував у Гуті-Любицькій карний рій (який одержав назву “Барвінок”) для покарання тих, хто переступив військовий закон, і задумує кожному переступникові, покараному “Барвінком”, випалити на грудях літеру “Б”, що означало “Барвінок”.

Ще раніше командир “Залізник” організував так звану “спецланку” для венерично хворих — таких було п'ять осіб. Їхнє завдання полягало в тому, щоб здобувати при будь-яких нагодах медикаменти для лікування, бо в той час було важко з ліками. Тим п'ятьом із “спецланки” життя не віщувало май-

бутнього, бо були на той час невиліковні, тому вони завзято боролися з ворогом до останнього подиху й віддали життя за народ.

Одного дня я дістав наказ з'явитись до курінного командира “Залізняка”. Я був тим заскочений, бо думав, що, може, і я став переступником, за що він покарає мене “Барвінком”. Але я не почував себе грішним, то прийшов і відважно зголосився до командира “Залізняка”. Він каже мені, що організував карний рій “Барвінок”, який сам себе стереже. “Вам же належить від моєї охорони час від часу перевіряти “Барвінок”: чи всі вони на місці, чи хтось із них не втік або не задумує втікати. Сьогодні ваша черга контролю “Барвінка”. Я клацнув каблучками: “Так є, друже командир!”

Отже, тепер я мав дві функції: гранатометна ланка і контроль “Барвінка”. Зайшов я до хати, де квартирував “Барвінок”. У “Барвінку” було вісім стрільців, майже всі знайомі, декотрі дуже добрі друзі з давніх добрих часів. Всі вони були без зброї, озброєні палицями, взаємно себе стерегли, бо відповідальність була взаємна за принципом — один за всіх і всі за одного. У випадку втечі кара — смерть. Ройовим “Барвінка” був колишній ройовий сотні командира “Залізняка”, забув його псевдо, Чорній із села Прісся, повіт Рава-Руська. Потрапив він у “Барвінок” за самовільне продовження відпустки і запізнення у сотню на три тижні. Я йому співчував, та допомогти не міг. Правда, карний рій “Барвінок” не існував довго, бо скоро прийшли великі зміни.

* * *

2 березня 1945 року, близько 10-ої години ранку, двох зв'язкових від чотогого “Нечая” прибігли на Гуту-Любицьку та зголосили сотенному командирові “Бісові”, що большевицькі відділи, “погранзастава” та енкаведисти з Рави-Руської у невизначеній кількості зайшли вночі Селиським лісом над присілки Грушка, Бориси та Мриглоди-Верхратські і там чека-

ли до ранку. Вранці наші стійки помітили большевиків у лісі і зголосили чотовим командирам. Ті дали наказ про бойову готовність, і в присілках заметушились. Большевики це зауважили і почали обстріл. Командири хот не хотіли приймати бій на присілках, щоб не потерпіло цивільне населення. Наказали відступати у напрямі Мриглодів у поле, де зіткнулись у бою з большевиками.

Сотенний командир “Біс” зголосив ситуацію “Залізнякаві”. Командир “Залізник” дав наказ сотенному “Бісу” якнайшвидше йти на допомогу. Оголошено бойову готовність. Сотенний командир “Біс” із чотовим командиром оцінили ситуацію, виробили рішення і близько десятої години ранку з сотенним почтом, гранатометною ланкою повним складом чоти відійшли із села Гути-Любицької в напрямі бою. Ідемо поволі, бо сніги та заметіль.

Спереду валувала снігами стежа, далі перший рій, чотовий командир з почтом, другий рій, сотенний командир “Біс” з почтом, гранатометна ланка та третій рій, а замикали валку двоє стрільців, що тягли на санях 120-кілограмову авіаційну бомбу, яка під час фронтових дій не зірвалася. Що думав командир “Біс” робити з тою бомбою, не знаю, мабуть, готував якийсь трюк.

Вийшли ми лісом на горб. Хребтом того горба було лісове пасмо довжиною близько двісті-триста та шириною до п’ятдесяти метрів. Далі з горба вниз тягнуться поля, а за півкілометра навколо поля — ліс. Пасмо лісу на горбі було висунене до середини тих полів. Командир “Біс” у далековиді зауважив по той бік поля, в лісі між деревами людей. Командир покликав мене: “Козаче”, з цього лісового горбка маємо гарне поле обстрілу. Підбери місце та постав гранатомета на отой ліс, де щось ворухнеться. Маєш двох кулеметників, чотирьох амуніційних і свою гранатометну ланку. Ти є відповідальний”. “Так є, друже командир!” Він додав: “Поки що не стріляй, бо ці люди в лісі можуть бути наші. Я йду з чотою краєм лісу довкола, в напрямі тих людей. Якщо це наші чоти, я тобі дам знати, а

якщо большевики — ми спровокуємо їх до наступу. А ти з флангу жарнеш по них вогнем. Зрозумів?” “Так є, друже командир!”

Командир “Біс” відійшов з чотою. Я не без труднощів підшукав місце вогневої позиції для гранатомета, бо не було доброго укриття чи якогось окопу. Я встановив його у куші ялівцю на краю лісу і наказав кулеметникам зайняти позицію під ялівцем ліворуч і праворуч від мене та добре замаскуватись. Ми зайняли позицію, залягли, замаскувались і не рухаємось, щоб не виявити себе, та чекаємо наказу.

Командир “Біс” із чотою зайшов лісом з північно-східної сторони цієї поляни і був приблизно на половині тої самої віддалі між мною і тими людьми, яких зауважив раніше. Він вислав двох зв’язкових, які короткою дорогою перебігли полем, у напрямі горбка, де ми зайняли становище. Я їх помітив, встав і кажу: “Мабуть, з тої сторони поляни в лісі є наші, бо від командира “Біса” до нас біжить двох зв’язкових”. В ту хвилину ворог, який розташовувався по той бік лісової галявини, помітив, звідки вибігли і куди бігли наші зв’язкові, та відкрив по них вогонь, по нас і по чоті, якою командував сам сотенний командир “Біс”.

Та нам допомогла природа, зірвалась сильна сніжна хуртовина, так що світу Божого не було видно. З огляду на розконспіроване і беззахисне місце, я дав наказ відступити. Ми відійшли приблизно на 50 м. Зайняли кругову оборону в пасмі цього лісу і чекаємо на зв’язкових та подальший наказ.

А заметіль далі триває і замаскувала нас так надійно, що один одного не бачимо. Зв’язкових нема. Чуємо сильну детонацію бомби. За яких 20–30 хвилин перестало віяти снігом і ми побачили з південного боку большевицький відділ чисельністю до 200 осіб, який обходив нас лісом в північно-західному напрямі, щоб не дати змоги відступити. Відходити ми не могли, бо ворог був уже позаду нас. Другий відділ большевиків, до ста п’ятдесяти осіб, який, як видно, під час заметілі пробіг через поле, проходив повз нас з північного боку того ліска,

але нас не зауважив. Беручи до уваги позицію і кількість ворога, я не давав наказу стріляти, бо добре знав, що з двома “дігтярами” без відповідних становищ не встоїмо супроти нього. (Пригадав я тоді філософію командира “Залізняка”, який часто навчав: “Не штука вмерти, а штука жити і ворогів бити”).

Знову почалася заметіль. Я даю наказ врозсип пробігти через галявину до лісу в південному напрямі, куди пройшли большевицькі відділи, і ми щасливо вбігли в ліс. У лісі побачили сильно витоптаний сніг, що дало нам зрозуміти, що большевиків було набагато більше, ніж ми помітили. Ми вибігли лісом на гору, в його кінці, на узліссі, зайняли позицію в молодняку і пролежали там до вечора. Під вечір ми вийшли на край лісу та побачили дим над присілком Мриглоди-Верхратські й селом Монастир. Нам треба було якнайшвидше знайти командира “Біса” або “Залізняка” і зголоситися.

Обережно йдемо лісом в напрямі Гути-Любицької на старий постій. Ввечорі дійшли до села. Я вислав розвідку, яка дізналася, що в селі Гута-Любицька спокійно і там знаходяться обидва командири — “Залізник” і “Біс”. Ми зайшли на стару квартиру, де перебував командир “Біс”, і я зголосив йому свій прихід. Він втішився, що ми з тої пастки вийшли живими. Я відповів: “Мало не загинули, та, як бачите, завдяки сніговому буревію ми живі”. Я питаю про зв’язкових, які бігли чистим полем до нас. “Мабуть, загинули. Я дивився у далековид і бачив військо. Був певний, що це наші чоти, і хотів тобі дати знати чимскоріше, щоб ти не стріляв, бо то свої, а то були большевики. І так я розконспірував вас і себе. Вони вже добре знали, куди мають стріляти, — вдарили сильним вогнем по вас, по нас і по зв’язкових. Із огляду на велику силу і сильний скорострільний вогонь, я з чотою був змушений відступити. Вислав до вас зв’язкових вдруге, щоб ви відступили, та було запізно, бо большевики були позаду вас.

Ми відступили в напрямі села Воля-Велика, а большевики йшли в погоню за нами, та було вже під вечір, і ми вислизнули. В лісі, неподалік від Волі-Великої, я зустрів

командира “Залізняка”, який був там зі своїм почтом, і зголосив йому, що ви, мабуть, загинули. Та, Богу дякувати, ви всі живі. Зараз зголошусь до нього з приємнішим звітом”.

Тим часом до сотенного командира “Біса” зголосився поранений зв’язковий (молодший брат ройового Чорнія, що був тоді у карному відділі “Барвінку”), якого посилав до мене командир “Біс”. Він звітував так: “Друже командир! Виконуючи ваш наказ, ми були обстріляні в чистому полі большевиками. Ми обидва впали, я був поранений у великий палець на руці. Завдяки сильному буревію, що несподівано налетів і нас накрив снігом, ми уникнули дальшого обстрілу. Я пролежав під снігом до вечора. Як смерклося, відшукав свого друга, який лежав недалеко від мене вбитий. Я забрав зі собою його зброю і заледве добрався на постій”.

Командир “Біс” вислухав звіт, покликав санітара, звелів зробити перев’язку, відіславши їх обидвох на санітарний пункт.

Того самого вечора в Гуту-Любицьку прибуло окремими групами вісім стрільців, які зголосили командирові “Бісу” перебіг подій, що два дні тому призвели до вже згаданого розгрому чоти командира “М’яча” (справжнє прізвисько Мазур, із села Карова) і чоти командира “Нечая”. Командири чот, побачивши, що потрапили в оточення, дали наказ іти на прорив. Тим вісьмом пощастило вийти з оточення, а що сталось із рештою, невідомо.

Сотенний командир “Біс”, крім того, отримав звіт розвідки про такі події.

Дві ночі тому в Селиських лісах боївка СБ перейшла большевицький кордон. Большевики сконцентрували свої сили — війська НКВД та погранзастави — в Раві-Руській у кількості близько тисячі осіб, і вночі пішли Селиським лісом у напрямі Любичі-Королівської. Вранці вони (при обставинах, описаних вище) обстріляли присілки Грушка, Бориси та село Мриглоди-Верхратські, де були на постой наші чоти. Чоти відступили в чисте поле, прийняли бій, але були оточені, тому хотіли пробитись з оточення. Під час нерівного завзятого

бою обидві чоти впали. Чотовий командир “М’яч” був важко поранений і потрапив до рук большевиків. Відвезли його на санях у Грушку до комісара НКВД. Ранений чотовий, лежачи на санях, стогнав від болю. Комісар підійшов до нього і запитав, хто він і звідки. Відповів, що у нього є документи, — запхав руку, ніби за документом, в кишеню під пахву своєї блузи, миттю витяг пістолет і влучними пострілами поклав комісара і двох енкаведистів, а останню кулю пустив собі у скроню.

Розлючені большевики кинулися в погоню за розбитками наших чот, які проривались із оточення. В погоні в Мриглодах-Верхратських спалили декілька хат, а далі, зауваживши третю чоту, що йшла на допомогу оточеним, відкрили по ній скорострільний вогонь. Чота була змушена відступити. Погоня за третьою чотою не була для большевиків успішною, бо почалася заметіль. Було вже далеко по обіді, тому большевики подались в напрямі Павлищі — Рудка та повернули через Гребенне в Раву-Руську. Втрати свої — 36 вбитих та поранених — большевики перевезли через кордон до Рави-Руської. Наші втрати — 90 вбитих, в тім числі десять цивільних. Ранених не було, бо большевики таких добивали на полі бою. Як казали люди, брали у полон тільки поранених командирів.

Того самого дня в обідню пору з північної сторони, від Нароля, відділ прикордонників у силі близько 120 осіб забіг на присілки Перші і Другі Дагани, спалив декілька господарств і забив жінку з дитиною, старший син якої задушився у кривці, коли горіла стодола.

Сотенний командир “Біс” зголосив курінному командирові “Залізняка” про вислід розвідки. “Залізняка” дуже переживав, що нашому куреневі завдано великих втрат. Де поховали наших убитих стрільців, тоді ніхто в сотні не знав. Згодом я чув, що вбитих стрільців забрала на полі бою цивільна сітка, звезла в село Монастир і поховала в спільній могилі коло церкви. Там висипали могилу та поставили великий дерев’яний хрест, на якому прикріпили тризуб з колючого

дроту, а хрест замінували. Під час чергової облави на село большевики проходили біля церкви і, побачивши могилу й хрест із тризубом, хотіли поглумитись над похованням і повалити хрест. Коли взялися за цю диявольську роботу, вибухнула міна, розірвавши п'ятьох і поранивши сімох осіб. Большевики не могли собі простити необачности і казали, що й мертві “бандьори” вбивають.

* * *

Коли впали в бою дві чоти із сотні командира “Біса”, курінний командир “Залізник” розпорядився поповнити сотню новими чотами. Скасував карний відділ “Барвінок”, набрав новобранців, а командирами і кулеметниками призначив людей із першої та другої сотень, які вже мали трохи досвіду. Завдяки цьому знову почала існувати третя сотня, яка мала близько 120 осіб і була найменша та найслабша, бо в ній було багато новобранців. У той час сотня командира “Біса” дуже часто мінjala місце постою. Днями стрільці сиділи в Монастирському лісі, а вечорами йшли на околичні села повечеряти і переспати ніч у stodолах, бо були ще сніги і зимно, а землянок у лісі чи хоча б теплого доброго вбрання і взуття чоти не мали.

* * *

У сотні командира “Біса” поширилась хвороба: стрільці почали хворіти на шкірну недугу — коросту. За наказом командира сотенний санітар перевіряв сотню — оглянув стрільців. Він виявив дев'ять хворих осіб, до числа яких належав і я. Нас скерували на лікування у село Гута-Любицька. Там санітарка (здається, на псевдо “Люба”) почала нас лікувати, розподілила в трьох хатах по троє, і на кожную трійку дала потроху мазі власного виробу, в склад якої входили толуол з мін, смерекова смола-живиця, синій камінь та смалець. Санітарка наказала нам кожного дня увечорі натиратися маззю, а

господарям — натопити печі, щоб ми могли протягом трьох днів добре вигріватися на тих печах. На четвертий вечір відбувся купіль: господарі нагріли воду, поставили цебер у кутку хати, завісили його простирадлом. У хаті, де перебувала наша трійка, простирадла не було, і купіль відбувся за спідницею господині. По купелі ми дістали чисту білизну, зібрались і тієї самої ночі пішли до сотні. Тут зголосили сотенному командирові “Бісу” своє повернення з лікування і його добрий вислід.

Вже починало теплішати, сніг зійшов, і сотня перейшла на сталий постій у лісі, поблизу околичних сіл і присілків Сохані, Салаші, Сигла.

* * *

Як донесла наша розвідка, польське військо (штурмувка) та збірна банда напали зі сторони Чесанова на села Старий і Новий Люблинець: вбили близько 200 цивільних безборонних людей, у тім жінок та дітей, пограбували та спалили села і “по-геройському” вертались на Чесанів. Сотня командира “Шума” зробила на них засідку і розпочала проти них бій. Під час бою ворог панічно відступив на Чесанів, залишивши на полі бою 23 вбитих і багато поранених. З нашого боку обійшлося без втрат. Було це десь у другій половині березня 1945 року.

Кілька днів по тім нападі відділ польського війська, міліція обивательська (МО) та збірна банда напали на село Гораєць. Це було приблизно 22 або 25 березня. Розвідка сотні командира “Біса” донесла, що поляки знаходяться у Горайці, стріляють людей, грабують і палять хати. Сотенний командир оголосив бойову готовність, обміркував з чотовими командирами дії і негайно вирушив із сотнею у напрямі Горайця. Стежа, вислана в село, зголосила, що ми прийшли запізно, — польське військо та збірна банда вбили 140 беззахисних осіб, пограбували село,

спалили декілька хат і відійшли у невідомому напрямку. Сотня командира “Біса” повернулася на старе місце постою.

Тоді у сотні командира “Біса” перебував курінний командир “Залізник” зі своїм почтом. За кілька днів до нього прибув командир 6 Воєнної Округи “Сян” “Орест”* зі своїм почтом. Обидва командири мали наради, але про що говорили, не знаю.

Відразу по відході командира “Ореста” “Залізник” дає наказ сотенним командирам провести акцію проти міліції обивательської (МО), яка постійно тероризувала українське населення, і знищити одночасно, за одну ніч, всі її станиці на відтинку “Бастіон”. Початок акції був назначений на першу годину ночі.

За наказом курінного командира “Залізника” сотенні разом з чотовими командирами склали відповідні плани. Акцію на станиці МО було здійснено вночі 28 березня 1945 року. Було розбито близько 18 станиць. Деякі з них виявилися порожніми: міліціанти втекли або кинули напризволяще приміщення тих станиць давніше.

Акцію проти більших станиць здійснювали чоти, проти менших — один-два рої, залежно від місця їх розташування і чисельності. Відзначилася в акції чота під командою чотового командира “Гонти” (Іван Гіль із села Вербиця), яка розбила станицю МО в селі Брусно-Нове. Із сімнадцяти осіб її залоги врятуався, правдоподібно, лише один міліціант.

Успішно діяла чота і гранатометна ланка чотового командира “Горщак”, яка розбила станицю МО в селі Лівча, де було ліквідовано вісім міліціантів, в тім коменданта станиці. Останній поспішав від нареченої на допомогу станиці зі скоро-

* Командир “Орест” — Мирослав Онишкевич, командир 6-ої Воєнної Округи “Сян”, яку утворено на українських етнічних землях на захід від лінії Керзона. До її складу входило 3 тактичні відтинки (ТВ 26, 27, 28), складені з куренів лемківського, перемиського, любачівського і холмського. М. Онишкевич був страчений у Варшаві в 1951 році.

стрілом РКМ, але несподівано потрапив до рук ройового командира “Коня”. У рукопашному бою комендант загинув. Правдоподібно, три міліціанти врятувались, сховавшись перед боєм.

Наступного дня розвідка зголосила, що ворогові завдано дошкульних втрат: ліквідовано понад сорок міліціантів і багатьох поранено. З нашого боку втрат не було.

Невдовзі після цієї акції сотня командира “Біса” мала сутичку з большевицьким відділом.

Сотня на початку квітня 1945 року стояла в лісі за присілком Молодівці, на горі, неподалік від пам’ятника, поставленого на честь гетьмана Б. Хмельницького. На цій горі він відпочивав з козацьким військом.

Одної ночі над ранок наша розвідка сповістила, що в Хотилюбі, Горайці та Горинці скупчилося багато большевиків, які, правдоподібно, готуються до облави на ліс.

Курінний командир “Залізник”, що на той час знаходився зі своїм почтом на постої в сотні, взяв на себе командування, розпорядився про бойову готовність, наказав окопатись і зайняти позиції навколо вершини цієї гори. Наказ було виконано негайно. Близько 11-ої години перед обідом стежа донесла, що через поля з боку присілка Молодівці у нашому напрямі наближаються облавою большевики. Курінний командир дає наказ підпустити ворога близько і стріляти за командою.

Ворог не сподівався позиційного спротиву, підійшов близько і потрапив під шквальний скорострільний обстріл. Большевики панічно відступили, але, маючи достатньо сил, по короткій затримці вдруге почали атаку. Сотня її відбила, завдавши противникові втрат. Ворог знову відступив. Під час бою був важко поранений один наш стрілець. Санітари (один з них походив із села Дахнова і мав псевдо “Дах”) надали йому допомогу — зробили перев’язку. Інший стрілець, побачивши большевика, що неподалік від окопів лежав наче вбитий, вискочив з окопу, щоб забрати його “папашку”. Але

большевик насправді був поранений і в ту мить підірвав себе гранатою й заодно вбив нашого стрільця.

стежа, яку “Залізник” виставив позаду наших позицій, зголосила, що ворог починає брати нас у кільце, а також про місце скупчення большевиків неподалік, на роздоріжжі. Командир “Залізник” подивився на військову карту-“спеціалку” і, вказавши напрям і віддаль, дав наказ відкрити гранатометний вогонь. Я наставив гранатомета і послав п’ять гранат. З долини донеслися вибухи, крики і зойки. Командир “Залізник” дав наказ до відступу, щоб скоріше прорватись через головну дорогу, що проходила в тому лісі, поки большевики не замкнули кільця. Большевики хотіли нас оточити, однак спізнилися. Сотня вирвалась далеко вперед, але ворог все-таки обстріляв нас із флангу і відтяв від сотні санітарів із пораненим, які під час відступу йшли позаду. Що з ними сталось, не знаю.

Під вечір ми перейшли головну дорогу і зупинились на постій в лісі біля присілка Сміла. Наступного дня розвідка зголосила, що, за словами людей, ворожі втрати становили 23 вбитих і близько 30 поранених. Наші втрати — один убитий і двох санітарів з пораненим пропали безвісти.

* * *

У середині квітня 1945 року курінний командир “Залізник” зі своїм почтом відійшов із сотні командира “Біса” на захід нашого відтинку, у Сінявський ліс, де стояла сотня “Шума”. Він забрав із собою і мене з гранатометом. Виконуючи наказ, я не запитував командира “Залізника”, чого я йду з ним без своєї ланки, — думав, що, напевно, котрась із сотень піде на якусь акцію, де знадобиться мій гранатомет. Моя здогадка справдилася, але лише частково. В сотні командира “Шума” вже була підібрана гранатометна ланка з осіб, які мали досвід, бо були вишколені в чужих арміях. Мене ж курінний командир “Залізник” забрав до свого почту як охо-

ронця чи зв'язкового. Щоправда, я не перебував щодня при командиріві “Залізняка”, але виконував його безпосередні накази. Він дуже часто висилав своїх зв'язкових із поштою та наказами, інших брав із собою, а ще інших залишав при сотнях. “Залізник” ніколи довго не засиджувався на місці, а постійно переходив від сотні до сотні, і його почет не завжди був разом із ним. Чому він так робив, не знаю, — думаю, що задля конспірації.

Десь наприкінці квітня 1945 року сотня командира “Шума” під командуванням курінного командира “Залізняка” провела відплатну акцію на село В'язівниця, в якому мала осідок грабіжницька банда, що нападала на околичні українські села, вбивала і грабувала безборонних селян. Як донесла розвідка, тоді в цьому селі знаходилося 300–400 озброєних осіб з польського війська, міліції обивательської та допоміжної сільської банди, а також большевицький відділ, який квартирував у фільварку неподалік села.

Над ранок розпочато наступ на В'язівницю. Під сильним вогнем наших скорострілів ворог був змушений відступити, — село ми здобули і частково спалили. З огляду на світанок, “Залізник” умовленим сигналом — зеленою ракетою дав наказ до відступу. Тим часом ворог організував свої сили і почав нас обстрілювати. Кілька стрільців було вбито, а кілька поранено. Як згодом зголосила розвідка, ворог мав великі втрати. Про докладний вислід акції у цифрах не пишу, бо не був учасником бою, але чув, що говорили люди, і бачив у звітах, які зберігалися в курінному архіві, проте докладно пригадати не можу. Детальніше можуть розповісти учасники цього бою, які вціліли і живуть на Заході. Їхні псевда: “Вус”, “Сталевий”, “Коваленко”.

* * *

Кілька слів про побут. Влітку 1945 року, коли в теренах панував відносний спокій, у сотнях на постоях час від часу

командири проводили різні заняття і вільні вправи. Запамя- тались спортивні змагання в сотні командира “Балая”.

Вечорами, у теплі погодні дні, деякі сотні йшли до ріки купатися. Пригадую, як курінний почет і сотня командира “Балая” купалися в ріці Любачівці за присілком Онишки.

Влітку 1945 року курінний командир “Залізник” провів у сотнях добровільно-примусове стриження волосся — за взірцем большевиків. Він завжди казав так: щоб ворога побити, треба його тактику вжити.

Пригадую, як одного разу курінний командир “Залізник” зайшов на постій сотні командира “Балая”, а це було гарячим літом, і зауважив, що стрілецтво дуже заросло, і у волоссі виявив воші. Він розпорядився зібрати сотню. Перед сотнею, вишикуваною в три ряди, командир куреня звернувся до стрільців з таким словом:

“Наші найперші вороги є ті, що засіли на нашій землі, п’ють нашу кров та не дають нам по-людськи жити. Ми пішли в ряди УПА і взяли зброю в руки, щоб їх прогнати.

Другим із черги нашим ворогом є наша власна гидь — воші, що в’їлися в тіло і п’ють нашу кров. Думаю, що було б дуже добре, щоб ми вибрали такий комітет з-поміж нас, в якого було б завдання шукати всіх засобів, щоб знищити ту гидоту. Хто за це, нехай піднесе руку”.

Заперечень не було. Отже, вибрали комітет з семи осіб, до якого ввійшли командири та стрільці. На засіданні комітету було вирішено, що з огляду на військовий стан, коли нема мила, лише стриження може запобігти цій гидоті. В сотні було чути протести, бо не всі хотіли стати безчубими. Тоді вибрали суд і лаву присяжних, які узаконили рішення комітету про стриження. Так почалося загальне стриження як командирів, так і стрільців. Кожен сідав на пеньок, хотів чи не хотів, один одному лупив голову машинкою “на нульку”. Ніхто не відмов- лявся, бо інакше — гостра кара за судовим законом.

Курінний командир “Залізник” дуже часто для добра спра- ви звертався до таких большевицьких чи своїх власних трюків.

Восени 1945 року курінний командир “Залізник” зі своїм почтом зайшов до сотні командира “Шума”, яка мала постій в лісі біля села Мівкова. Я побачив там землянку, в якій стояли кравецький та швацький верстати і працювали четверо кравців та четверо шевців. Ті кравецький і швецький верстати назвали артілью сотні командира “Шума”. Як довго проіснувала ця артіль і що з нею сталось, не знаю. Пригадую одного кравця цієї артілі — Н. Ониськова з присілка Онишки Любачівського повіту.

Тоді ж у сотні командира “Шума” була збудована парня над потічком, в якій я з великим задоволенням помився.

Переселенська акція і дії УПА

Так зване “добровільне” переселення українців з-за “лінії Керзона” до УРСР тривало від весни 1945 до липня 1946 року. Майже ніхто з “добровільно” переселених не хотів покидати рідну землю і батьківські гнізда та виїжджати до УРСР. Большевики вислали у кожний район Закерзоння переселенські комісії з охороною і пропагандистами у складі 10—15 осіб. Їхнім завданням було пропагувати “рай” в УРСР. Але пропаганда не допомагала. На допомогу переселенським комісіям і їх пропаганді польський комуністичний уряд вислав спеціальні військові відділи “штурмовців”, UB (управління безпеки) та МО (міліції), які мали завдання тероризувати і грабувати українське населення. Під страшним терором вони зганяли людей на пункти переселенських комісій, де їх змушували підписувати заяви про “добровільне” переселення. Тих, хто відмовлявся ставити підписи, тримали по два-три тижні під голим небом, на сонці чи під дощами. На таких збірних пунктах відбувалося жахіття, яке трудно передати словами. Плач старих дідів і бабусь, батьків, матерів і дітей та рев тварин зливався в один суцільний стогін, що піднімався аж до неба. Здавалося, що на землю опустилося пекло.

Провід і Головне Командування УПА видали наказ обороняти українське населення від примусового переселення, знищувати переселенські комісії та військово-бандитські відділи, які виганяли безборонних людей шляхом терору, пограбування і знущань. Був також наказ мінувати і нищити засоби транспортного сполучення — мости, залізничні станції і залізниці.

Курінний командир “Залізник” приступив до виконання згаданого наказу на своєму відтинку. Це було нелегкою справою — бракувало боєприпасів, медикаментів і харчів. Сотні не могли вести тривалих боїв, бо потрібно було берегти амуніцію, яку самі ж здобували на ворогові. Тому найбільше застосовувались несподівані і швидкі акції проти ворога, про які я чув або читав у звітах курінного архіву, а в деяких брав участь особисто.

На деяких з тих акцій зупинюся нижче.

* * *

У травні 1945 року чота сотні командира “Балая” зробила при дорозі в Жапалівському лісі засідку, на яку натрапили два вантажні автомобілі з польськими вояками. Чота відкрила по них скорострільний вогонь. Авта спалено, залогу ліквідовано, здобуто багато зброї та амуніції. Ворожі втрати — вісімнадцять вбитих. З нашого боку втрат не було.

* * *

У вересні 1945 року сотня командира “Балая” здійснила акцію на переселенську комісію, яку разом з її охороною було ліквідовано та розігнано. Зібрані там для переселення українські родини звільнено. Близько двох сотень польського війська панічно відступали та при відступі перегукувались: “Янек, Франек, руб на Польске, ратуй жице”*. Під час бою в полон

* Янеку, Франеку, начхай на Польщу, рятуй своє життя (польське).

потрапило десять осіб разом з поручником (колишнім офіцером армії Андерса).

Під ранок сотня почала відступ у ліс. Польському війську прийшла допомога, і сотню почали обстрілювати з гранатометів, однак у погоню не пішли. При відступі сотня мала трьох легко поранених: двох стрільців та бунчужного командира “Голуба” (В. Боднар із села Вербиця). Він був поранений у стопи ніг уламками гранати, — йому зробили перев’язку і відіслали на лікування. Згодом ми дізналися, що в тому бою поляки мали багато вбитих та поранених.

На постою в сотні полонених поляків обшукали, — у поручника знайшли велику суму американських доларів. Гроші відібрали, зброю забрали, вручили кожному пропагандистську літературу і всіх звільнили. За кілька днів наша розвідка зглотосила, що польський суд засудив того поручника до смертної кари через повішення. Його стратили на ринку в містечку Олешичах. А польське населення говорило так: “Бандеровці его не забілі, а своє такого вибітнего человека повесілі”*.

* * *

У вересні 1945 року чота сотні “Балая” ліквідувала переселенську комісію та її охорону в Новій Греблі, спалила залізничний двірєць і звільнила зібрані там українські родини від переселення. Ворожі втрати склали сімнадцять вбитих; були також поранені. З нашого боку втрат не було.

* * *

Десь на початку жовтня 1945 року чота сотні “Шума” під командуванням чотового командира “Гонти” ліквідувала в Новому Селі комісара-пропагандиста переселенчої комісії

* Бандерівці його не вбили, а от свої таку визначну людину повісили (польське).

майора Цекіна і його охорону. Він ширив у селі брехливу пропаганду, агітував за переселення та намагався підшукати для себе сексотів-донощиків.

При цій акції ворожі втрати склали: п'ять вбитих, в тім і згаданий майор. З нашого боку втрат не було.

* * *

У день Святого Михайла 1945 року сотня командира “Балая” під безпосереднім командуванням курінного командира “Залізняка” знищила охорону мосту, яка розташувалася там у бункерах, і вимінувала залізничний міст на річці Шкло біля села Суравова. Як зголосила наша розвідка, ворог мав вісімнадцять вбитих і невизначене число поранених. З нашого боку під час акції загинув стрілець на псевдо “Дідик” (походив з Любичі-Королівської).

* * *

У листопаді 1945 року сотенний командир “Біс” захворів. На його місце “Залізняка” призначив сотенного командира “Уманя”.

Командир “Біс” через зиму 1945–1946 років був при почті “Залізняка”. Навесні він пішов на лікування. На що він хворів і що з ним сталося, мені невідомо. Кажали, що він мав двох сестер, які з ним тримали зв'язок, а сам, правдоподібно, походив із Холмщини.

* * *

На початку грудня 1945 року розвідка зголосила, що в присілку Хмелі стоїть відділ польського війська, який грабує та тероризує українських селян. Сотенний командир “Умань” розпорядився про бойову готовність. Скликав чотових, склав план і вислав чоти в засідки. Польський відділ натрапив

на засідку однієї з чот, зав'язався завзятий бій, під час якого ворог відступив у напрямку Олешич. Ворожі втрати склали вісім вбитих і декілька поранених, яких поляки забрали з собою. З нашого боку втрат не було.

* * *

Наприкінці лютого 1946 року відділ польського війська напав на село Заставні-Пискорі, де грабував і тероризував цивільне населення. На польських терористів наскочила сотня під командуванням сотенного командира “Уманя”. Під сильним скорострільним вогнем ворог почав відступ. Проте в той час противникові прийшла допомога і він перейшов у контратаку. У завязаному бою було поранено сотенного командира “Уманя”, який дав наказ відступити в ліс.

Ворог мав силу, однак у погоню за сотнею в ліс не пішов, а повернув у напрямку Ярослава. Наша розвідка докладних втрат ворога не визначила. Власні втрати: трьох вбитих та чотирьох стрільців легко поранено, а також важко поранено сотенного командира “Уманя” у спину уламками гранати, які залишилися в його легенях. Після перев'язки його відразу скерували на лікування.

На місце “Уманя” “Залізник” призначив сотенним командира “Калиновича” (Гриць Мазур із містечка Карова).

* * *

4 березня 1946 року сотня командира “Калиновича” дістала наказ здобути місто Любачів, звільнити чотирьох поранених, які, за даними розвідки, мали бути у шпиталі під поліційним наглядом, та забрати аптеку.

Наказ було виконано: місто здобуто без бою, забрано аптеку та керівника шпиталю лікаря Лещинського, але поранених не звільнено, бо вже їх там не було. При відході вбито двох польських вояків. Лікаря Лещинського забрали в ліс, де

він оглянув наших поранених, надав їм допомогу та поробив перев'язки. Через кілька днів його було звільнено.

* * *

На початку березня 1946 року сотня командира “Шума” знищила переселенську комісію та її охорону в Любичі-Королівській. Спалила залізничну станцію та багато вагонів, вимінувала міст на шляху Рава-Руська — Любича-Королівська.

Було ліквідовано польський відділ — понад 200 вояків, — звільнено групу українців від переселення, здобуто багато зброї та амуніції. Ворожі втрати: 41 вбитий та багато поранених. Наші втрати: шість вбитих і дев'ять поранених.

Того ж самого місяця один рій із сотні “Калиновича” успішно вимінував залізничний міст Мазіли — Сусець без власних втрат.

* * *

У квітні 1946 року було організовано нову сотню “Месники IV”. Курінний командир “Залізник” призначив її сотенним командира “Крука”. З того часу наш курінь мав чотири сотні. До новоствореної сотні було прийнято багато новобранців. Командир “Залізник” вислав “Коваленка” і мене в села Заліська Воля та Ветлин з завданням привести чоту новобранців до новоствореної сотні. Чоту ми привели в Сінявський ліс. “Залізник” командиром тієї чоти призначив “Коваленка”, але незабаром забрав його знову до свого почту.

* * *

У квітні 1946 року одна чота із сотні командира “Калиновича” зробила засідку біля присілка Пискорі на відділ польського війська, який повертався з “перемогою” над українським безборонним населенням. Чота у засідці привітала “героїв” скорострільним вогнем, ворог панічно розбігся, залишивши

на полі бою десять вбитих, два скоростріли та амуніцію. Чота втрат не мала.

* * *

У середині квітня 1946 року сотня командира “Шума” зліквідувала переселенську комісію та її охорону в місті Угнові. Спалила залізничний двірець та багато вагонів. Зліквідовано польську військову охорону, звільнено багато українських родин від переселення, здобуто чимало зброї та боеприпасів. Ворог мав великі втрати — близько тридцяти вбитих і багато поранених. Власні втрати: п’ять вбитих і сім поранених.

* * *

У травні 1946 року куреневі завдано великої втрати — вбито сотенного командира “Балая”.

Тоді проходили повальні облави по селах і лісах. Сотенний командир “Балай” розділив свою сотню на чоти, — так легше було для харчування і конспірації, а сам з частиною свого почту став на постій у лісі неподалік від Старого Села. Почувши постріли в присілку Томси, вислав туди двох розвідників, щоб довідались, що діється у селі.

В короткому часі розвідка повернулася і зголосила, що в селі близько сорока польських вояків грабують та тероризують селян і, правдоподібно, мають іти на Старе Село. Сотенний командир “Балай” знову висилає своїх зв’язкових до чоти, яка квартирувала неподалік у лісі, з наказом чотовому негайно з’явитися з чотою до нього. Чоти на вказаному місці постою зв’язкові не застали. Повертаючись до сотенного командира, зауважили в лісі перед собою польських вояків, які йшли у напрямку Старого Села. Однак повідомити про це командира “Балая” не мали змоги.

Останній чекав, та не дочекався ні зв’язкових, ні чоти, і вирішив зробити засідку з рештою свого почту на польське військо. А було їх лише трьох: командир “Балай”, бунчужний

“Скала” й один зв’язковий. Зброя у них — дві “папашки”, одна десятизарядка та по дві гранати. Засідку зробили на узліссі, при дорозі, яка вела на Старе Село. Коли на дорозі появився невеличкий польський відділ, вони по ньому відкрили вогонь. Поляки залягли, зав’язалась перестрілка. Тим часом інша частина відділу, що йшла лісом облавою, почувши стрілянину, завважила засідку і обстріляла її з флангу. Засідка опинилася під перехресним вогнем. Сотенний командир “Балай”, одержавши важке поранення, підірвав себе гранатою. Зв’язковий, теж важко поранений, застрелився. Бунчужний “Скала” також був поранений і знепритомнів, — поляки його захопили і завезли до Олешич. Згодом наша розвідка дізналася, що один з польських вояків, родом з Рави-Руської, впізнав бунчужного “Скалу” і дуже над ним знущався. Потім бунчужного “Скалу” відвезли до Перемишля.

* * *

У вересні 1946 року командир “Залізник” чотирьом стрільцям свого почту, а були це друг “Дуб”, друг “Мило”, друг “Коваленко” і я, дав завдання збудувати підземний бункер-криївку. Криївка призначалася для опрацювання курінного архіву штабу “Месників”. Відповідальним за будову “Залізник” назначив друга “Дуба”, який за професією був будівничим майстром. Постачання будівельних матеріалів було покладено на відділ командира “Тучі”.

Того самого дня командир “Залізник” підібрав з нами місце для криївки й уточнив план будівлі. Відтак ми повернулись до постю відділу командира “Тучі”. Залізник обговорив з ним справу постачання матеріалів, після чого з рештою почту пішов у терен. Ми четверо — будівельна група — залишилися при відділі командира “Тучі”. Переважно ми там квартирували у землянці “Залізняка”, яку називали “Говерлею”, “Фортцею” або “Головною квартирою”. Вона знаходилася неподалік від села Мівків, у лісі.

Зараз же наступного дня (точної дати не пригадую, приблизно — в середині вересня) ми розпочали будівництво. Працювали кожного дня від досвітку до пізнього смерку, а при погідних місячних ночах — до півночі. Робота йшла важко через брак відповідного будівельного приладдя. Дещо ми роздобували вечорами по селах у знаних нам господарів. При будові найбільше діставалося нашим плечам і раменам, бо на них треба було носити все, від найбільшої до найменшої речі. Спершу копали ями, виносили землю на плечах у мішках та військових наметах, розносили її по різних ямах та нетрях, розрівнювали і маскували. Найважче було носити важкі будівельні матеріали: сирі соснові стовпи, бруси тощо. Щоправда, відділ доставляв їх на призначені місця, які з огляду на конспірацію не могли знаходитися поруч із майбутньою криївкою. Тому звідти до місця будови пролягав добрячий шмат дороги. Місцевість була горбиста, заросла густими кущами, тож доступ був важкий. Пригадую, як одного разу зранку я і друг “Мило” носили стовпи. Коли піднімалися на горбок, я посковзнувся і впав під тягарем, аж мені в очах потемніло. Трохи відійшов і пішов далі, але від цього часу, при підніманні тягару чи далеких переходах, відчував біль у пахвинах. Однак я не звертав на це уваги і нікому про це не говорив, бо не був то час для лікування.

Будівництво криївки тривало протягом місяця і було закінчене десь у середині жовтня.

Криївка знаходилася на горбі в лісі, серед горбистого терену, і була ретельно замаскована. Вхід був згори, з-під куща, звідки вів ламаний коридор завдовжки близько десяти метрів. Далі знаходилась перша криївка розміром 4×4×2 метри на двометровій глибині. Приміщення мало два вентилятори, виходом яких назовні слугували звичайні непомітні дірки в пеньках. З першої криївки до другої йшов такий же ламаний десятиметровий коридор, у якому був влаштований “туалет”. Друга криївка була такого ж розміру: 4×4 метри, але нижча і

розділена на два однакові приміщення, які мали вентилятори. Знаходилася на чотириметровій глибині.

До устаткування криївки належало таке: дві п'ятсотлітрові бочки води, столітрова бочка спирту, столітрова бочка бензину, два мішки сухарів, п'ятдесят кілограмів сала, п'ять кілограмів паленого ячменю, примус, радіо, дві друкарські машинки, циклостиль, фотоапарат, доволі велика бібліотека з колишніх громадських установ і курінний архів.

По закінченні будови до нас у “Головну квартиру” прийшов командир “Залізняк”. Того ж дня він оглянув підземний бункер, який йому сподобався. Командир “Залізняк” висловив нам похвалу за солідну роботу. Наступного дня він вислав іншу групу на будову іншої криївки. Я не будував її, але знав, де вона знаходилася. За кілька днів командир “Залізняк” зі своїм почтом відійшов із цієї місцевости до постою відділу “Месники-І” командира “Калиновича”. Там ми пробули кільканадцять днів.

У відділі “Калиновича” я востаннє зустрів свого друга — командира “Уманя”, колишнього сотенного відділу “Месники-І”, який був поранений розривом гранати у лісі за присілком Храпи взимі 1946 року. Впродовж зими і літа він лікувався по селах, а на осінь повернувся до відділу, де я його зустрів і розмовляв із ним. Він підлікувався, але почував себе слабенько, бо осколки гранати і далі сиділи в його легенях. Операцію не було де і як робити. “Умань” сказав мені, що відходить на Схід. Ми попрощались, і я побажав йому щасливої дороги. Того ж дня він пішов, і я з ним більше не зустрічався.

На відтинку “Бастіон” із Сяніцького повіту нас було четверо: сотенний “Умань” (Михайло Ухань з Балигорода), ройовий, псевда якого не пам'ятаю (Загірний із Вільховець — він був ройовим у відділі «Месники-II», брав участь у бою на В'язівниці, а 1946 року був приділений до відділу “Месники IV” командира “Крука” і восени того ж року загинув у бою з польським військом за селом Заліська Воля), псевдо третього також забув (Іван Кидань з Горлиць — він служив при Службі

Безпеки (СБ), на початку 1945 року загинув у бою з більшовиками, похований в селі Монастир коло церкви), і четвертий я, що з ласки Божої залишився живим.

Перехід у підземелля

1 листопада 1946 року повіяло зимою, земля замерзла, день видався похмурий, почав падати сніг. Курінний командир “Залізник” і шеф штабу куреня командир “Ярий” говорили про щось удвох майже до обіду. По обіді командир “Залізник” підійшов до мене і каже: “Друже “Козак”, ти підеш на зиму в криївку з командиром “Ярим”. Це був наказ, і я став на струнко, цокнув каблуками: “Так є, друже командир!” Той продовжив: “Ти будеш охороною командира “Ярого”, а він упродовж цього часу буде розшифровувати звіти та упорядковувати курінний архів. Сьогодні обидва відходите в криївку”. Я знову цокнув каблуками і повторив: “Так є, друже командир!”

Ми зібрались і зголосили свій відхід. Увечорі були на місці, увійшли в криївку і замаскувалися.

* * *

У зимову пору в криївці можна було витримати, бо земля замерзла і всередині було досить сухо. Харчування було поганеньке. З’їдали ми впродовж доби по чотири сухарі та випивали по півлітри ячмінної кави без цукру. Протягом шести місяців інших харчів ми не бачили, тільки на Різдвяні свята з’їли по шматку сала. Так берегли його запас, що воно, зрештою, стухло і було зовсім непридатне для споживання, та про це згодом. Впродовж нашого перебування у криївці ми не мились і не голились з огляду на ощадність з водою. Звичайно, працювали ми вночі, і треба було докладно знати, коли день, а коли ніч. Командир “Ярий” мав годинника-“сталівку”, якого пильнував та накручував кожних 24 години. Я позначав на дошці олівцем дні, тижні та місяці. За цим дуже пильнували, щоб не зробити

помилки і не працювати, не ходити, не говорити вдень з огляду на конспірацію. Працювали важко: командир “Ярий” ніч-у-ніч сидів, а я при ньому, біля дошки, яка була прикріплена до стіни і заміняла стіл. На ній він розбирав місячні звіти поодиноких відділів і складав звіт діяльності куреня в трьох примірниках: для краєвого, окружного та курінного архіву. Праця була нелегкою, бо звіти поодиноких відділів часто були дуже скупі та нечітко писані. Треба було обдумувати, розшифровувати, читати і писати при слабкому світлі малої лампочки. Я старався помагати, чим міг. Та великої допомоги від мене не було, бо не вистачало мені освіти. Поміч полягала в тому, що він читав звіти поодиноких відділів, диктував мені, я писав на чернетку, а він відтак переписував начисто.

Перші два місяці в криївці пройшли досить швидко, а вже на третьому місяці час минав поволі. На Різдвяні свята нам мали бути доручені звіти зв'язковим нашого почту через вентилятор криївки. Звітів чекали, але не дочекались, мабуть, через сніжну зиму і важкий доступ до криївки та ворожі облави. Деякі відділи змушені були піти в рейд у польські терени, в Замойський ліс. Командир “Ярий” дуже хвилювався, бо не знав, що діється і яка причина, що немає звітів. Хоча звітів не було, та роботи вистачало, бо неопрацьованих звітів поодиноких відділів була ціла купа з минулих літ. Адже до цього часу ніхто курінного звіту не складав, а почав це робити друг “Ярий” у криївці. За час нашого перебування у криївці було опрацьовано всі операції та діяльність відділів куреня “Месники” за 1945–1946 роки. Звіту за 1944 рік про організацію і діяльність відділу командира “Залізняка” не було складено, бо тодішні місячні звіти були заховані у різних місцевостях і до них не було доступу.

За 1947 рік курінного звіту також не було. Впродовж кількох перших місяців року звіти з відділів надійшли до курінного архіву, проте їх не було розібрано. При курінному архіві знаходились накази за 1944–1946 роки, які щороку оголошувались у день Свята Зброї, на Покрову, зокрема, про підвищення сту-

пенів стрільців і командирів, включно з командиром “Залізняком”. Також зачитувались похвали та відзначення, як у нас казали, зірками — за участь у боях.

В архіві був персональний перелік куреня “Месники”: псевдо, ім’я та прізвище, дата і місце народження, освіта кожного стрільця і командира, час вступу до УПА та яку службу виконував. Персональний перелік належав до персонального курінного відділу, який очолював друг “Професор” — “двадцятилітній революціонер”. Цей документ був зашифрований. Ключ шифру в курінному штабі (почті) знали четверо: командир “Залізняк”, друг “Камінь-Професор”, друг “Ярий” і я. Та минуло багато років, і я забув його. Але вірю, що коли б узяв ті документи до рук, то розшифрував би без жодного трудно.

* * *

Четвертий місяць нашого перебування в криївці став важким і неспокойним для друга “Ярого”, бо не було пошти (звітів) та бракувало інформації. Я почав його розважати і жартома кажу: “Дуже не переймайтесь тим, напевно, наші відділи переходять на найновішу тактику військових бойових вправ, то наразі нема часу пильнувати звітів. Таж ви самі знаєте, як наші політвиховники кажуть, от, пару місяців втриматись, а там весна і знову війна. Ми в той час вишколеною силою із другими народами вдаримо по московському ведмедеві, розіб’єм його та здобудемо Самостійну Державу. Вас тоді зроблять обласним провідником Криму, з осідком в одній з найкращих вілл над берегами Чорного моря, а я при вас... Думаю, що дозволите мені бодай коридори мити”.

Друг “Ярий” розсміявся: “Вмієш, “Козаче”, набирати, та нічого, — краще жартувати, аніж хорувати. “Козаче”, якщо так буде, то цю віллу від щирого серця подарую тобі, для твого вжитку. Дай Боже, щоб так сталось, — продовжував “Ярий”, перейшовши на серйозний тон, — але ж воно так не буде. Я знаю, що добром для нас не закінчиться, та язик за

зубами — ти не базіка і секрети вмієш берегти. “Козаче”, не думай, що в нас політиків нема — є політики, і вони знають, що ми цієї війни не виграємо.

Наш народ пішов різними дорогами в боротьбу за здобуття самостійности. Йому фашизм закидав спілку з комунізмом, а тепер комунізм із західнім світом закидає спілку з фашизмом. А ми є ті, що зобов’язані довести, що ні з одним, ні з іншим до спілки не пристаємо, бо кожному ворогові, який зазіхає захланною рукою на українські землі, ламаємо хребта і таким чином продовжуємо історію українського народу. І вороги, хочуть того чи ні, а в історію записати мусять: коли та з ким, за що та чому наша кров пролилась. Нам ніхто не допоможе. Поневолені народи помочі не можуть дати, бо самі під московським чоботом. Ми будемо воювати самі, поки зможемо. Світові потуги війну закінчили, Німеччину розбили, Європу продали, торг добрий зробили та за людські невинні душі добре лапки помастили. Думають, що сибірського медведя легко обдурити, та вони помилились. Крім Черчілля, ніхто з них того не розуміє. Вони не знають, що самі собі в’яжуть петлю на шию. Той сибірський медвідь перебрався в шкіру лагідної овечки, як колись англійський лев вбирався в шкіру хитрої лисички, і буде їх душити в їхніх же країнах.

Війна закінчилась, і скоро її не буде. Може, в 1955 році, а може, треба чекати до 1970—1975 року. Це не буде звичайна війна, а содом і гомора. А нині політвиховники мусять щось говорити і стрілецтво на дусі підтримувати, бо воно має завдання і повинно воювати”.

Сьогодні згадую і передумую сказані слова. “Ярий” був розумною людиною, розсудливою, з великим досвідом, добрим політиком і бесідником та повчав мене. Говорили ми багато на різні теми, жартували багато, та час минав поволі, ліз раковим ходом.

Пригадую, як одного ранку, коли ми заснули першим сном, розбудили нас скорострільні черги, що пролунали десь недалеко від нашої криївки. Ми зірвались обидва і чекаємо,

готові до найгіршого. Пізніше почули ходу по верху криївки і думали різне. Так просиділи у напруженні до вечора. Та, Богу дякувати, решта дня пройшла спокійно. Рухи зверху криївки взимку ми іноді чули, та не знали, чи це ходили люди, чи звірі, і це впливало на настрій і нервові напруження. Я тим не дуже переймався, не мав що втрачати, крім життя: “Раз мама породила, і раз вмирати треба”. Чи пізніше, чи скоріше, для мене не було різниці.

Для друга “Ярого” було інакше. Він, людина вчена, дорожив життям, думав про свою родину та долю людей куреня. Він усім дуже переймався, часто ходив по криївці від стіни до стіни. Казав, що це його розривковий прохід.

* * *

Як я згадував, у криївці була бібліотека. Я часто до неї заглядав, вибирав книжки та читав. Найбільше подобався мені “Кобзар” Тараса Шевченка і трилогія Богдана Лепкого “Мазепа”. Легко було їх читати і майже все було зрозуміле. Та одного разу потрапила мені до рук книжка “Призначення України” д-ра Юрія Липи. Заголовок мені дуже сподобався, то я почав читати з великим захопленням. Перечитав декілька сторінок і не зрозумів нічого. Питаю друга “Ярого”, що це за книжка — заголовок дуже гарний, а я читаю, але нічого не розумію. Він посміхнувся і каже: “Козаче”, це книжка наукового характеру для людей, які мають трохи школи, тому тобі важко читати, а ще важче зрозуміти. Про кожне речення автора можна годинами говорити. Автор покликається на точні дані досліджень, на вчених людей світової слави, різних філософів, професорів тощо. Автора цієї книжки Юрія Липу большевики розстріляли восени 1944 року в Яворові, серед міста на ринку*. Він загинув, але його твори ніколи не загинуть. Большевиків

* Ю. Липа справді був закатований енкаведистами у той час на Яворівщині, але за інших обставин. — *Упор.*

налякала правда його великого твору у трьох томах: “Розподіл Росії”, “Призначення України” та “Чорноморська доктрина”. Колись, як буде більше часу і кращий настрій, я тобі трохи почитаю та роз’ясню, про що там йдеться”.

Але він не читав мені його, бо не було ні часу, ні доброго настрою.

* * *

Йшов п’ятий місяць нашого життя у підземеллі. Працювали щоденно за планом. Друг “Ярий” погодився з тим, що немає звітів і вісток, мовляв, через великі сніги немає доступу до криївки. За днями проходили тижні, а там і місяці. На нашому підземному календарі наступив місяць початку весни, тобто березень. Під кінець березня ми вже дивувалися — весна починається, а наших зв’язкових нема.

Останній, шостий місяць нашого перебування у криївці був для мене найважчим. Перші два тижні відчувалося, що наступила весна і місяць квітень, бо наша криївка почала також цвісти — не цвітом, а пліснявою. До криївки, хоч над нею в землі була покладена бляха, зверху почала протікати вода. Поміж бляхою по брусах вона затікала майже всюди. Читати чи писати вже було неможливо. Ми старалися зберегти устаткування криївки і курінний архів від води, переносили на сухіші місця, накривали тощо. Я вичистив свою “папашку”, готуючись до весни.

Друг “Ярий” послав мене оглянути наші харчові припаси в глибшій криївці. Я пройшов туди коридором, але харчів не оглянув, бо згасла лямпа і я не міг її запалити. Повернувся і розповідаю, що сталось. “Ярий” каже, що це, мовляв, нічого, криївка глибока і в ній бракує кисню. За кілька днів і в нашій криївці згасло світло. Сидимо в темряві, не можемо і води загріти на примусі, бо сірник не запалюється. Ми виснажені до крайности тим скромним харчуванням, а тут і кисню брак.

Маємо трохи сухарів — жуємо їх, та відчуваємо, що і сухарі запліснявіли, згіркли й смердять.

Я бачу, що біда, і пропоную другові “Ярому” не чекати зв’язкових, а самим вибиратися з криївки. Він категорично заперечив, мовляв, вийдемо тоді, коли зв’язкові прийдуть по нас. Наші думки на цьому розійшлися.

Я вважав, що ми не можемо далі чекати, бо могло статися так, що всі, хто про нас знав, загинули. Якщо довше будемо чекати, то дочекаємося смерти з голоду і задухи. Краще вже собі самому заподіяти смерть, пустивши кулю в лоб, аніж вмирати голодною смертю, та ще й без повітря. “Я людина вільна і при святій зброї, — кажу “Ярому”, — не хочу в лисячій дірі вмирати. Я хочу йти і бити ворога”.

Командир “Ярий”, побачивши та оцінивши мій настрій, більше не став мені заперечувати. Однак каже:

“Козаче”, твоя думка гарна, тільки що ти забагато говориш про смерть. А воно ще так зле не є. Нам треба жити і думати про життя. Хай вороги наші вмирають. Вмерти і дурний потрапить, а головне жити. Життя — це велика боротьба. Життя міняється, воно несе із собою все — і добре, і зле. Всі люди життя гарне приймають з радістю та задоволенням, та не всі люди можуть прийняти лихе життя. В деяких людей бракує сильної волі, не витримують, потрапляють у зневіру, відбирають собі життя. Глянь на себе: ти ще молодий і багато можеш витримати, а вже попадаєш у зневіру. Я чоловік старший і вичерпаний різним пережиттям, і ще витримую, а пережив різного і багато від молодих літ дотепер. Не раз, не два кидала мене доля на тверді дороги, тож послухай — може, цікаво буде”.

І став він мені розповідати про своє життя:

“Я, Стефан Ханас — “Палій-Ярий” — народився в священничій родині у селі Башня-Долішня на Любачівщині.

Коли був малим хлопцем, життя моє було гарне, ходив до народної школи, яку успішно закінчив. Мене послали вчитися до гімназії. Наука йшла мені дуже добре. У той час помер

мій батько, залишивши маму самотньою вдовою. Життя стало матеріально важчим. Мама за всяку ціну старалася тримати мене в школах. Вона була дуже побожна та богомільна, і просила мене, щоб я пішов слідами свого батька, тобто йшов на теологію, висвятився на священика та проповідував слово Боже. Я не відчував покликання, та не міг відмовити мамі.

Я вступив на теологію в Перемишлі та студіював впродовж двох літ. Наука теології йшла дуже добре, та саме життя в монаших мурах скувало мою душу. Я молодий, хочу жити повнокровним життям, люблю молодь, люблю жартувати, люблю бавитись, а тут навпаки, в тих мурах треба руки складати в покорі і душу гартувати. Як гляну, бувало, оком з-за мурів на світ, на життя людське на вулиці, чую брак сильної волі витримати в тих мурах. Вирішив утекти.

Одного прегарного літнього дня я остаточно підготувався до втечі. Наступила гарна зоряна місячна ніч. Я відчинив вікно, прив'язав шнура та спустивсь по ньому зі своїм наплічником з поверху надолину. Швиденько переліз через мур та опинився на вулиці міста. Не маю при собі жодного гроша. Куди ж підеш, Стефане? І задумався, що я зробив і де мені подітися. Вертатися назад не можу. І додому мені нема дороги, бо мама з жалю і стиду помре.

Подумав я й рішив йти до Львова, до самого митрополита Андрея Шептицького, та розказати йому причину своєї втечі з теології. Світанок застав мене на дорозі в напрямі Львова. По дорозі я спиняю фіри господарів, які їдуть в тому напрямі, та прошу підвезти. Мене, бідного студента, радо підбирають та питають, звідки і куди іду. Відповідав, що я, студент теології, йду до митрополита Шептицького. Таким чином щасливо добрався до Львова.

На Юрській горі я попросився на авдієнцію до Митрополита. Він мене прийняв тепло. Я розповів йому, як на сповіді, причину втечі з теології. Він вислухав мене та похвалив, сказавши: “Добре, що ти так зробив тепер, а не пізніше. Пізніше міг ти принести багато зла, шкоди і деморалізації своєму

народові, Христовій вірі та нашій Церкві, а також підірвати авторитет українського священицтва. Багато є питомців-студентів, які вчать на теології, але небагато з них розуміють своє завдання. Висвячуються, а пізніше роблять дуже багато зла для свого народу, святої Церкви і Христової віри. А що ж ти тепер хочеш робити?” — закінчив питанням своє слово Митрополит. “Хочу вчитись, владико!” — відповідаю.

Мене приділили до бурси митрополита Шептицького, де я вчився на його кошти. Студіював міжнародню торгівлю, наука мені йшла дуже добре, закінчив її з дуже добрим вислідом і добрим дипломом. Я повідомив про це маму. Мама насварила мене, і я не посмів їхати додому. Отже, шукаю роботи за набутим фахом. Польська влада обіцяє мені дати посаду, але за умови переносу метрики до костела. Я на це не погодився. Серце не дозволило. Я їм подякував за їх чесну пропозицію.

Я вдруге потрапляю у глухий кут. Шукаю роботи. Заходжу до Маслосоюзу. Там я розповів про своє студентство. Мене приймають до праці як звичайного робітника. Доручили мити посуд із-під молока та цементові долівки. Пропрацював я там тиждень. Оскільки у Львові багато робітників, мене відіслали до філії Маслосоюзу в Стрию як робітника. Я далі мив посуд та цементові долівки, а оскільки в мене була освіта, то через рік став секретарем Маслосоюзу в Стрийській окрузі. Як добрий знавець і організатор, отримав завдання організувати нову філію Маслосоюзу на Ярославщині. Я з завданням справився успішно і став директором Маслосоюзу. Крім того, одержав учительську посаду і навчав дітей у народній школі, а також взявся за громадську працю: організував молодь, театральні гуртки, хори, вечірні курси “Рідної Школи”. Я полюбив організаторську і громадську працю. Я почав жити нормальним життям, та недовго то тривало, бо польська поліція почала мене переслідувати. Арештувала двічі та переслухувала, та по допитах мене обидва рази було звільнено.

Я одружився. В той час почалась війна, прийшли большевики. За большевиків дістав учительську посаду і навчав дітей.

Восени 1940 року большевики мене арештували. Сидів у львівських “Бригідках” більше шести місяців під слідством — на допитах енкаведисти не жаліли, а били, як снопа. В 1941 році почалася війна. З приходом німців до Львова “Бригідки” розбили, мене з камери напівживого випхали. Від в’язнів довідався, що був на межі розстрілу. У Львові зайшов до знайомих. Вони дали поїсти та переодягнутись. За кілька днів я ледве дістався додому.

За німців знов учителював. Відтак став директором Маслосоюзу в Любачеві.

До ОУН я не належав, але з організацією мав зв’язок. Організація дала мені наказ підготувати інформацію для СБ про магазини Любачева. Я наказ виконав, магазини були забрані, а мені прийшлося тікати від гестапо в ліс.

Перед приходом фронту ОУН дала мені наказ організувати сотню. Я зорганізував 120 хлопців, створив три чоти. У відділі — брак військовиків. Мав я одного чоловіка, який знав військову справу та знався на зброї. Його я назначив чотовим, а також інструктором. Чотовим другої чоти назначив дяка. Чотовим третьої чоти — найбільш авторитетного сільського парубка, а сам виконую всі пости почоту: сотенного, бунчужного, виховника, розвідника, харчового. Це було для мене нелегке завдання, бо не було з ким працювати. Фронт, Богу дякувати, сотня перейшла щасливо. За фронтом прийшла большевицька дійсність. Залишивши сотню на чотових і наказавши їм тримати чоти в гострому поготівлі, я з двома стрільцями пішов у розвідку, щоб дістати якусь вказівку, що і як далі маю робити, а також налагодити справу з прохарчуванням.

Я вказівок до дальшої праці не дістав, бо не міг зв’язатись ні з військовою, ні з цивільною сіткою — все немов завмерло. З розвідки я довідався, що большевики концентрують великі сили НКВД і планують облави на ліси. Я зорганізував трохи харчів та повертаю до лісу на постій. Іду я в напрямі стійки, яка була виставлена перед постоем відділу. Дивлюсь, а коло стійкових — панночки; стійкові, замість службу виконувати,

романсують. Побачив я це — волосся мені дибом стало. Зайшов до відділу, а там: чотовий-військовик окопав свою чоту в перстень та ледве втримує хлопців у поготівлі. Чотовий-дяк сидить серед своїх стрільців з молитовником чи часословом та співає їм псалтирі. Третій чотовий, старший парубок, зібрав свою чоту коло себе та розказує про свої походеньки з дівками. Я подивився на те військо та й відчув, що піт на чоло виступив. Думаю, що ж робити. Тримати такий відділ у цілості — безглуздя, бо при першій сутичці большевики виб'ють всіх до ноги. Подумав та рішив розчленувати відділ на чоти. Даю наказ чотовим йти зі своїми чотами до районів, де вони були організовані. Там, у своїм терені, меншими групами буде легше прохарчуватись, легше для розвідки і краще перебути навалу ворожих облав.

Чотових інструктую — на місці побачите, коли не можна буде втриматися з чотою, то на деякий час розчленуєтесь по роях. При тім, я визначив місце і час зустрічі з чотовими: “Скоро облави, але як буде спокійніше в терені, я хочу бачити вас на тому-то місці”.

Чоти відійшли, і я їх більше не бачив. На другий день були сильні облави у тому терені по лісах і селах впродовж кількох днів. Після облав я приходив декілька разів на означене місце, та не стрінув нікого. Старався нав'язати зв'язок з чотовими, та не міг. За кілька місяців мене покликали до відділу командира “Залізняка”, який у той час почав організовувати курінь. Там я працював і займав різні пости, та на це не зважали, а покликали на військовий польовий суд.

Суд відбувся в Люблинецьких лісах восени 1946 року. Судили мене і командира “Залізняка”. Під час судової розправи ми взаємно себе обороняли. Мене судили за те, що я, на їх думку, розв'язав відділ без дозволу і наказу. Я виправдовувався тим, що відділ я не розв'язав, а розчленував. При тому пояснив мотиви такого кроку: шукаючи зв'язку для отримання бодай якоїсь інформації чи вказівки про дальші свої дії й завдання відділу, я того зв'язку не знайшов, жодних наказів щодо того

я не мав. У той час я вирішив робити так, як умів та вважав, на свою думку, за відповідне. Насувалися сильні облоги, я відділу не міг тримати в цілості з різних причин, а головне — це був молодий відділ, недавно зорганізований, з новобранців. Відділ цілковито не мав військового вишколу, і я вважав, що такий відділ у сутичці з ворогом може безглуздо втратити весь свій склад. Щоб зберегти людські життя, я вирішив відділ розчленувати, бо підвідділами чи роями краще законспіруватися і уникати випадкових сутичок, тим більше, у своїх добре знаних теренах, де вони були зорганізовані. Чотівим я дав наказ після облог зібратись у визначений час на визначеному місці зв'язку. А що чотіві наказу не виконали і не з'явилися на зв'язок — тут я нічого зробити не міг. По тому видно, що ці люди не були дисципліновані й не мали вишколу, а з такими людьми не повоюєш.

Командир “Залізник” підтримав моє оправдання. Сказав, що коли нема дисциплінованих і по-військовому вишколених людей, то нема з ким воювати, а одна особа відділу не може втримати. Мене було виправдано.

Командира “Залізника” судили за те, що за більш сприятливих умов він мордував голодом стрілецьтво свого відділу, а також за організацію “Барвінка”. Він погодився із тим закидом і сказав: “Коли організувався мій відділ, до нього потрапили самі підпанки, і я був змушений вживати різної тактики та завести сильну дисципліну, щоб таким способом призвичаїти стрілецьтво до життя в большевицькій дійсності”. Я його виправдання підтримав. Сказав, що у війську треба різну тверду тактику вживати, щоб дисципліну тримати та послух, і додав, що, на жаль, я не мав часу і сприятливих умов для такої тактики вишколу свого відділу, розпуск якого мені тут закидали.

“Залізника” також було оправдано.

Бачиш, “Козаче”, яке в мене було життя різноманітне, складне і деколи дуже важке, та витримував і витримую. І сьогодні міг краще жити і життя родині дати та не йти сюди.

Але не дозволило мені моє серце, воно прив'язане до свого народу, і я тут, вже старший, з тобою. Ще витримую. Ти молодий і можеш більше витримати, а потрапляєш у зневіру”.

Так командир “Ярий” розважав мене, аби витримати, поки не прийдуть до нас зв'язкові. Я ще на декілька днів заспокоївся, та все-таки вирішив відкрити вихід із криївки самовільно, без наказу.

Наприкінці квітня 1947 року, не пригадую точної дати, ми лежали та мовчали. Десь коло години другої я почув, що командир “Ярий” міцно спить. Я спати не міг — думав, як вилізти з тієї діри. Встав і пішов коридором до виходу оглянути вихідну “скриньку”, чи не можна її випхати наверх. Оглянувшись, пробував випхати. Не піддається — обмерзла довкола льодом. Мав я при собі багнета, повідколював лід та пробував вдруге — випхнув. Висунув голову, оглянувшись навкруги — снігу нема. Коли мене обвіяв вітер і я ковтнув свіжого повітря, голова запаморочилась, і я впав назад у криївку. Очуняв і не знаю, що сталось. Зрозумів і знову вилажу догори та висуюю голову з криївки, — там гарний сонячний день, сонце вже заходить, весняно шумить ліс, співають птахи, з боку села Молодича чути гавкіт псів. Я повертаюсь хутко назад, в криївку, буджу “Ярого” і голошу:

- Друже командир, я вже оглянув світ Божий.
- Що ти, “Козаче”, здурів?!
- Ні, я не здурів, але не витримав.
- Ну, і що ж ти там бачив? Є сніг?
- Снігу нема, соловейки співають. В повнім розквіті весна, сонце над заходом, — збирайтесь та виходимо трохи на повітря.

Він зібрався. Ми вийшли наверх та полягали під сосною. Білий день, а ми не пізнаємо один одного. Позаростали, брудні, виглядаємо, немов злі духи. Шкіра на обличчі різнокольорова, перетинки у вухах мало не тріскають від шуму лісу та співу птахів. Ми вийшли з гробової тиші. Полежали з годину. Вже вечоріло. Що ж нам тепер робити? Вже весна, а наших

зв'язкових нема. Я кажу: “Ходім у село. Я чую, там життя. Розвідаємо, що діється на світі. Та, може, налагодимо якийсь зв'язок з відділами”. “Добре, ходім”, — погодився “Ярий”.

Того ж дня, близько 7-ої години вечора, ми вирушили в напрямі села Молодича, до якого було зо три кілометри. Не знаючи ситуації в терені, не виходимо на дорогу чи на просіки, але прямо лісом сходимо згори від криївки в долину. У лісі та по дорогах подекуди ще лежав досить товстий шар снігу — злежаного, замерзлого. Ми йдемо по ньому. На снігу багато давніх людських слідів. Можна було думати різне: чи наші відділи переходили, а чи, може, облавники. Ми йдемо поволі, ледве тягнемо ноги за собою. Адже вилізли з підземної гробової тиші, виснажені до краю. Весняний вітерець обдуває нас. Ми немов не облітані ранні пташки.

Прийшли над край лісу близько 11-ої години вечора. Послухали. В селі спокій, нічна тиша. Де-не-де з вікон хат блимає світло. З лісу до першої крайньої хати через сіножать метрів сто. Ми хвилину постояли. В селі тихо. В нас є визначене місце і кличка. Вирішили, що друг “Ярий” залишається на краю лісу, а я йду через сіножать у напрямі першої хати. Зайшовши до половини сіножати, чую звук ланцюга десь біля хат і тут же чую умовлену кличку повороту. Я на це не звертаю уваги, а йду вперед, коли чую вдруге і втретє кличку повороту. Я вертаюсь назад і питаю:

— Що є?

— Ти чув черкіт заліза?

— Чув.

— Знаєш, це, мабуть, переносили скоростріла.

— А може, воду з криниці тягли? — відповідаю.

— Ну, хай буде як хоче, але сьогодні ти не підеш більше в село — можуть бути засідки.

Я тим не дуже був задоволений, але наказ є наказ, треба було слухати.

Вертаємо назад до криївки. На місці ми були під ранок. Дуже перемучені влізли в криївку, замаскувались та пішли

спати. Не спимо. Снують різні думки, розмовляємо на різні теми. Замість обіду погризли трохи спліснявілих сухарів, вилізли з криївки, відпочили і вирішили йти в село знову.

Після такого обіду йдемо в напрямі села Молодича, майже тим самим шляхом, куди йшли вчора. Рухаємося обережно та скоріше, щоб за дня бути на краю лісу і оглянути життя і рух в селі. Я йду попереду. Приходимо на край лісу. Чую дитячі голоси. Іду в тому напрямі, бо хочу бачити, що там діється. Підійшов, а при дорозі, край лісу, на віддалі яких тридцяти метрів, шестеро дітей збирають зелену руту. Я вийшов на дорогу та йду прямо до них. Діти, зауваживши мене, почали втікати до села. Я кликнув: “Зупиніться, не бійтеся!” Але діти й далі тікають. Я зняв папашку з окликом: “Стій, бо стріляю!” Діти стали. Я підійшов до них і запитую:

- Звідки ви?
- Із Молодича.
- Що ж ви тут робите?
- Збираємо руту на вінці.
- На які вінці?
- А за два дні латинська великодня п’ятниця, і поляки це купують на окрашення гробу, бо самі бояться йти в ліс.
- В селі війська нема?
- Нема! Вже яких два тижні у нашому селі не було нікого. Через зиму майже щодня були, деколи й квартирували та робили сильні облави на ліси та на села.
- З УПА стрільці в село не приходять?
- Ні! Нікого не було ще з Різдва свят, з початку зими.

Найстарша дівчинка з-поміж тих дітей підступає ближче до мене і каже:

— Друже, я вас пізнала, ви були у нас восени. Пригадуєте, як ви говорили з моєю сестрою Анелею? (Анеля була зв’язковою в Молодичі).

— Пригадую, пригадую...

— Вас дуже важко пізнати, бо заросла борода. Де ви були, чому так довго не приходили?

— Ми ходили в Москву Сталіна лапати. Але це не легко, бо він ховається в мишачій дірі і його стережуть.

— Польське військо робило облави по лісах, а вертаючи з лісів казало, що всіх бандерівців вибили. Але видно, що вони брехали, бо ви живі. Ходіть з нами.

— В село ми не підемо — нас тут багато. Йдемо далі. Може, колись другим разом прийду.

Я пішов з дороги в ліс, а діти весело побігли собі в село.

Я розповів командирові “Ярому” про розмову з дітьми, він трохи подумав і каже: “Мабуть, погано, бо і село про наших не знає. Нам треба за всяку ціну зустрітися з людьми, які дещо в тім орієнтуються”.

Ми підійшли краєм лісу під село. Було спокійно. Сонце зайшло, смерклося, ми ввійшли в село і йдемо до зв’язкової Анелі. Довідалися, що в терені спокійно та що від Різдвяних свят ніхто з наших не приходив до села. “Перед тим, — розповідала Анеля, — приходили дуже часто, та одного дня польське військо зробило облаву на ліси і звело бій з відділом УПА командира “Калиновича” в лісі за присілком Храпи. Там наші поляків трохи перестріляли, бо, вертаючи з лісу, везли із собою досить багато своїх поранених. Також везли одного важко пораненого нашого стрільця. Після того бою з наших більше ніхто не приходив в село, і від того часу не знаємо про них нічого”. Жартуючи, додала: “Ви перші прийшли з ранньою весною до нас. Як знаєте, цього року зима була дуже сильна. Сніги великі. Для поляків це було добре. Вони робили сильні облави по лісах і селах, а вертаючись з облав, нахвалялися, що всіх бандерівців вибили. А то нападуть на село, пограбують його, вимордують цивільне безборонне населення, жінок, дітей, і хваляться, що бандерівців вибили. А їх “людова” газета подає підсумок тих всіх вбитих бандерівців — жінок та дітей. Ось таку пропаганду ширять. Поляки після Різдвяних свят майже щодня були в нашому селі і робили сильні облави по

лісах і селах, а тепер майже два тижні спокійно. Зблизилась весна, то знають, що наші дадуть їм тепер доброго прочухана. А ви де тут взялись? Прийшли з відділом?” “Ні! Ми самі. Маємо завдання. Хочемо вийти на зв’язок з розвідкою відділу, але тут її нема, то ми десь стрінемося в іншому місці”.

Побачивши, що ми вимучені, Анеля запропонувала нам вечерю, та хоч ми були голодні, за вечерю подякували, а просили дістати харчів — картоплі та муки. За кілька хвилин харчі були готові: два буханці хліба, трохи муки, бараболі, та тютюну-самосаду. Ми подякували, попросились і відійшли в ліс. Відтоді тої зв’язкової я більше не бачив.

Повернулись ми щасливо на місце постою вже за північ. Зайшли до криївки, — вона провітрилась, — є чим дихати і світло добре горить. Взятися за куховарство, наварили пирогів, якоїсь юшки, словом, робимо собі велике свято. Я пішов у другу криївку по сало, а воно зігнило. Їмо ми все приготоване пісне та ще й без солі (вона скінчилася). Та ми були голодні і нам смакувало. Ми добряче попоїли і полягали спати, бо увечорі вирішили знову десь зв’язку шукати. Змучені, заснули швидко.

Десь перед обідом я вже прокинувся, встав і вичистив зброю. Чую умовний стукіт в скриньку при вході в криївку. Я став і не знаю, що робити. Будити командира “Ярого” чи ні? Краще ні! Зараз мені пробігла думка, що там білий день, пора обідня, напевно, ворог схопив когось із нашого почту, а той привів на місце, щоб нас видати. Краще було б сюди не повертатися і в цю діру не лізти. Та що ж зробиш, як доля хоче, так має бути. Стукіт повторився ще двічі. Беру “папашку”, гранати, йду коридором до виходу і запитую:

- Хто там?
- Я — “Мило”! — чую у відповідь.
- А хто там ще?
- Нема нікого, я сам.
- Витягай скриньку та залазь сюди!

Він витяг скриньку і злазить вниз. Я напоготові причаївся біля стінки і спостерігаю. Бачу, що все гаразд, і виходжу назустріч.

— Здоров був, “Козаче”! Добряче настрашились? — вітається “Мило”, і ми впадаємо в обійми.

— Здоров, “Мило”! Не настрашився я, але неспокійно було, бо ж тепер білий день, обід, то й думав різне.

— Знаю, що неспокійно, та до вечора не хотів чекати, бо хотів чимскоріше з ями вас витягти. А де друг “Ярий”?

— Ще відпочиває, спить.

Ідемо коридором всередину криївки. Друг “Ярий”, почувши гамір, зірвався і питає:

— “Козаче”! Хто там?

— Я і гість до нас, — відповідаю.

— Боже, слава Тобі! Нарешті, згадали нас, коли ми самі почали за ними шукати.

“Мило” впав в обійми друга “Ярого”, вони привітались та поцілувались. “Милові” сльози з очей скотились, і мовить:

— Я вже не думав вас між живими бачити, вас мали за загиблих. Зимою, зараз же по Різдвяних святах, як ми були на сході нашого відтинку, поляки пустили поголос, що в лісі за селом Молодичем польське військо знайшло бункер штабу куреня командира “Залізняка” та начебто вимінували його і забрали багато цінних документів — цілий архів. Командир “Залізняка” вислав нас двох це перевірити, і ми були вже в дорозі, та повернулись назад через великі сніги і сильні облави. Не було можливости найменшого поруху в терені. Коли ми повернулись, то й вирішили не йти до вас, бо тільки могли вас розконспірувати, якщо живі. Так тривало по сей час. Зима цього року була велика і завальна, деякі відділи мали сутички з польським військом і були змушені йти в рейд у польські терени. Деякі відділи законспірувались і сиділи на місцях. Командир “Залізняка” був легко поранений в ногу вище коліна при сутичці зі стежею польського війська в Любачівщині. Зайшли ми на схід, де командир “Залізняка” просидів впродовж

двох тижнів. Тепер ми вже обійшли всі відділи, які щасливо перезимували. Стрілецтво у відділах фізично виснажене, але духом здорове. Тепер в теренах спокій. Поляки святкують Вельканоц*, облав не роблять, видно, бояться, бо для нас прийшла весна. Чутка є, що большевики, поляки і чехи підписали договір про спільні дії проти УПА. І поляки вже зробили сильні облави в Карпатах, та наші вбили їхнього генерала Сверчевського. Тепер вони сумують і носять жалобу.

— Де ж тепер командир “Залізник”? — запитує “Ярий”.

— Командир “Залізник” у відділі командира “Тучі”, у лісі за Старим Селом. Я і “Моряк” ходили в розвідку до Любачева. Вертаючи, по дорозі мали перевірити і забрати вас із собою. В лісі ми стрінулися з двома стрільцями з відділу командира “Тучі”, які вертали з розвідки. Один з них має “кер-пакет” — харчову пачку, яку отримала його родина через УНРА від його батька з Канади. Родина віддала пакуночок йому, і він це все несе з собою. Збирайтесь, ідемо, на нас чекають “Моряк” і ті двоє стрільців на покинутому постої, у лісі недалеко села Мівкова.

Ми зібрались у дорогу, взяли із собою польову пляшку спирту, замаскували вхід до криївки і пішли. Було це 27 або 28 квітня 1947 року, точної дати не пригадую.

Знову з командиром “Залізником”

Вийшли ми з криївки і подались на колишній постій одного з відділів, де на нас чекали “Моряк” і ті два стрільці з відділу командира “Тучі”. Ми привітались, посідали та згадували пережите взимку. Стрілець (забув його псевдо), який мав зі собою згадану харчову пачку, запропонував перекусити, мовляв, уже обід, і всі, напевно, голодні. Тут же розпечатав пакет, витяг три великі консерви: м’ясну, зі смальцем й зі соком. У пачці було ще щось, та я не пригадую, але пам’ятаю,

* Великодні свята (польське).

що там лежав сувій туалетного паперу. З нас, стрільців, ніхто не знав призначення цього м'якенького білесенького паперу. Вгадували ми по-різному: один каже, що це ніс витирати, другий — губи по доброму обіді, третій — руки, але ніхто з нас не вгадав його справжнього призначення. Командир “Ярий” усміхнувся та й каже: “Друзі, це багата Америка за народ свій дбає, там ніхто віхтем (скрученим сіном чи соломою) с... не витирає, а отаким папірцем. А в сталінському “раю” махорку, щоб закурити, в газету завивають, і тої бракує”. Ми всі розсміялися, бо це влучне порівняння Америки зі сталінським “раєм” ми мали змогу бачити власними очима.

Посідали ми в коло на галявині між соснами, на сонечку гріємось та готуємось до обіду: консерви є, хліб є та ще й польова пляшка спирту. Розчинили спирт соком та влаштували “королівський” обід. Небагато могли поїсти чи попоти, бо наші шлунки присохли, а від келишка горілки голова пішла обертом. Коли рушили у дорогу, то після того “королівського” обіду біля кожного потічка воду попивали.

Перед вечором ми вже були на місці, у відділі командира “Тучі”. Ми зголосили свій прихід командирові “Залізняку”. Він, побачивши нас живими та здоровими, привітав радо. Ми відразу увійшли у вир життя, адже не бачилися з товариством півроку, то було про що порозмовляти. Командир “Залізняк” з командиром “Ярим” довго говорили про щось на самоті.

У відділі “Месники-II” командира “Тучі” ми пробули впродовж двох тижнів і там же відсвяткували Великодні свята. Провели їх скромно, але весело. Настрій у відділі був вельми святочний. Під час обіду, коли стрілецьтво заспівало “Христос воскрес” — аж ліс зашумів! Здавалось, що голос прославлення Христа полинув до самих небес. А наступного дня розвідка донесла, що поляки починають втікати з Любачева — говорять, що бандерівці в лісі співають, як соловейки навесні в гаю, і тепер з лісів будуть наступати на міста. Під час святкування Великодня курінний фотограф зняв дві плівки світлин. Сфото-

графував курінного командира “Залізняка” та його почет, увесь відділ “Месники-П”, окрім чоти тощо.

Зараз же по Великодніх святах ми з відділу “Тучі” перейшли у “Головну квартиру” командира “Залізняка”, де пробули кілька днів. Там я під дулом пістолета дістав догану від командира за самовільний, без наказу, вихід із криївки. Було це так. Під час нашого постою у землянці “Говерля”, якимсь вранці, командир “Залізник” викликав мене наверх, за землянку. Витягнув пістолет, приставив дуло між очі і каже:

— “Козаче”! Ку...й сину! Ти збунтувався в криївці і вийшов звідти без наказу!

— Друже командир, я не збунтувався, а не міг більше витримати браку повітря. Я знав, що вже весна, і вважав, що краще вийти з криївки і вбити декількох ворогів та й згинути в славі на полі бою, а не як щур у дірі під землею без повітря, — намагаюсь пояснити свій поступок.

— “Козаче”! Ти знаєш, що таке наказ! На наказ люди вмирають, а наказу не ламають.

— Так є, друже командир!

— А ти що, ку...й сину, збунтувався? Повториться — розстріляю, як собаку! Зрозумів?!

— Так є, друже командир!

— А тепер, кроком руш в землянку, бо зараз відходимо.

Командир “Залізник” залишає свій почет у землянці “Говерля”, а мене і друга “Коваленка” бере зі собою. Ми втрьох пішли на перегляд одного відділу, який оперував поблизу кордону і, правдоподібно, належав до куреня командира “Залізняка”. Цей відділ дуже часто переходив через кордон і перебував у нашому відтинку. Мабуть, це був відділ командира “Бриля”* (напевно не знаю — забув). Сам командир відділу

* Командир “Бриль” — Ярослав Гамела, командир пропагандивно-розвідувального підвідділу “Переяслави-1” (ТВ 13 “Розточчя”), який дуже часто рейдував по Закарзонні й тоді перебував в оперативному підпорядкуванні командира 27-го Тактичного Відтинку “Залізняка”.

загинув у бою з большевиками чи поляками, а відділ перебрав бунчужний “Дзвін”.

По перегляді цього відділу ми повернулися назад у “Головну квартиру”. Тут ми просиділи знову декілька днів. Тоді одержали звіти з поодиноких відділів про операції попередніх місяців. Опрацьовувати звіти не було часу, бо готувалися до відходу на нараду чи конференцію, яка була назначена на 28 травня. Між тим командир “Залізняка” перевіряв звіти й архів і дав наказ його замагазинувати.

На виконання цього наказу, одного вечора стрільці принесли залізну 160-літрову бочку з-під бензину чи спирту з відрізаним і розширеним дном, яке слугувало покришкою. Наступного дня стояла гарна погода. Перед обідом командир “Залізняка” викликав нас із землянки наверх і розпорядився:

— Командир “Ярий”, “Коваленко” та “Козак”! Ваше завдання на сьогодні — замагазинувати курінний архів!

— Так є, друже командир! — ми всі клацнули каблуками. Командир “Ярий” звернувся до “Залізняка”:

— Друже командир! Про місце, де буде закопаний архів, ви як командир куреня повинні також знати.

— Я — ні! Це є пролита кров, і я не хочу знати. Ви, друже “Ярий”, писали, і ви маєте знати. “Коваленко” і “Козак” також. Хоч вони й ку..і сини, але я їм вірю і знаю, що вони не поторгують пролитою кров’ю своїх друзів і не віддадуть в руки ворога пролитою кров українського народу, а передадуть в руки своєму проводу і тим, хто запише її в історію боротьби за Самостійну Соборну Українську Державу. Виконуйте!

Ми зібрались, взяли лопати і пішли магазинувати. Не дуже далеко відійшли від місця постою, підібрали місце, викопали яму, поставили в ній бочку, вибрали з криївки архів: різні важливі документи, записки, дві фотоплівки, фотоапарат і все це склали у бочку, заповнивши її по вінця. Накрили бочку покришкою, ущільнили, закопали і повернулися, зголосивши командирів “Залізняка”, що наказ виконано.

Перед нашим відходом на конференцію відділ “Месники-І” доставив нам двох коней. Ми їх взяли і подались на схід нашого відтинку, де знаходився головний осідок крайового провідника “Стяга”*. На схід відійшов увесь наш почет одинадцять осіб: “Залізник”, “Ярий”, “Професор”, капелян, санітар “Цяпка”, “Моряк”, “Дуб”, “Чумак”, “Мило”, “Коваленко” і я. Вийшли ми на Монастирську гору, в ліс за присілком Перші Дагани, за день перед нарадами. Поприв’язували коней, а самі відпочиваємо, очікуючи на командирів і провідників всіх відтинків з-за “лінії Керзона”, які мали бути на нарадах, щоб розробити план бойових дій на наступний рік. Такі наради проводились щорічно.

По обіді цього самого дня наші коні зірвалися з прив’язі і побігли лісом у напрямі села Гута-Любицька. Командир “Залізник” не вислав нікого за ними, щоб не розконспірувати нашого постою. Ми чекали до пізнього вечора на визначеному місці. Але ні з командирів, ні з провідників ніхто не прийшов. Пізно ввечорі командир “Залізник” вислав “Моряка” і “Дуба” у село Гуту-Любицьку, щоб, по можливості, розшукати коней і довідатися, що нового в терені. Вони зголосили свій відхід і пішли в розвідку.

На світанку ми почули скорострільний вогонь зі сторони Гуту-Любицької. Командир “Залізник” каже, що, напевно, натрапила на засідку наша розвідка. За яких півгодини прибігає закривавлений друг “Дуб” і голосить командирові “Залізнику”, що друга “Моряка” важко поранено і він ледве затягнув його в ліс та замаскував у кущах.

Ідемо до пораненого. По дорозі “Дуб” розповів: “Про коней не дізналися нічого, правдоподібно, вони пішли

* “Стяг” – Ярослав Старух, крайовий провідник ОУН на Закерзонні. Загинув в оточеному польським військом бункері під Верхратою у вересні 1947 року.

в польський терен. У Гуті-Любицькій ми довідалися, що поляки скупчують велику кількість військ. Коли ми поверталися, недалеко під лісом на нас несподівано посипався збоку град скорострільного вогню. Ми впали, оглянулись і побачили, як з окопів вискочили польські вояки і кинулись бігти за нами. Ми, відступаючи, відстрілювались, а недалеко від лісу “Моряк” впав важко поранений. Я підняв його і, підтримуючи за рамено, добіг разом з ним до лісу. Поляки із-під лісу вернулись. А далі я “Моряка” вже ніс, він дістав сильні болі і просив, щоб його залишити”.

Ми побачили “Моряка” закривавленого, з поблідлим обличчям. Він просив води. Подали йому води, санітар зробив перев’язку. Командир “Залізник” каже, що треба чимскоріше вийти з цього місця, бо на ліс можуть піти облавою. Він спитав “Моряка”, чи може він іти з нами.

— Не могу, мене добийте, а самі йдіть, — простогнав “Моряк”.

— Ні, “Моряче”, ще не так зле, щоб ми тебе вбивали, ти ще будеш воювати. А поки що тут недалеко, між тим камінням, є криївка на одну особу. Там ти перебудеш до вечора, а ввечорі ми побачимо, що далі робити.

Ми взяли “Моряка”, постелили у тій ямі-криївці коца, поклали раненого і замаскували вхід. Самі пішли в лісі, ближче до польських сіл, де дочекалися вечора. Увечорі повернулися до “Моряка”, витягли його з криївки. Він був білий немов труп, трусився від холоду чи гарячки. Попросив води, випив, але його вивернуло зеленим. Словом, ситуація була кепська.

Командир “Залізник” дає наказ: “Санітар, “Коваленко”, “Дуб”, “Мило”, “Козак” — беріть друга “Моряка” і за мною. Решта почту, чекати на місці, — ми скоро повернемось”.

Ми взяли “Моряка” попід пахви і йдемо за командиром “Залізником”. Він привів нас у криївку командира “Ореста”, що знаходилась у тому ж самому лісі, неподалік у долині. Завів нас на місце, відчинив вхід до криївки і ми всі туди позалазили. У криївці він розпорядився: “Моряче”, будеш тут лікуватись. Санітаре, будеш його доглядати. “Коваленку” і

“Козаче”, маєте харчі і воду доставляти для пораненого і для себе. “Моряче”, не переймайсь — буде все гаразд. Я постараюсь доктора покликати, щоб тебе оглянув і якісь ліки дав”.

Нас залишив у криївці, а “Дуба” і “Мила” забрав зі собою.

Наступного вечора командир “Залізник”, “Дуб” і “Мило” повернулися в криївку з лікарем. “Моряк” марив у напівсні — гарячкував. Лікар розбудив його, зробив перев’язку, вприснув знеболювальне, а нам сказав, що його можна зачислити до списку загиблих, бо не вийде з того. Він залишив нам 12 ампул, навчив санітара, як колоти, і казав колоти тільки тоді, коли не витримуватиме болю.

Всі відійшли, а ми залишились в криївці при пораненому.

* * *

Криївка командира “Ореста” була досить велика, знаходилася в непомітному та добре замаскованому місці. Запас харчів — мішок сухарів та декілька глечиків вишневого соку. “Моряк” важко хворий: сильна гарячка, рана ропіла і смерділа, від болю він дуже стогнав. Ми просили його не стогнати, бо при облавах на ліси ворог може почути та видушити нас під землею, як мишенят. “Моряка” підкріплювали та відживляли соком. Їсти він не хотів, та й не було для хворого відповідної їжі. Я і “Коваленко” виходили кожний четвертий чи п’ятий вечір в села чи присілки — Гуту-Любицьку, Монастир, Дагани, Волю-Велику — добувати харчів. Харчів для варення ми не приносили, бо варити не було де і не було як. Роздобули хліба та молока і тим харчувались.

Через кілька тижнів командир “Залізник” зі своїм почтом та лікарем прийшли знову в криївку. Лікар зірвав з хворого стару зігнилу перев’язку, — рана була велика, але ропи витекла і гарячка впала. Лікар зробив нову перев’язку, вколов знеболювальне і обнадіяв: “У вас все буде гаразд. Хоч куля пройшла через шлунок і застрягла під шкірою вище грудей, все ж таки кишок не пошкодила”. Він знову залишив 12 ампул тих ліків.

Ми раді, що “Моряк” йде на поправу, тож говоримо на різні теми. Я не можу наговоритися з другом “Милом”, — він був добрим другом, і ми розуміли один одного як найближчі брати. Тому розпитав його про новини впродовж цього часу.

Він розповів, що запланована конференція чи наради, які мали відбутись, не відбулись. “Поляки кинули великі сили свого війська на Закерзоння*. Вдень нападають на села і оточують їх, виганяють селян, викидають з хат. Хто ставить опір чи тікає, — стріляють на місці його і всю родину як бандерівців. На протязі двох годин село стає пустою, женуть всіх на так звані “польське зе́ме одзискане”**. В селах залишають поляків і зрідка українців зі змішаних сімей. У виселені українські села приїзять поляки з околишніх польських сіл, під охороною польського війська, і грабують надбане майно українського народу. Військо польське на облави у ліси поки що не йде, та навколо сіл робить засідки. Так починають паралізувати наші розвідчі зв’язки з українським населенням. Ми були у відділі командира “Крука”, у відділі командира “Шума”, а тепер вертаємо на захід відтинку”.

При відході з криївки командира “Залізняка” з рештою почту та лікарем, командир “Ярий” просить “Залізняка” забрати мене з собою, а замість мене залишити когось іншого. “Залізняка” не погодився. Друг “Ярий” любив мене і хотів мати мене при собі, — мабуть, звик до мене за час перебування у криївці.

* Мова тут про депортаційну акцію під кодовою назвою “Операція “Вісла”, яка почалася 28 квітня 1947 року. Польща кинула на Закерзоння 6 дивізій війська і ряд допоміжних військових і міліційних формувань – разом близько 22 тисяч осіб. В ході “Операції “Вісла” депортовано на північні та західні землі Польщі 150 тис. українців, внаслідок чого УПА на Закерзонні втратила рацію існування.

** Понімецькі землі, які після війни отримала Польща на півночі та заході. — *Ред.*

Вони відійшли, а ми залишилися з хворим. Вдень трохи спимо, вночі з “Коваленком” граємо в карти, які знайшли в криївці, та час від часу виходимо з криївки здобувати харчі. Часто не могли цього робити, щоб не протоптати стежки до криївки. Без розвідки ми так проживали під землею і нічого не знали.

Так минають дні, тижні, вже й третій місяць минає. Харчі щораз важче здобути, — терени загрожені, скрізь крутиться польське військо, нападає на села, робить засідки. Українське населення стероризоване, залякане. Одного разу ми з “Коваленком” вночі прийшли під вікно знайомого господаря. Постукали у вікно. Господар впізнав нас, привідчинив трохи двері, подав хліб та й каже упівголоса: “Бійтесь Бога, друзі, поляків повно в селі. Вважайте, щоб вас не зловили”. Він припер двері, і ми більше нічого не довідались. Відійшли і зайшли щасливо на місце свого постою в криївці.

Іншим разом зайшли в присілок Дагани. Там з українського населення не застали нікого. Хотіли напиться та набрати чистої води — не вдалося, бо в усі криниці було поналивано ропи чи гноївки, а в деякі скинуто трупи замордованих українців.

Ми знали про джерело серед лісу, на галявині, розташованій за два кілометри від нашого постою. По воду ходили ми туди дуже обережно, бо вважали, що там можуть бути ворожі засідки. Найкраще було організувати харчі чи йти по воду під час буревію, зливи, блискавиць, які глушили шелест переходу.

Вже в кінці серпня, третього місяця нашого перебування у криївці, наш поранений друг “Моряк” більш-менш видужав і після недуги дістав добрий апетит. А харчів нема, і нема можливості їх роздобути. Польські села були під сильною охороною міліції (МО) та війська, — доступ туди був неможливий. Українські села були виселені, а кого з польських родин залишили в селі, то треба було знати, кого і де, а ми не знали, бо в розвідку, як я вже згадав, ми не ходили, щоб не розконспірувати криївки.

Однієї місячної ночі ми з другом “Коваленком” пішли за харчами, — думали заpastися хоча б овочами чи яриною, яку українські селяни посадили весною на своїх городах. На полях поміж присілками Дагани та Монастир серед поля випадково зустріли “Сурмача”* — чотового третього відділу командира “Шума”. “Сурмач” (на ім’я Дмитро) походив із Монастиря Любачівського повіту, був одружений, дружина походила із села Вербиці. Він йшов з одним стрільцем у розвідку, на мертвий пункт.

“Сурмач” розповів, що лікар (походив із присілка Качурі біля села Горайця), якого командир “Залізник” водив до пораненого “Моряка”, повертаючись назад на свій постій в село Тенетиська, загинув. Він йшов у супроводі друзів “Дуба” і “Мила” — всі вони потрапили на засідку польського війська біля присілка Мриглоди-Верхратські. Лікар і “Мило” згинули на місці, а другові “Дубу” пощастило вийти живим. Він подався в напрямі присілка Грушки. Під присілком потрапив вдруге на польську засідку, але вийшов живим із-під ворожих куль і подався на присілок Бориси, де вийшов на зв’язок.

Увечорі друг “Дуб” прийшов по зв’язку в Диби. Диби були спалені під час воєнних фронтових дій, правда, залишилось декілька хат. Саме тоді там знаходилася санітарка з Гути-Любицької. Друг “Дуб” був дуже перевтомлений після переходу через дві ворожі засідки. Санітарка, побачивши це, забрала його в криївку в тому ж селі, щоб трохи відпочив, і залишилася з ним. Вранці польське військо цю криївку віднайшло. Відчинили вхід до криївки і вимагали виходити. Побачивши безвихідне положення, друг “Дуб” стріляє санітарку на її прохання. Поляки, чуючи постріли в криївці, наблизились до входу, вважаючи, що хтось там покінчив життя самогубством. У ту мить друг “Дуб” підбіг до виходу з криївки,

* Треба — “Сурму”. Старший булавний “Сурма” (Дмитро Бабик) був чотовим підвідділу 538 відділу “Месники-III”. — *Ред.*

кинув гранату, пустив кілька черг із “папашки” довкола виходу, вбивши двох вояків і одного сержанта. А сам, щоб не потрапити живим до рук ворога, також застрілився. Поляки розкопали криївку, витягли трупи, возили їх фірою по містечку Белзці й хвалилися, що вбили високого командира УПА.

Далі “Сурмач” розповів, що за день перед тим, як загинув “Дуб” із санітаркою, у наш терен прийшов із заходу, з Карпат, провідник Крайового проводу “Вишинський”* зі своєю охороною. “Вишинський” з охороною став на постій під селом Любича-Князе, в ліску. Відтак зайшов у село з двома вояками своєї охорони до зв’язкової, яку він добре знав, а вона його також впізнала. “Вишинський” наказав зв’язковій Каті покликати станичного, бо є важлива справа. Зв’язкова наказ виконала. Прийшов станичний. Провідник “Вишинський” наказав йому якнайшвидше організувати зв’язок до районowego, командира “Залізняка” і крайового провідника “Стяга”, кажучи: “Я прийшов із заходу з важливою поштою і мушу особисто з ними зустрітися”. Станичний сказав, що прямих зв’язків до районowego, а тим більше до провідника “Стяга” чи командира “Залізняка” не має, що терени контролюються польським військом і нав’язати зв’язки дуже важко, і додав: “Але для вас, друже провідник, буду старатися це зробити за всяку ціну”.

В присутності станичного зв’язкова Катя запитала друга “Вишинського”, яким способом він прийшов із заходу на схід та чи не мав по дорозі сутичок з польським військом, якого тепер повно в теренах. “Вишинський” відповів, що прийшов без зв’язку зі своєю охороною, яка зараз квартирує недалеко в ліску за селом. Пославшись на добре знання партизанської тактики та конспірації, сказав, що дорога не була важка і обійшлося без сутичок. На питання, чим харчувались під час

* Йдеться тут про господарчого референта I Округи ОУН Ярослава Гамівку “Вишинського”, який у травні 1947 року перейшов добровільно на сторону поляків і своєю зрадницькою діяльністю завдав великих втрат українському підпіллю.

цієї подорожі, відповів, що з собою мали залізні порції, а ще лушили жито в полі, варили та їли.

— Друже провідник, може, ваші хлопці голодні, поки нашого села ще не виселили, я можу дещо зварити і хлопців нагодувати, — запропонувала на закінчення зв'язкова.

— Ні! Не потрібно. Там мої хлопці якраз жито варять.

— Друже провідник, поки ми ще тут, на місці, у нас жита не буде їсти.

Зв'язкова зорганізувала харчів, дівчата зварили обід. З провідником “Вишинським” та двома вояками, що були при ньому, пішли за село Князі, в лісок, де знаходилась решта його охорони, а станичний пішов шукати зв'язків. Коли дівчата прийшли з провідником “Вишинським” в лісок на постій його охорони, то справді його стрільці варили жито, але їх вигляд не нагадував про виснаження чи тривалий перехід партизанськими стежками. Були всі здорові, веселі та добре озброєні автоматичною зброєю і вдягнуті в уніформи большевицького НКВД. Обід, який принесли для них, вони з'їли, а зв'язкова і дівчата вернулись в село.

Увечорі провідник “Вишинський” з охороною знову прийшов до хати зв'язкової Каті. Там він чекав на станичного. Хоч станичний мав зв'язок до районного, бо той саме був у сусідньому присілку Диби, але задля конспірації “Вишинському” цього не сказав. Пішов до районного і зголосив, що з заходу, без зв'язку, прийшов провідник “Вишинський” з важною поштою, став зі своєю охороною на постій в ліску і зайшов до зв'язкової в село Князі й через нього шукає зв'язку до провідника “Стяга” чи командира “Залізняка”. Районовий вислухав станичного та зголосив почуте провідникові “Стягу”, який зі своєю охороною та кількома боївками був у цих теренах на постою. Для провідників стало неясним, а навіть підозрілим те, що провідник “Вишинський” прийшов без зв'язку з заходу на схід з важливою поштою по суцільно контрольованих ворогом теренах, словом, запідозрили зраду. Дали наказ станичному, щоб він повертався до провідника “Вишинського” і

сказав йому, що зв'язку поки що не знайдено, а пошту, якщо вважає це можливим, хай залишить на станиці.

Вечором станичний зголосив “Вишинському”, що зв'язку не вдалося знайти і запропонував залишити у себе пошту, пообіцявши при налагодженні зв'язку її доручити. Провідник “Вишинський” обурився і вдруге дає наказ станичному, за всяку ціну, під загрозою смерти, знайти зв'язок до провідника “Стяга”. Станичний потрапив у безвихідну ситуацію. Голосить “Вишинському”, що вдруге піде на зв'язковий пункт з районним і якнайскоріше повернеться.

Станичний однак не вернувся. “Вишинський” його не дочекався. Після опівночі під село Князі прибуло багато польського війська. Оточили село. Між тим, провідник “Вишинський” зі своїми “хлопцями з Карпат” заарештували зв'язкову та розшукували станичного, але його не знайшли. Польське військо з “Вишинським” та його посіпаками-провокаторами пішли в напрямі присілка Диви, куди ходив станичний на зв'язок. Диви оточили, але провідників не застали. Ранком у селі провели ретельні розшуки, — саме тоді знайшли криївку, де загинули друг “Дуб” і санітарка.

Скоро після того у нашому відділі (“Месники-III”) затримався командир “Залізник”. Він реорганізував відділ так, що кожна чота повинна проводити свою розвідку та забезпечуватися харчами. Чоти між собою чи з командиром сотні зв'язки повинні тримати через “мертві” пункти, бо українського населення вже майже не було. Виселили всіх на так звані “земе одзискане”. Подекуди залишились окремі родини польського походження чи змішані. Та треба знати, де саме, у яких селах. Крім того, ці родини дуже стривожені і залякані. Польського війська в теренах дуже багато. Організувати харчі чи зачерпнути якусь інформацію дуже важко. Дістаємо тепер харчі в польських теренах, по польських селах, а там також дуже небезпечно. Вже багато хлопців головами наклало із-за буханця хліба.

“Прощайте, хлопці, ми спішимо на визначене місце, тримайтеся з Богом!” — сказав при відході “Сурмач”.

Ми розійшлися і більше в житті не зустрічалися. А тоді, після тої зустрічі, я і “Коваленко” зайшли на якісь городи, роздобули трохи ярини і повернули на місце постою, в криївку, до свого пораненого.

Наступного вечора прийшли до нас у криївку командир “Залізник”, командир третього відділу “Шум”, його бунчужний “Орлик”, сотенний політвиховник (його псевда не пригадую, походив з Любачева) і сотенний розвідник.

Того самого вечора командир “Залізник” вислав мене і “Коваленка” в розвідку у село Гуту-Любицьку, де залишилось кілька польських родин, які співпрацювали з УПА. Ми зголосили командирові “Залізнику” свій відхід і, вийшовши з криївки, подались лісом на північний захід, у напрямі до польського села Воля-Велика. Вийшли на край лісу, послушали, — всюди був спокій. Ми подались далі чистим полем попід межі, немов лиси, і опинились між селами Воля та Гута-Любицька. Від села Воля звернули та подались на північний схід до Гути-Любицької. Ніч була тоді досить погідна, але темна — місяць не світив. Прийшли на край села. Послухали. Навколо спокій і тиша. Обережно прокрадаємося з поля до хати польки-вдови, яку ми добре знали. Обійшли довкола хату, стали під вікном і постукали в шибку. Чуємо — до вікна підходить жінка: “Хто там?” Відповідаю півголосом: “Свої”. Вона пізнала мене по голосу, привідчиняє вікно і шепоче: “Хлопці, бійтесь Бога, в селі повно війська, де ви тут взялись?!” Подала нам буханець хліба і каже: “Йдіть з Богом”.

Ми подякували та через хвіртку вийшли на дорогу. Раптом за нами, десь збоку, посипався скорострільний вогонь. Ми побігли селом, а що недалеко, в долині, був сосновий лісок, то ми поміж ті сосни вибігли в чисте поле. З боку села час від часу доносились скорострільні серії. Та ми щасливо добрались до лісу, а відтак на постій у криївку. Тут ми зголосили свій прихід командирові “Залізнику” і розповіли перебіг нашої

розвідки. Командир “Залізняка” вислухав наш звіт і звелів відпочивати.

Наступний день видався напруженим. З криївки було чути постріли в лісі, — поляки, мабуть, увійшли в ліс з облавою. Ввечорі командир “Залізняка” наказав залишитися в криївці командирю “Шумові”, бунчужному “Орлику” та їхньому розвіднику, а ми всі решта вийшли з криївки. Ми попрощалися, і я з ними більше не зустрічався.

Останні закерзонські рейди

Того ж вечора, 29 серпня 1947 року, командир “Залізняка”, “Моряк”, сотенний політвиховник, санітар “Цяпка”, “Коваленко” і я подались на захід відтинку, в Сінявський ліс.

Наш перехід в західну частину відтинку “Бастіон”, в Сінявський ліс, був важким. Терени контролювалися ворогом: польським військом і міліцією. Хоч ми мали неабиякий досвід партизанського життя, та цього не було досить. Нашу дорогу найбільше утруднював друг “Моряк”. Він, хоча вилікувався, на той час був дуже ослаблений. Рани, здавалося, смертельні, погоїлись, але давалося взнаки тримісячне голодне животіння у підземеллі криївки. Ми мусили йти дуже поволі та обережно.

Від Гути-Любицької до Сінявського лісу ми мандрували, напевно, більше тижня. Харчувались овочами та яриною, залишеною українським населенням. По дорозі вступили до Люблинецького куща. Там трохи відпочили та дістали запас харчів на дальшу дорогу. Командир куща розповів командирю “Залізнятку” про виселення українського населення з Нового і Старого Люблинця та про поляків з Рудки, які щодня вривають в село з польським військом, розбирають хати та грабують майно, яке залишилось. Командир “Залізняка” дав наказ спалити Люблинець-Новий та його присілок. Ми разом з кущем наказ виконали. Після того кущ усім своїм складом відійшов на місце свого постою, в Люблинецький ліс, а ми з командиром “Залізнятком” подались далі у західну частину нашого відтинку.

Ідучи на захід, майже щоночі ми чули тривалі скорострільні перестрелки на польсько-більшевицькому кордоні. Що за бої там відбувались, ми не знали. Коли зайшли в Диківський ліс, відразу намагалися зв'язатися з відділом “Месники-ІІ” командира “Тучі”, але не зустріли нікого, не знайшли нічого і на “мертвім” пункті зв'язку. У Сінявському лісі розшук відділу “Месники-І” командира “Калиновича” закінчився таким же невідрадним вислідом. Але при дальших пошуках зв'язку в Сінявському лісі, ми вночі випадково зустріли одного вояка першого відділу (родом з Люблинця-Нового, псевда не пам'ятаю). Він зголосився командирові “Залізняка” та розповів йому таке:

“Друже командир, коли ви переорганізували перший відділ і пішли у терен, в короткому часі по вашім відході, прийшли у наш відділ два провідники з нашим провідником “Кримом”*. Хто вони, точно не знаю. Один з них, мабуть, командир “Рен”** . Вони дали наказ командирі “Калиновичу” зробити збірку всього відділу. Наказ був виконаний. Перед відділом на збірці провідники мали промови”.

Слова провідників до стрілецтва першої сотні “Месники-І” я не можу точно передати, бо не був там присутній. (Думаю, що має змогу написати про це краще й точніше сотенний політвиховник друг “Шахай”, що тепер живе у Вінніпегу). Я пишу те, що чув від вояка з першого відділу, з яким ми зустрілись. Чи це було так, чи інакше, не знаю. За словами цього вояка, зміст промов був приблизно такий:

“З огляду на події, які зайшли тепер на теренах Закерзоння, мусите їх знати і усвідомити. Напевно, ваші політвиховники розказали вам давно, що три держави — большевицька

* Провідник “Крим” — Микола Радейко, провідник ІІ Округи ОУН Закерзонського Краю. Очолив Округу пізнім літом 1946 року після смерті “Сталя” (Дмитро Дзьоба). Проживає в Норвегії.

** Ймовірніше, був це заступник “Стяга” — “Орлан” (Василь Галаса).

Москва, Чехословаччина та Польща підписали взаємну угоду про спільні дії проти нашої УПА з метою її знищення. Вже тепер поляки кинули великі з'єднання своїх військ на терени наших дій. Правда, не для боротьби з УПА, бо наразі бояться її, а для боротьби з цивільним безборонним мирним українським населенням. Його сильно стероризували та примусово викинули з рідної хати, з прадідівської української землі. Його примусово переселено на німецькі землі, які окупує теперішня Польща, так звані “зе́ме одзискане”. Українського населення на Закерзонні не стало, і тим самим ворог вибив нам із-під ніг підвалину. То не означає, що ми програли. Ні! Ми тільки міняємо тактику. З браку українського населення і його підтримки, курені на Закерзонні на довшу мету, через зиму, не мають засобів існування через брак харчів та докладної розвідки. Є наказ, що всі відділи Округи УПА-Захід із Закерзоння мають перейти через кордон поодинокими відділами чи чотами на схід — туди, де живе український нарід і б'ється українське серце, для дальшої боротьби з московським окупантом.

Стрільці, які мають свої родини на так званих “земях одзисканих” і мають їхні адреси, можуть йти, якщо хочуть, збройно, групами чи іншим способом на захід, до своїх родин. А всі решта вирушать на схід”.

Хтось зі стрільців висловив думку, що хотів би йти на захід, в Австрію або в американську зону. Такі розмови заборонили під загрозою кари смерти. Провідники після промов кожному стрільцеві вручили підпільні брошури і подались в напрямі другого відділу, до командира “Тучі”.

Далі цей вояк розповів командирові “Залізнику”: “Сотня “Месники-І” подалась на схід. Хто пішов, куди і як, не знаю. Вояки, які мали свої родини на “одзисканих”, а не мали до них адреси, мусили йти на схід. Я та інші, що мали адреси до родин, були звільнені з правом йти на захід (в “одзискане”). До цього часу я перебував у кущі “Молота”, а тепер йду до

Диківського куща, відтак думав йти до Люблинецького куща, а далі на “одзискане”.

Вашу криївку, друже командир, польське військо знайшло і замінувало. Зрадив її крайовий провідник “Вишинський”. Він був тут з поляками і шукав за вами. Вас не знайшов, але знайшов вашу криївку, в якій колись сам сидів під час облав. Польське військо криївку вимінувало, а на ній поставили табличку з написом: “Тутай згінол довудца УПА Залізник”. Про це донесла розвідка нашого відділу”.

Командир “Залізник” не хотів повірити розповіді цього вояка. Говорив, що неможливо таке зробити без його відома. Впродовж дня сидимо в Сінявському лісі та відпочиваємо. Дехто спить, дехто лежить, а дехто навіть жартує. Командир “Залізник” не спить. Майже цілий день ходить задуманий поміж деревами, гладить та скубе бороду. Накінець присів біля нас на пеньку, схилив голову і каже: “Хоч важко повірити, та, правдоподібно, так воно є. Я мушу чимскоріш стрінутись з провідником “Кримом”.

За кілька днів ми через Молодицький куш наладили зв'язок до провідника “Крима”. Не пригадую точної дати зустрічі — десь в половині вересня, а може, й пізніше. Зустріч відбулася по обіді в Сінявському лісі. Командири “Залізник” і “Крим” одразу почали наради. Про що говорили, ніхто з нас не знав. Ми як охорона виконували службу на певній відстані від місця наради. Нарада відбувалась в гострій атмосфері, про це можна було судити по голосах. Пізнього вечора нарада закінчилась. Провідник “Крим” зі своєю охороною відійшов.

Командир “Залізник” пішов з нами — своїм почтом — у напрямі Диківського куща. Увечорі наступного дня ми наладили з ним зв'язок. У Диківському кущі було двох наших вояків. Псевдо одного з них — “Заєць”. Обидва вояки зголосились командирові “Залізнику” і розповіли, що відділ пішов на схід, через кордон, а їх було звільнено, і тепер думають йти до своїх родин, на захід. Командир “Залізник” слухав, схиливши голову, і ледве стримував лютя.

Ті два вояки залишилися з нами.

Декілька днів ми просиділи в Диківському кущі, трохи віджилились та відпочили. По відпочинку “Залізник” зі своєю збираниною почав мандрувати від куща до куща. Були в Люблинецькому кущі, звідти повернулись назад до Диківського, відтак пішли в Молодицький. Командир “Залізник” вислав “Коваленка”, мене і двох вояків шукати якогось зв’язку в село Теплиці. Зв’язку ми там не знайшли і повернулись щасливо на місце нашого постою до куща. Звідти знову повернули в Диківський кущ. Чому ми так переходили від куща до куща, я не знав, та пізніше “Залізник” нам розповів.

У Диківському кущі командир “Залізник” виділив “Коваленка” і мене як охорону для провідника “Мартина”. Друг “Мартин” був фахівцем з підробки документів (пашпортів) і мав завдання зробити такі пашпорти для вояків Люблинецького куща.

Увечері ми зголосили свій відхід командирові “Залізнику” і подались на північ, до Люблинецького куща. Вийшовши з Диківського лісу, йшли полями поміж селами Улазів і Цівків, понад село Німстів, у напрямі Люблинецького лісу. Ніч була хмарна і досить темна. Я з “Коваленком” йшли попереду, а провідник “Мартин” — метрів десять-п’ятнадцять позаду нас. Десь серед поля, ближче до Люблинецького лісу, почули якийсь рух. Ми обидва залягли і прислухаємося. Думали, може, дикі звірі перебігли, або ворожа розвідка нас зауважила, або був хтось з наших. Ми полежали пару хвилин і не почули більше нічого, встали та кличемо друга “Мартина”, а він не відзивається. Шукаємо по полю, кличемо умовленим знаком, але відповіді нема. Думаємо, відбіг від нас і пішов сам до Люблинецького куща. Ми не мали змоги вертатись назад і пішли далі. Зайшли в Люблинецький кущ, зголосились, але провідника “Мартина” там не було. На другу ніч ми повернулися до Диківського куща. Зголосились командирові “Залізнику” і розповіли йому про нашу пригоду, — як загубили провідника серед чистого поля.

Що з ним сталося, залишилося загадкою донині.

Через кілька днів до Диківського куща прийшов провідник “Крим”. Він мав йти до Люблинецького куща і хотів забрати зі собою мене та “Коваленка”. Командир “Залізник” не хотів нас відпустити, але провідник “Крим” наполіг, мовляв, мушу мати при собі таких людей, щоб міг їм показати архіви, магазини зі зброєю тощо. Командир “Залізник” з тим погодився і відпустив нас.

Увечорі ми відійшли з провідником “Кримом” до Люблинецького куща. Під ранок були на місці. У кущі ми зустріли двох вояків з СБ, які шукали зв’язку з провідником “Кримом”. Вони відразу зголосились провідникові і вручили йому в руки штафетку (секретний лист) від командира СБ “Цигана”*. Провідник “Крим”, перечитавши штафетку, мовчки похитав головою. По його обличчю можна було зауважити, що сталося щось дуже погане.

Відтак провідник “Крим”, “Коваленко”, я і ті два вояки-зв’язкові з СБ подалися з Люблинецького куща далі на схід, в ліс під присілком Молодівці, де мала тоді постій боївка СБ “Цигана”. Коли ми прибули на їхній постій, командир “Циган” зголосився провідникові “Кримові” і розповів про перебіг подій, які сталися у цьому терені.

Командир “Циган” повідомив “Кримові”, що загинув крайовий провідник “Стяг” і весь його штаб у підірваному штабному бункері-криївці. Те ж саме сталося із бункером командира СБ (його псевдо я, на жаль, забув)**.

* Боївка “Цигана” — NN, група для спеціальних доручень при провіднику ОУН на Закерзонський Край. До основних обов’язків належало втримувати кур’єрський зв’язок з Україною. Членів боївки в народі називали “циганами”.

** Мова тут про Петра Федорова “Дальничка”, крайового референта Служби Безпеки на Закерзонський Край. Важко поранений, був схоплений поляками й після важкого слідства страчений у Варшаві. — *Ред.*

теж був знищений, — продовжував розповідь командир “Циган”, — бо всі бункери — наш головний осідок — знаходилися в одному місці, на лісовій Монастирській горі. Одного вечора гору оточило в перстень польське військо. Коли моя розвідка ствердила, що ми оточені, я вирішив зі своїми хлопцями залишити криївку, яку вважав ненадійною, та вийти з оточення. Цієї самої ночі нам вдалося вирватися пробоем з перстень польського війська без жодних втрат. Однак польське військо облогу гори тримало далі. Одного дня ми почули з боку цієї гори сильний вибух. Я вислав свою розвідку, щоб розвідала від польського цивільного населення, з яким ми ще мали зв’язок, про рухи війська в нашому терені. Розвідка повернула та зголосила мені почуте від польського населення:

— польські війська знайшли величезний бункер на лісистій горі коло села Монастир, оточили бункер і готували на ньому план розкопу. Партизани, які сиділи в бункері, побачивши безвихідне положення, самі висадили його у повітря. Бункер був замінований заздалегідь. Багато польських вояків, які були на бункері й навколо нього, загинули від зриву;

— військо знайшло там ще одну криївку, в якій двоє вбилося, а третій стрілявся, але, важко поранений в голову, вийшов з криївки. Його запалили та відвезли до Любачева у шпиталь. В Любачеві цивільні люди пізнали його — це був священник з Люблинця;

— на цій лісистій горі знайшли більше криївок, але в них людей не було.

Таке зголосила мені моя розвідка, вивідавши серед польського цивільного населення, зараз після того трагічного вибуху на горі, де знаходився провідник “Стяг”.

На третю ніч я вислав розвідку в Монастирський ліс, щоб провідала місця криївок, де знаходився наш головний осідок. Моя розвідка повернула назад та зголосила, що доступу туди нема, бо військо далі тримає гору в облозі. Через тиждень я вислав розвідку вдруге. Цього разу розвідка, повернувшись

назад, зголосила і підтвердила, що попередня інформація правдива: на місцях, де були криївки крайового провідника “Стяга” і командира СБ, залишились тільки ями. Всі криївки впали”.

Провідник “Крим” вислухав розповідь і тут же наказав командирові “Цигану” негайно вислати кількох вояків СБ в терен і зорганізувати в кузнях інструментів для перетинання загорож із колючого дроту. Наказ був виконаний, інструменти доставлені. Наступного дня кожний вояк боївки отримав кліщі як нову допоміжну зброю. Впродовж дня провідник “Крим” мав розмову з командиром СБ “Циганом”, але про що говорили, я не знаю.

Того самого дня, під вечір, командир “Циган” вишикував свою боївку і зголосив провідникові “Криму”, що боївка готова до виконання завдання. “Крим” став перед вояками, яких було десяток, і сказав: “Друзі! Ви сьогодні йдете на схід, ви мусите перейти через кордон. На вас покладається велике завдання. Кожний з нас має завдання, за яке готовий віддати своє життя. Але ваше завдання є ще більше, тому що сьогодні я висилаю вас з важливою поштою, яка має бути доставлена за всяку ціну на призначене місце. Я вірю, що цей обов’язок, який сьогодні покладено на вас, виконаєте з чистим серцем для добра свого народу. Якби трапилося нещастя, цю пошту маєте знищити-поїсти, щоб не попала ворогові в руки, бо в такому разі може пролитись багато крові наших друзів. Ідьте як брати, будьте обережні, щоб ворог не заманив вас підступом. Щастя Боже!”

Провідник “Крим” передав пошту командирові “Цигану” і потиснув руку кожному воякові. Командир “Циган” зголосив свій відхід провідникові “Кримові” й пішов у напрямі Коровиці та присілка Бублі.

Провідник “Крим”, “Коваленко” і я вийшли цього ж вечора з лісу під присілком Молодівці й пішли в Люблинецький ліс. Під ранок ми вже були в Люблинецькому кущі, де пробули декілька днів. Провідник водив “Коваленка” і мене

по лісі та показував місця, де були закопані якісь архіви. У першому місці знаходився архів, закопаний у бідоні з-під молока; у другому — захований у скляних банках; у третьому — в пляшках. Окремо була закопана зброя, зокрема, скоростріли. Тоді я міг розшукати і докладно показати, де знаходиться перераховане. Сьогодні ж, по багатьох роках, я це вже забув. Можливо, друг “Коваленко” ще пам’ятає ті місця.

Після того обходу провідник “Крим”, “Коваленко”, я та ще один вояк з Люблинецького куща, “Карпо”, пішли у Диківський ліс. Кущ залишився на місці, але за кілька днів повинен був групками рушити на захід, у “зе́ме одзискане”.

Точно не пригадую дня, коли ми вийшли з Люблинецького куща, але це була друга половина жовтня. Над ранок ми вже були у Диківському лісі і зв’язались з місцевим кущем. Там знаходився наш командир “Залізник”. Ми з “Коваленком” зголосили свій прихід. Він був задоволений, що ми щасливо повернулись.

Протягом дня провідник “Крим” і командир “Залізник” щось удвох обговорювали. Увечорі командир “Залізник” вислав друга “Моряка” і сотенного політвиховника у Футорянський ліс, де розташовувалася криївка, щоб звідти встановити зв’язок з їхніми родинами, які, правдоподібно, ще були в Любачеві, і знайти там місце зимівлі, а також провести розвідку в справі схопленого польським військом важкопораненого священика. За попередніми даними, він мав бути у любачівському шпиталі. Вони зголосили “Залізникові” свій відхід і пішли на завдання.

Провідник “Крим”, командир “Залізник” і та вся “збиранина”, яка перебувала при них, пішли з Диківського куща в Сінявський ліс. Диківський кущ також мав через кілька днів відійти на так звані “зе́ме одзискане”. В його складі тоді й так було мало людей, бо деякі вже пішли на захід, а деякі дезертували.

У Сінявському лісі ми розділились. Провідник “Крим” з вояком, що мав, здається, псевдо “Юрко”, і з вояком “Карпом” пішли далі на захід. Ми, тобто командир “Залізник”, санітар

“Цяпка”, “Коваленко”, я і троє вояків з колишніх відділів залишились у Сінявському лісі. Увечорі командир вислав тих трьох вояків у польські терени роздобути якихось харчів. Під ранок вони щасливо повернулись: привели з фільварку бичка, забили його, а м'ясо склали в дубову бочку, залишену відділом. Протягом дня ми сиділи на місці й чули, що польське військо робить по лісах облави, мабуть, через того бичка, що вже був у бочці. Перед вечором ми спокійно запалили вогонь, наварили м'яса і добре попоїли.

Наступного дня в лісі панував спокій. Ситі, відпочиваємо та жартуємо. Ми з “Коваленком” мимоволі згадали давніх друзів, яких вже не було поміж живими. Одразу почали пере-рахувувати, скільки ж то нас залишилося при житті до середини 1947 року з тих, що вступили в ряди відділу командира “Залізняка” на початку березня 1944 року. Тоді відділ нараховував близько 200 вояків. Ми приблизно вирахували, що нас, старих вояків, залишилося живими 16 осіб, а решта загинули в боротьбі з ворогом.

Того самого дня, по обіді, командир “Залізник” почав звільняти “збиранину”. Звільнив санітара “Цяпку” від його обов'язків і дозволив йти до своєї рідні, яка повинна була знаходитись, як “Цяпка” казав, на Жовківщині. Він завжди нагадував, що одружений і хотів би повернутися до своєї дружини. Походив він зі села Коровиці, був учителем народної школи, перебував в Українській дивізії, де набув знань санітара. Він мав також молодшого брата, який був у нашому курені і мав псевдо “Мирон”. В останньому часі був чотовим у відділі “Месники-І” (“Калиновича”). “Миронові” пощастило дістатись на Захід. (Живе в Канаді, мабуть, у Британській Колумбії). Санітар “Цяпка” востаннє зголосився командирові “Залізнику”, попрощався з нами всіма зі сльозами на очах і пішов на схід, до своєї дружини. Чи дійшов? Чи знайшов там сімейний затишок?

Пізніше, надвечір, командир “Залізник” звільнив від обов'язків тих трьох вояків, які були при нас і яких провідники

ще давніше звільнили, — дозволив їм іти до своїх родин на захід, у так звані “зе́ме одзискане”. Один з них, що мав псевдо “Заєць”, почав скаржитися, мовляв, босий, ноги покалічені і годі ходити. Командир “Залізник” зняв свої чоботи і дав їх другові “Зайцеві”. Той взувся, і зараз же всі троє зголосили командирові свій відхід.

Залишилися ми втрьох, наче “свята трійця”. Важко було це пережити — і командирові “Залізнику”, і нам, — коли відходили останні вояки нашого куреня. А відходили вони саме тоді, коли над нами, у погідному осінньому піднебессі, відлітали “сірим шнуром журавлі у вирій”. Все військо командири “Залізника” пішло в дорогу невідому, Провидінням призначену. Одні гинули на дротах від ворожих куль, інші — в руках ката, ще інші — закуті в сибірській тайзі та довічних тюрмах. Лише ліченим пощастило вийти з пащі Сатани й потрапити у Вільний світ. Командир “Залізник” не був у цьому винен, бо він сам залишився босий.

Отже, ми сидимо далі на цьому самому місці. Командир “Залізник” босий, Федь (так поза службою я називав “Коваленка”) і я теж майже босі, з поприв’язуваними шнурками підощвами. Федь мав запасні халяви від старих чобіт, а я вмів шити ходаки ще з дому. Бачу потребу й берусь за це ремесло. Пошив з тих халяв ходаки для нас трьох. Отже — вже взуті. Наступного дня маємо призначену зустріч з провідником “Кримом”.

21 жовтня 1947 року в Сінявському лісі відбулася остання зустріч і нарада командири “Залізника” з провідником “Кримом”. День був погідний, хоча вранці приморожувало. Зранку наша “трійця” залишила місце постою і подалась Сінявським лісом на визначене місце зустрічі. Десь близько полудня ми вже були на місці. Провідник чекав на нас з двома своїми вояками. Один з них мав псевдо “Карпо”, а псевдо другого я вже забув. Ми, як охорона, відійшли від місця нарад на кілька-десять метрів, зайняли оборону і стояли напоготові впродовж усього часу наради, яка тривала до пізнього вечора. Під вечір

я наблизився до місця нарад і мав змогу дещо почути. Розмова між провідником і командиром точилася гостра, а тому було добре чути її перебіг.

Провідник “Крим” запропонував “Залізнякові” пересидіти зиму разом із одним вояком, тобто зі мною або “Коваленком”, в його криївці, а другий з нас мав би пересидіти зиму в криївці з командиром СБ “Ялівцем”. Командир “Залізняк” відкинув пропозицію і, дорікаючи, що його відділи вислали за кордон, на схід, без його відома, сказав: “Я залишився сам один з двома вояками, яких хочу мати при собі, і на вашу пропозицію я не погоджуся, друже провідник”.

Зрештою, провідник “Крим” погодився із “Залізняком” і сказав: “Для вас, друже командир, вихід один: беріть своїх вояків і йдіть ближче до своєї родини, в Чехословаччину. Там немає такого переслідування, як тут, і буде більша можливість перебути зиму, а навесні повертайтеся сюди, на визначений “мертвий” пункт, до дальшої праці і боротьби. Вздовж “лінії Керзона” УПА-Захід створила сітку зв'язку з “мертвими” пунктами, яка діятиме, поки не розробимо нової тактики боротьби. Весною будемо знати, що і як далі робити”.

Командир “Залізняк” погодився на цю пропозицію провідника. На цьому нарада закінчилась. Ми розійшлися. Провідник “Крим” також залишив при командирові “Залізняка” вояка з Люблинецького куща “Карпа”, який перед тим був тимчасовим зв'язковим при “Крими”.

Того самого вечора ми вчотирьох пішли з місця нарад у напрямі села Мівків. За тим селом зупинилися в лісі, на місці колишнього постою одного з відділів. Залізняк вислав “Коваленка” та стрільця “Карпа” в розвідку у Футорянський ліс на місце, де мав знаходитися друг “Моряк” і політвиховник третього відділу. Командир хотів довідатися про них і про вже згадуваного важкопораненого люблинецького священника.

“Коваленко” і “Карпо” пішли в напрямі Футорянського лісу, а “Залізняк” і я залишилися на місці. Приблизно через годину чуємо скорострільні черги з боку Диківського і Футорян-

ського лісів, куди пішла наша розвідка. Ми зрозуміли, що розвідники потрапили в засідку. Невдовзі прибігає “Коваленко” сам один і зголошує командирові, що в Диківському лісі вони натрапили на засідку польського війська, де, правдоподібно, друга “Карпа” вбито або схоплено живим. “Коваленку” ж пощастило вийти з-під кулеметного обстрілу живим. Це сталося десь опівночі. Командир “Залізник” надіявся, що друг “Карпо” живий і повернеться, тому вирішив почекати з відходом до ранку.

Ніч була хмарна і темна. Ми полягали в одному з шатер — відпочивали змучені й голодні, бо їжі не мали. Командир “Залізник” не спав, — мабуть, обдумував якийсь план, але згодом і він заснув. “Коваленко” заснув теж. Я ж не спав до світання. Під ранок мені здалося, що десь далеко чути якийсь рух. Я зірвався і вийшов із шатра без зброї. Чую вже добре якийсь шелест, тріск патикив. Я повернувся в той бік і подумав, що, може, дикі кабани біжать, бо їх там не бракувало. Коли ж я добре придивився, то побачив у світанковому світлі польське військо. Вояки перебігали один за одним, оточуючи наш табір.

Я підбіг до входу в шатро і півголосом кажу: “Вставайте, поляки оточують табір”. Я схопив “папашку” і став наготові біля входу в шатро. Командир “Залізник” і “Коваленко” хутко зірвались, схопили зброю і вискочили з шатра. Побачивши, що військо недалеко від нас, командир вказав рукою напрям відступу. Я навіть не встиг забігти в шатро за поясом і пістолетом, які там залишив. Ми непомітно відступали поміж шатром і кущами в густий ліс, у напрямі Сінявського лісу. Підійшли обережно до дороги, яка пробігала через ліс на Молодич та Цівків, і перевірили, чи немає ворожих застав. Їх не було, але зауважили багато свіжомаскованих кулеметних гнізд, що вказувало на те, що там недавно були ворожі застави. Ми перебігли через дорогу і подались лісом під присілок Храпи. Йдучи лісом, добряче вимокли, бо моросив дощ. Чули стрілянину в різних напрямках, мабуть, польське військо прочісувало

ліс. Нам не було потреби бігати по лісі, бо ми добре замаскувалися в непрístupній гушавині, і там пролежали до вечора.

По обіді дощ ушух, але сильно похолодніло. Надвечір ми зауважили неподалік від нас польських вояків, що поверталися з облав. Коли зовсім смеркло, ми вийшли з гушавини і пішли тим самим лісом до місця зберігання нашого харчового припасу — бочки з м'ясом. Там ми одразу ж розпалили багаття, висушилися, напекли м'яса, добре попоїли, розкинули вогнище і на його нагрітому місці примостилися на нічліг.

Вдосвіта прокинулись і побачили, що випав сніг завтовшки понад палець. Рухатися не було можливості з огляду на сліди, тож ми добре замаскувалися і знову пролежали цілий день.

Того дня командир “Залізняк” розповів нам свій план, який він задумував здійснити після реорганізації свого куреня, а також про свої зустрічі з провідником “Кримом”. Він казав, що якби не розігнали його курінь, він зібрав би усе військо, що було на відтинку “Бастіон”, і ударив би всіма наявними силами на штаб польського війська (WP), який мав осідок у селі Жапалові, і, як він казав: “Може, ми б розігнали ту польську комуністичну банду, яка осіла на наших землях, а, може, й загинули б — та зі славою, яку, як мовиться, “здобути, або вдома не бути”. В кожному разі, всі, хто залишився б живим, організовано відійшли б на Захід, в американську зону. Це було б записано в історію, і світ знав би дещо більше про нас та про нашу боротьбу. А так що — мої відділи загнали на схід, на дроти, большевикам на поталу. Я переконаний, що там всі вони вигинули і пес за ними не брехне. А це був молодий, найкращий цвіт українського народу: вірні й самовіддані його сини, які не вагаючись взяли в руки зброю та стали віч-на-віч з ворогом в обороні свого народу. А впав той цвіт, не залишивши навіть сліду в історії.

На першій зустрічі з провідником “Кримом” він мені сказав: “Ваш курінь пішов на схід за наказом, а тепер ви повинні йти на схід за своїм військом”. Я був згідний іти, та

просив його, щоб дав мені зв'язок, але він відмовив. Я почув таке: “Ви не належите до ОУН, і для вас зв'язку нема”. Це мене обурило, і я визначив свою позицію: “Якщо для мене нема зв'язку, то мені нема потреби туди йти”.

Тоді провідник “Крим” запропонував мені підготуватися до зимівлі тут, на Закерзонні, збудувати криївку та зорганізувати запас харчів. Як знаєте, я бігав разом з вами по всьому відтинку з метою підібрати місце і засоби для будови нової криївки, та не знайшов для того ні можливості, ні засобів.

Під час другої зустрічі з провідником “Кримом” я розповів йому про свої пошуки і спостереження. А саме, що, з огляду на виселення українського населення та загроженість теренів, збудувати безпечну криївку нема найменшої можливості. Він відповів, побачимо, мовляв, пізніше, що робити. Словом, все залишилось нез'ясованим і невизначеним.

На третій, останній, зустрічі провідник “Крим” запропонував мені перезимувати з одним із вас у його криївці, а другий з вас мав би зимувати з провідником СБ “Ялівцем” у його криївці.

Я на його пропозицію не погодився, тому що хотів вас обидвох мати при собі. Тоді “Крим” запропонував мені йти з вами в Чехословаччину, ближче до моєї родини. Я погодився. Отже, йдемо на Чехи. А чи зайдемо, — невідомо, терени дуже загрожені, а до того, як бачите, вже зима”.

Того самого дня по обіді потепліло і сніг розтанув. Ми розклали вогонь, знову напекли м'яса, поїли, за наказом “Залізняка” приготували “залізні” порції — по пару кілограмів м'яса — і вирушили у дальшу дорогу.

Перед відходом командир “Залізник” витяг один набій з набійниці, витяг з нього кулю, висипав порох та вклав у патрон дрібку землі, забив патрон кулею і поклав у кишенью. Я запитався його, що то має означати. Він відповів, що ця дрібка землі — скарб його серця, бо тій землі посвятив він своє життя.

Тоді додав:

— Тепер ми відходимо у Чехословаччину, під малярський кордон, звідки я родом. Там має жити моя родина, а родина моя велика — ближча і дальша. Недалеко від моєї родини, в березі над річкою, викопаємо собі землянку, зорганізуємо харчів, перебудемо зиму, а весною повернемося назад у наш відтинок, на визначений пункт. А тепер — в дорогу, бо зима не за горами і може нас настигнути тут, у Сінявському лісі.

ПО СНІГАХ І ТЕРНАХ: БОСОНІЖ ЧЕРЕЗ ТРИ КОРДОНИ

На південь

Увечорі 23 жовтня 1947 року командир “Залізняка”, “Коваленко” і я залишили постій у Сінявському лісі. За компасом, який мав “Залізник”, подалися у напрямі міста Ярослава. Йшли понад річкою Сян проти течії, — річка велика, та ще й розлилась через осінні дощі. Нам треба було перебратись на другий берег, але перейти не було змоги: пробувати переплисти із нашим обладунком та дрантивим одягом — безглуздо, а на мостах всюди ворожі застави. Шукаємо якогось броду. “Залізник” пропонує день пересидіти в лозах і стежити за людьми, які переходять через річку.

Отже, робимо таку тиху розвідку. Весь день, до самого вечора, ми безрезультатно просиділи замасковані в прибережних лозах. Увечорі вийшли на якусь дорогу, що повертала до річки. Ніч була холодна, погідна, місячна. Досить добре було видно дорогу і другий бік річки. Посідали ми на березі та дивимось на воду. Раптом чуємо людські голоси: “Вйо! Вйо!” Дивимось, а нижче від нас цією дорогою їде кілька фір

у напрямі Сяну. Мабуть, поляки повертаються з українських сіл з награбованим майном і переїжджають через річку. Ми докладно бачили, як вони навскіс течії переїхали на другий бік. “Залізник” втішився: “А тепер ідемо і ми за ними слідом”. Я і Федь скоро роззулися з ходаків, постягали свої рвані штани, щоб не намочити. Командир “Залізник” мав клопіт — не міг зняти ходаків, бо я йому їх міцно застрочив. “Коваленко”, чоловік кремезний, з козацького роду, каже:

— Друже командир, не роззувайтесь, я перенесу вас через воду.

— А зможеш?

— Попробую.

“Залізник” сів Федьові за ший, і він пішов поволі через річку вперед. Я, забравши зброю, яку ми мали, — десятизарядку, “папашку” та снайпера, а також припас харчів, йду за Федьом. Приморозок добрячий, зимна вода ломить кості, та ми крок за кроком просуваємося вперед. Федь високого зросту, то вода сягає йому повище пояса, а мені майже попід пахви. Вода досить бистра, та не підриває мене, бо маю досить тягару на собі. Думаю, як потраплю на глибше місце, то Андрієві тут кінець: і пливти нема як, і зброю покинути не можна.

Та, Богу дякувати, щасливо перейшли на другу сторону Сяну. “Залізник” підбадьорює: “А тепер бігом, щоб трохи зігрітись”. Ми біжимо, але ноги дубіють і бігти важко. Все ж таки трохи відбігли, порухались і зогрілись. На хвилину зупинились, щоб взутись і вдягнутись. Шукаю своїх ходаків, які я загорнув в коц, а їх нема — загубив. Вертатись нема рації, бо не знаю, де їх загубив, — в річці, чи в полі. Так я залишився босий. “Залізник” пожартував: “Нічого не сталось, “Козаче”, большевики голодні й босі за Сталіна голови кладуть, а нам сам Бог звелів босим побігати, бо це за Україну”.

Для мене та дорога на Чехи була важка: босий, ноги болять, постовкав їх добряче по лісі, по камінню та по мерзлих грудяхах. Тому не полишала нас на тій дорозі думка роздобути для мене будь-яке взуття. Одного пізнього вечора ми

обминали якесь село, — в одній хаті побачили світло. “Залізник” нам каже: “Випробуйте долю, зайдіть в хату”.

Хата виявилась дуже бідна, всередині багатодітна родина. Діти, побачивши нас, — у крик та плач. Господар сидів незворушно, наче б нас не бачив. Ми запитали господині, чи не знайдеться у них яке старе непотрібне взуття та кусень хліба. У відповідь почули: “Ми бардзо бідні, нема ніц, як панове хцов почекаць, я може зготоваць кулеше для панув”. Ми побачили, що родина справді бідна, подякували, вийшли з хати, і на тому наші спроби “розбагатіти” закінчилися.

Командир “Залізник” мовив: “Нема щастя, то не будемо його випробовувати, — в село більше не підем”. Ми недалеко відійшли, а в селі алярм і стрілянина. “Залізник” на те: “Я так і думав, що ми розворушили вороже гніздо, та того більше робити не будемо, — інакше пропадемо”.

У безлісних тернах ми перепочивали над Сяном в лозах. Коли минули місто Сянік, то там вже почалися ліси, стало ніби безпечніше. Днями відпочивали, вечорами та ночами продовжували свою мандрівку. Під час нашого маршу у деяких місцях ми час від часу натрапляли на покинуті постойні колишніх наших відділів.

Одного разу, коли ми зробили постій на залісеній горі, недалеко села Рудавка чи Тернавка, зауважили групу польського війська, що проходила долиною попід ту гору в південно-східньому напрямі. Нас однак не побачили.

Прощання з рідним селом

Коли ми ввійшли у Вислок-Великий, я подумки помолвився і подякував Всевишньому, що дав мені вижити і прийти, нехай і босоніж, ще раз на стежки мого дитинства і молодости, ще раз побачити рідне село, де я народився і зріс, ту школу, в якій вчився, ту церкву, в якій молився, той цвинтар, де знайшли вічний спочинок моя мама і мої предки. На серці стало важко, бо в селі не було ні душі — суцільна руїна. Я був

немовби на похороні свого краю і свого роду. Село було спалене, мертве — де-не-де, як в Горішньому, так і в Долішньому Вислоці, ще стояли, як покинуті сирітки, хатки. А ще стояли, немов на сторожі руїн, обидві церкви і благали Всевишнього про помсту за великі кривди мого народу.

Того самого вечора ми вирушили далі добре знаними мені теренами. Минули Млачки, Вербичік, Бабу, Долинки-Перші, Долинки-Другі, вийшли коло Крижа, відтак на Загородку, Кут, до Глибокого. З Глибокого пішли вгору, на Бескид. Там — буковий ліс і сніг по кістки. Я босий, а командир “Залізник” і Федько нібито взуті, але також залишають за собою сліди босих ніг, бо ходаки вже порвались. Ми біжимо скільки сил, щоб не обморозити ніг. На снігу ми зауважили багато людських слідів. Може, залишило їх військо, йдучи на облоги, а може, прикордонні стежі. Ми обережно наблизилися до кордону, добре приглянулися і, не зауваживши нікого, перебігли на територію іншої, але також не прихильної до нас країни.

У Чехословаччині

Польсько-чехословацький кордон ми перетнули 1 листопада 1947 року. По той бік кордону, в низовині, снігу не було, — гори там звернені до півдня, отже, стало тепліше. Тут босоніж можна вже було йти, а не бігти, як ми це робили впродовж останніх днів. Минаємо село Калинова, хоч голодні — запас харчів вийшов, та туди не йдемо, щоб хто-небудь нас помітив. Обійшли село, йдемо полями та тернистими межами. Нарвали терпких тернових ягід, отже, маємо харчі. По дорозі на одній такій межі застрягла мені в ногу тернова колючка; я її напотемки ніби витягнув, та не цілу, бо більша частина залишилась глибоко під шкірою. Ніч, витягати клятву колючку не видно, нема як і нема чим, — залишаю цю марну справу і, шкандибаючи, волочусь позаду.

Ми до краю знеможені, виморені голодом, не йдемо, а, так би мовити, повземо рачим ходом. Але докладаємо всіх сил, щоб до ранку обминути Медзілаборце та зайти в якийсь лісок по той бік містечка. Заледве встигли, бо вже розвидніло, коли ми зайшли в той вимріяний лісок. Ми там нагромадили купу листя і цілий день у ній продрімали. Увечорі йдемо далі, моя нога опухла, почервоніла, в рану набилось глини. Йти годі, та мушу, і йду, кульгаючи на одну ногу. Тут знову йдемо за компасом, бо тих теренів я вже не знаю. Підживляємося тим, що трапиться в полях чи на городах: качанами капусти, гнилими яблуками чи грушами. Так ми поволі ліземо ночами, а на день завжди стараємось для перепочинку знайти якийсь лісок.

Поблизу містечка Гуменне ми зупинилися в лісі на кількадекільніть постій. Увечорі першого дня “Залізник” вислав Федя і мене в якесь найближче село роздобути харчів. Сказав нам: “Так організуйте, щоб не розконспірувались”. Ми з Федьом зайшли в якесь невелике село чи присілок, за яких три кілометри від нашого постою. Думаємо, що б то зорганізувати, щоб людям не показатися. Спершу думали курку з курника поцупити за прикладом лиса. Зайшли на подвір’я якогось досить багатого господаря. Я став на сторожі перед дверима хати, а Федь подався до стаєнь, звідки доносилося ледь чутне хрюкання кабанів. За хвилин десять Федь виходить на подвір’я з поросям, кілограмів на тридцять, на плечі, якому він зумів якось без жодного звуку скрутити шию. Ми з тією здобиччю вийшли з подвір’я без жодних пригод. По дорозі прихопили відро, щоб було в чому впольоване зварити. За селом спустили кров з поросяти у потічок, набрали води і з тим близько першої години ночі прийшли на місце постою. Тут зголосили командирові “Залізнику”, що наказ виконано. Він усміхнувся і каже: “Ну, тепер робимо баль”. Ми розклали вогонь, обчистили, обсмалили порося, зварили його та добре попоїли. Сиділи так на цьому самому місці біля відра впродовж кількох днів і наїдалися. Моя нога трохи заспокоїлась,

загноєння прорвало, — ще трохи боліла, але вже пішло на покращення. Отже, пора іти далі.

Під ранок ми були вже поблизу міста Михалівці. На світанку побачили на горбочку українську церкву. “Залізник” вирішив, що треба буде десь біля церкви перебути день. Коли вийшли за горбок, то побачили недалеко, у переліску, мури великого розбитого будинку. Ми подалися туди і зайшли в той будинок; не було там ні дверей, ні вікон, ні даху. Командир каже: “Це колишній жіночий кляштор (монастир). У цих мурах знайдемо місце, щоб перебути впродовж дня, бо, як бачите, відкритий терен і лісу тут нема”. Ми зайшли східцями на другий поверх в якусь кімнату з підлогою, знайшли декілька знятих дверей, обставились-замаскувались ними в кутку кімнати і полягали на підлозі.

Спати не могли, бо зимно, але лежимо непорушно, щоб не розконспіруватись. По обіді чуємо, що пастухи, які вигнали свиней у поле пасти, бігають по тому кляшторі. Командир “Залізник” каже: “Це малі енкаведисти, їм на очі не потрапляй — піднімуть всіх на ноги, а звідси нема куди втікати”. Та, Богу дякувати, ми щасливо просиділи в тих холодних мурах до вечора. Увечорі відійшли далі.

“Залізник” трохи орієнтувався в цих теренах і провів нас поза містечко, через досить велику бистру річку по залізничному мосту. Правдоподібно, це була ріка Лаборець. Далі ми йшли полями в напрямі місцевости, де мала проживати його тітка. Проходимо повз якесь село і, відійшовши від нього на який кілометр понад берегом річки, побачили неподалік декілька хат. “Залізник” пильно придивляється, але мовчить. Вже світало, і треба було знайти місце, щоб безпечно переднювати. Нарешті він каже: “На цьому березі, ось в тих корчах, нам треба буде пересидіти день, а ввечорі підемо далі”. Ми зійшли на берег між кущі. Здавалось, що в них можна просидіти протягом дня. Відразу назбирали купу бур’янів, полягали між кушиками, накрилися, а зверху нагорнули бур’янів і так лежимо.

Ранком, по сході сонця, господар з недалекого подвір'я випустив корів. Вони бігом кинулися до водопою та біжать понад берегом річки. Чуємо, за коровами хтось біжить і покрикує на них. Пастух — підпарубок вісімнадцяти років — помітив купу бур'янів на березі, зупинився і ніби забув про своїх корів. Тоді підійшов ближче до купи і, мабуть, хотів її пересунути. У ту мить “Залізник” з тої купи висунув голову. Хлопець, побачивши в бур'яні бородатого чоловіка, злякався, позадкував із криком:

— Кто то там є! Кто то там є!

— То я сем, не бойса! відповів “Залізник”.

Хлопець глянув пильніше в його очі й здивовано питає:

— А то ти, Янья?

— Я! А то ти, Мітю?

Командир “Залізник” вибрався з бур'яну, і вони обидва обнялися, а Мітьо каже:

— Янья, ти сем бандит!

— Ні, Мітю, я сем не бандит.

— А кто то там веце з тобов?

— Там сем мої камаратя з виходного Словенска. Я познав їх у Руску, а там ми разом пропотикали ґраничку, а ужто ідут до отца а матки.

— Янья! Восем своїх камаратів, а подсем до хижи, бо тоди сем ходять наші жандармерські патрулі і вас могли б ту хитнути, — каже Мітьо.

Ми повставали, беремо свою зброю, а Мітьо, побачивши її, налякався, як чорт ладану, і скрикнув:

— Ви мате бронь, керchte у воду, бо вас жандаре як хитнут, то вас розстреляють.

— Не бойса, не бойса, Мітю, ми бронь керчем у воду у вечір, — заспокоїв його “Залізник”.

Ми і командир “Залізняк” серед його рідні

Вийшли ми всі — Мітьо, “Залізняк”, Федьо і я — з-над берега річки і подалися на подвір’я, зупинившись коло стодоли. Мітьо запрошує до хати. “Залізняк” сказав, що ми в хату не підемо, а будемо в стодолі. Зайшли туди. В стодолі він просить Мітя, щоб той ніде нікому нічого про нас не казав, навіть домашнім у хаті. “О Ян्या! Не бойса, не бойса, я сем не повім нікому”, — і вибіг зі стодоли. По його відході “Залізняк” признався, що поночі він не міг впізнати цієї місцевости, бо тут все змінилось: де стоїть ця стодола, росли високі тополі. Мабуть, під час війни все було спалене.

Не минуло й десяти хвилин, як у стодолу вбігла старша жінка з вигуком: “Ян्या! Ти жиєш!” Кинулася з поцілунками йому в обійми. Це була його тітка. Він з радости обняв і поцілував її, а далі розгубився, не знає, що робити. Представляти нас нема як, бо ми не вміли по-словацьки говорити. Та він їй каже: “Це мої камарате з виходного Словенска, а ідут уж то до отца а матки”. Вона кличе всіх нас до хати. “Залізняк” не хоче, щоб ми себе викрили розмовою, а тому каже, що ми до хати не підемо. Вона схопила його за руку та потягнула до хати. Ми з Федьом залишилися у стодолі та лежимо на соломі, як королі, тишимося, що під дахом і не обмокли, бо саме почався дощ.

Між тим Мітьо сів на коня і погнав, мабуть, до родичів “Залізняка”, в містечко Капушани. Невдовзі вийшов наш командир з хати, приніс нам по півсклянки якогось соку чи домашнього вина і півбуханця хліба й каже: “Зігрійтесь та перекусіть. Я не знаю, що нам далі робити. Мітьо розконспірував нас цілковито — демократія. Вони не знають конспірації і не відають, що приніс їм сюди большевизм”. В цю мить тітка знову покликала його, і він побіг до неї. Ми випили вино, проковтнули хліб, як муху, і далі лежимо собі в соломі та слухаємо, як воші кусають, а все ж почуваємося немов у раю.

Дощ під вечір усух. Чуємо, хтось в'їхав на подвір'я мотоциклом. (Як дізналися ми потім, це був рідний брат “Залізняка”, який під час німецької окупації перебував у чеських червоних партизанах, а тепер мав крамницю гарячих напоїв у Капушанах). За якусь годину в'їхав ще хтось на подвір'я двома гарними кіньми, запряженими в бричку. (Це був тато “Залізняка”, який працював головою містечкової ради). Вони всі в хаті гостяться.

Коли смерклося, забіг до нас командир “Залізник” з останніми новинами: “Я вже розконспірований цілком. Приїхав мотоциклом мій брат, бричкою — мій тато, і нема ради — мушу йти з ними. Вже і поліція про мене знає. Думаю, що мені робити з вами. Думаю, що мусите йти у Капушани, туди, де живуть мої родичі. До містечка Капушани двадцять кілометрів на північний захід. Ви заберете зброю і підете вслід за мною. Я поїду бричкою, а ви тримайтеся дороги, якою поїде бричка. Як не зможете, то йдіть за компасом. З південної сторони містечка на роздоріжжі стоїть хрест. Праворуч від роздоріжжя велика забудівля і багато скирт — то буде моя хата. В одній з тих скирт зробіть собі діру, а я вас там знайду. На місці побачимо, що робити далі. А тут, як вийде до вас моя тітка, з нею багато не говоріть, а скажете їй: “Добрий вечір провим” і подякуєте: “Вельмі вам пекне декуєм”. Я всім сказав, що ви словаки з Березова та Лаборця і вертаєте додому”.

“Залізник” повернувся до хати, а за якоїсь півгодини всі вийшли на подвір'я. Тітка з ліхтарем йде до нас в stodолу, а командир “Залізник” з нею. Вона подала нам ще півбуханця хліба. Я подякував по-словацьки. Командир попрощався з нами та з тіткою, сів на бричку і поїхав. Тітка з ліхтарем пішла в хату. Ми зброю на себе, вийшли на подвір'я і подались через поля вслід бричці. Довго ми її не трималися, бо коні були баскі й помчали хутко. Відставши, далі йшли за компасом.

Посеред ночі прибилися до Капушан. Обійшли довкола, та роздоріжжя з хрестом знайти годі, а вже заноситься на день. Шукаємо якоїсь stodоли, щоб пересидіти день. Всі сто-

доли позамикані і нема куди зайти, однак в одну з них якість влізли. Вона була наполовину перегороджена, а в ній складене сіно. Ми з Федьом забрались на те сіно, загреблися і лежимо. Спати не можемо, — боїмось, щоб нас не зловили сонними.

Протягом дня чуємо, як люди ходять по подвір'ї і розмовляють по-мадярськи. Десь по обіді хтось входить до стодоли і починає тягти сіно саме з-під наших голів. Я думав, що разом зі сіном витягне за волосся Федя, бо він був довгий і голова його була на краю. Та якість той мадярськи наскуб сіна без нашого волосся і вийшов. І так ми у тій стодолі щасливо просиділи решту дня. Увечорі вийшли і пішли далі шукати того роздоріжжя з пам'ятним хрестом. Довго не шукали, бо ми були недалеко від потрібної хати.

Коли ми прийшли до тих скирт, відразу зрозуміли з попередньої розповіді командира “Залізняка”, що це саме його хата. Виглядаємо з-за стодоли: дім і подвір'я освітлені електрикою, з будинку долинає веселий гомін. Видно, що влаштували йому прийом з нагоди повернення додому. Та в той момент із-за огорожі великий псисько привітав нас гучним гавкотом та гарчанням. Зараз же появився “Залізник”, нагнав пса і вийшов до нас за стодолу поміж скирти. Побачивши нас, він зрадів і запитав, де ми були, бо вночі він нас не дочекався. Ми розповіли, що не знайшли відразу цього роздоріжжя, а вже світало, то й пересиділи весь день у якійсь стодолі. “Добре, що прийшли, — каже “Залізник”, — бо я боявся, щоб вас мадяри не злапали. Їх тут багато і вороже ставляться до українців”. Витяг з кишені два шматки хліба, дав нам їх зі словами: “Взяв'єм зі столу для вас так, щоб мама не побачила. А тепер вискубіть собі діру в скирті, солому занесіть на гній коло стаєнь, а я рано прикрию її гноєм чи розстелю під худобу”. Тут з порога хати почувся голос: “Ян'я! Ян'я!” “Залізник” стишив голос: “Мама шукає мене, — боїться, щоб я кудись не втік. Йду. Побачимось завтра”.

Коли “Залізник” пішов, ми зняли зі себе зброю та почали, як було наказано, робити діру в скирті. Над ранком ми вже

мали у ній маленьку хату. Вхід за собою закрили сніпком. Коли почало розвиднятися, все вже було замасковане. Ми залізли в скирту, затягли сніпок за собою і полягали спати. А були вимучені, бо попередні ніч і день не спали. Прокинувшись, почули рух і людські голоси. Значить, ще день. Увечорі все затихло, заспокоїлось. Ми чекаємо на командира “Залізняка”, бо ж сказав, що прийде. Довго чекаємо, а його нема. Півні перепіяли, мабуть, вже світає. Ми готуємося до сну. І знову цілий день спимо-не спимо, а перевертаємося з боку на бік, воші кусають, злежана солома смердить, а найгірше, що ми вкрай виснажені голодом, як мовиться, кишки марша грають і спати не дають.

Затихло все, отже, знову вечір. Ми чекаємо, коли “Залізник” прийде і принесе нам хоч що-небудь. Опівночі прийшов. Ми повилізали. Він нас похвалив за те, що добре замаскувались, і подав півбуханця хліба, оправдуючись: “Я не можу щоразу приходити до вас, щоб не розконспірувати місця. Хліба також не можу вам багато приносити, щоб мама не догадалася. Я вже був на поліційних переслухах і ще мають покликати. Сподіюсь, що в мене буде все гаразд. Батько і брат мають великий вплив на поліцію, думаю, що вдасться мені легалізуватися і я ввійду в нормальний триб життя. Я піду, бо мама, напевно, шукає мене. Вона по ночах встає і дивиться, чи я в ліжку. Боїться за мене і пильнує”.

“Залізник” пішов, і ми не надіялися, що повернеться. Хліб з’їли тієї ж ночі.

* * *

В тій скирті ми жили впродовж місяця. Найбільше дошкулював нам голод. “Залізник” навідувався до нас що четверту, що п’яту ніч з півбуханцем хліба. Хоч ми й не запитували його, та він сам виправдовувався, мовляв, не можу більше хліба принести, щоб мама не дізналась; не міг скоріше прийти,

бо мама помітила, довелося повернутися назад, бо мама покликкала.

Однієї ночі, коли ми вже втратили лік дням, приніс нам “Залізняк”, як завжди, півбуханця хліба і каже: “Сьогодні 21 листопада — свято Михайла. Погляньте, як тут коло нас ще гарно, хоч земля примерзає, та вдень ще досить тепло. А там, звідки ми прийшли, вже давно сніги. Побачимось знову за пару днів”. Ми вже знали, який день на світі, як і те, що скоріше, аніж за чотири-п’ять днів, ми командира не побачимо, і того півбуханця має нам на ті дні вистачити. Тож стараємося їсти його потроху, але хоч як ділили, наступного дня його вже не стало.

Ми стали щоночі виходити з тої протухлої соломи, щоб ковтнути чистого повітря і роздобути щось попоїсти. Голод не давав нам спокою, і ми тайком ходили поза хатами та збирали по городах залишки ярини: буряки, капусту, моркву. Пізніше знайшли на одному городі кіпець з цукровими буряками, то наїдалися ними. Згодом взяли за кукурудзу, яка сушилася попід стріхами кожної хати. Пригадую, як поночі ми вибрались по кукурудзу: рвемо її під якоюсь стріхою, а господар, почувши шелест, вибіг з хати і сполохав нас, наробивши шуму. При наступних відвідинах “Залізняк” запитав, чи ми часом не ходили по кукурудзу. Ми, злякавшись, не призналися. Він повірив нам чи не повірив, але розповів, що один сусід говорив, ніби відігнав двох невідомих, які крали в нього з-під стріхи кукурудзу. Дивним то всім видалося, бо тут злодії не водяться, — зауважив “Залізняк” і попередив, щоб ми часом не пішли на таку справу, бо можна наробити лиха і йому, і собі. Щоправда, голод, як і раніше, не давав нам спокою, і ми ходили ще декілька разів по кукурудзу, але обережніше. Ми частіше заглядали до кіпця з буряками.

Виснаження голодом і смородом тухлої соломи в скирті давало про себе знати. Пригадую, як однієї місячної ночі, а вже був приморозок, я вийшов з діри сам один під скирту, на свіже повітря. Від подуву свіжого вітру в мене у вухах задзвез-

ніло, і я знепритомнів — не знав, що зі мною сталося. Опам’я-тався, коли добряче змерз. Ледве пригадав, що виліз зі скирти і зрозумів, що лежу на землі, та, напевно, зімлів з голоду. Як довго то тривало, не знаю. Я встав і знову поліз у діру, але Федьові нічого про свою пригоду не казав.

Наступної ночі ми сподівалися на прихід “Залізняка”, бо надходила четверта ніч. Ми голодні, тож чекаємо на нього з нетерпінням. Удень хтось ходив попід скиртою і скубав солому, мабуть, слуга. З часом все стихло, отже, був вечір, а може, й ніч прийшла. Раптом чуємо, що хтось підійшов до скирти та витягає сніпок із нашої діри. Федьо, який лежав ближче діри, кинувся до виходу, бо був певний, що це “Залізник” з хлібом, і висунув голову. Але помилився, — це був слуга, який, побачивши Федьову голову, відскочив і закричав:

— Кто то там? Кто то там?

Федьо не вмів говорити по-словацьки, тому розгубився. Я його потягнув за ноги всередину, а сам виліз на край діри, виставив голову й кажу:

— Не бойтесе! Не бойтесе! Ми сем словаки з виходного Словенска.

— А одкольсте?

— Од Лаборца.

— А пречо ви ту?

— Ми пропотикали гранічку а ужто ідем до отца а матки.

— О шловече! Шловече! Дайте сем позор, а жеби вас наші жандармерске патрулі не хитнули, бо сем тоди моц бандеровцив проходило. Ідте сем та дайте се добрий позор, не бойтесе, я вас не згласим, — пожалів він нас.

— Пекне вам декуем, ми побудем неколік годин у вашій сламі, а уж то підам.

Він відійшов від нас, ми сніпок затягнули назад у діру, лежимо і гадаємо, що нам буде за те, що розконспірувались. Навіть їсти вже не хочеться і командира не очікуємо.

“Залізник” прийшов наступної ночі, викликав нас із нори і каже: “Сякі-такі сини, розконспірувались. Наш слуга розповів

усім у хаті, що бачив в скирті якогось словака з-над Лаборця, який перейшов границю і пішов далі, до своїх родичів. Та я його настрашив, щоб по вечорах поза скирти не лазив, бо його там ще хто задушить.

Ну, ви розконспірувались, що ж будем далі робити? Я признався братам та сказав, що привів і вас зі собою. Тато, мама, сестри і слуга не знають про вас, а брати знають. Я домовився з братами, що завтра розпочинаємо будувати для вас криївку під нашою кузнею. Там перезимуєте, а навесні побачимо, що далі робити”.

Наступного вечора, десь опівночі, прийшов командир “Залізник” і забрав нас зі скирти. Ми пішли за ним до кузні. Там познайомилися з його братами. Середній брат мав ім’я, наскільки пам’ятаю, Юрій, молодший — Мітьо (Дмитро). Він мав навесні йти служити до чеської армії. В кузні “Залізник” дав нам по шматку хліба, і ми трохи підкріпилися. План криївки був готовий, і всі ми взялися до праці. Одні копали, інші виносили землю за стодолу в яму, яка, напевне, залишилася від вибуху бомби під час війни. Копали і носили на зміну. Коли вкопались на глибину понад два метри, землю стали витягати відром за допомогою шнура. Я копав вниз, а “Залізник” з Мітьом витягали землю. Федьо носив, а Юрій стежив, щоб ніхто випадково не наліз на нашу будову.

Впродовж тижня криївка була готова. Вона не потребувала жодного додаткового матеріалу, тому що міцну глейку землю можна було обробляти так, як ми хотіли.

Що ж ми збудували? Вхід у криївку знаходився під стіною кузні, був прямий і сягав трьох метрів глибини. Приміщення криївки було двометрової висоти, розміром півтора на три метри. Стеля мала вигляд напівкруглого склепіння. Вентиляційний отвір проходив через фундамент кузні під стріху. В одній стіні зроблено опічок, де стояла мала залізна піч, що опалювалась дровами. Її комин був впущений у комин кузні й слугував додатковим вентилятором. В іншій стіні була ніша-лежанка. Ми сплели собі із соломи матрац, на якому й спали.

У куточку, під вентилятором, була зроблена діра, в якій стояв так званий “кібель” (відро).

Після закінчення облаштування криївки ми, на команду “Залізняка”, зібрали всі свої речі, у тім зброю, і перебралися у криївку. Того дня, скориставшись відсутністю всіх своїх домашніх, які саме пішли до кіна, “Залізник” показав нам хату своїх батьків. Хата справила на мене велике враження: покої великі, світлі, чисті і все впорядковане стояло на своєму місці. На стінах було багато святих образів. Оглянувши хату, ми вийшли і пішли в криївку. Було це за кілька днів до свята Різдва Христового.

Того самого вечора дістали ми харчі: трохи кукурудзяної муки, декілька картоплин, трохи сала, німецьку військову каністру води, а ще дрова і сірники. Спочатку здавалось, що життя в криївці буде краще, аніж у скирті. Буде можливість час від часу зварити гарячу страву. Командир “Залізник” матиме кращу можливість частіше навідувати нас. Та воно так не сталось. Наші надії на краще життя залишились мріями і скоро розвіялися. Цього ж вечора командир сказав нам, що палити піч і варити можна тільки тоді, коли в кузні горить горно, тобто чути удари молота по гарячому залізі. Вечорами чи вночі палити піч взагалі не можна, щоб хто-небудь не побачив диму над кузнею. Сам “Залізник” навідувався до нас ще рідше. Тепер він приходив на восьму-десяту ніч з тим же півбуханцем хліба.

Правда, у Різдвяні свята він прийшов. Я вважав за відповідне скласти йому побажання з нагоди великого свята. Став перед ним й віншую: “Друже командир, з нагоди свят Різдва Христового і Нового року бажаємо вам і вашій родині щастя, здоров'я і життя на многі-многі літа!” Однак командир “Залізник”, замість подяки, відповів: “Народився не Христос, а нечиста сила, що вченим великим людям уми помішала, бо людською кров'ю торгують. Я, коли б мав таку силу, пішов би зараз, хоч на спілку з большевиками, перетріпати велебних західніх політиків, хай би пізнали життя і зажили так, як ми жили. Це через них, хоч ми кров проливали у Першу і Другу

світову війну, своєї держави нині не маємо”. Він одразу пішов, пообіцявши за кілька днів знову нас провідати.

Обіцяних відвідин, замість кількох днів, ми чекали майже два тижні — прийшов уже задовго після Нового року. Тепер “Залізник” навідувався до нас ще рідше, — на чотирнадцятий вечір. Наше життя в криївці робилося ще важчим, але просити більше харчів ми не наважувалися. Варили якусь юшку раз на дві доби, та й то трохи, щоб було на другий раз, і тим жили. Вийти з криївки не було як, бо на вхідній скриньці лежала купа заліза, чи то для маскуванню, чи то для запобігання нашому самовільному виходу.

Жодних вістей про світові події і нашу боротьбу “Залізник” нам не приносив і, взагалі, мало говорив. Пригадую хіба що його розповідь, здається, раною весною, про те, що восени 1947 року чехи схопили командира “Бурлаку” і запроторили у тюрму. Йому вдалося втекти, але чеська поліція з псами вийшла на слід і зловила його знову. Не пощастило йому, бо чехи передали його полякам, які, правдоподібно, засудять “Бурлаку” до страти.

* * *

У таких умовах дочекалися весни і Великодніх свят. Після Великодня “Залізник” прийшов з харчами, додавши до постійного голодного раціону по шматку сала, і висунув пропозицію.

Сказав він таке: “Як знаєте самі, вже весна. Вертатись мені і вам на рідні землі наразі нема потреби і нема жодної рації. Війни нема і скоро її не буде. Сидіти вам тут нема як. Я на волі, а ви під землею, тож не знаю, що з вами робити. Думаю, що найкраще буде вам йти в словацьке підпілля. Я знаю тут словацьку підпільну організацію, то, якщо хочете, зв’яжу вас з нею”.

Я на це відповів: “Пропозиція незла, та в словацьке підпілля я йти не хочу. Не шкодував я свого життя, воюючи з

ворогами на рідних землях, а тут воювати чи голову класти за словаків не відчуваю потреби. Краще, якщо ми з Федьом вернемося на рідні землі і згинемо там. Або підемо на Захід”.

Командир “Залізняка” заперечив: “Я сказав, що на рідні землі нема чого вертатись, а на Захід вас самих не можу пустити, боюсь, щоб вас не полапали. І я сам не можу з вами іти, бо, в такому разі, мені родину виарештують. Та ми ще на ту тему поговоримо іншим разом”.

На тому та наша розмова закінчилася.

Під кінець травня “Залізняка” запропонував нам новий план: “Я думаю, що найкраще зробити в такий спосіб. Коли вже буде добре тепло, підемо всі в недалекий дубовий ліс, до якого чотири-п’ять кілометрів. Там підберемо місце, викопаете собі криївку, перебудете через літо в лісі, зорганізуєте собі харчів і на зиму знову прийдете сюди. Пересидите в мене через зиму, а на другу весну побачимо, що будем далі робити”.

Я дуже довіряв командирові “Залізнику” і погодився на це, сказавши, що ця пропозиція є добра, тому що іншого виходу в нас немає. Федь промовчав.

“Залізняка” запропонував вийти на кілька хвилин на подвір’я, подихати чистим повітрям та побачити весняну місячну ніч. Ми вилізли з криївки й вийшли через кузню на подвір’я. Я йшов, наче спутаний, голова крутилася; аби не впасти, я мусив триматися стіни. Справді, це була чарівна ніч. Сади цвіли, вітерець ніс райські пахощі, місяць світив, зорі сяяли, а мені мимоволі з очей стікали сльози. Побули ми на подвір’ї, можливо, хвилин п’ять і знову пішли у затхле підземелля криївки. Над нами забряжчало залізо, — “Залізняка” замаскував вхід. Ми далі животіємо в цьому підземеллі. Під кінець другого тижня знову виглядаємо свого командира.

“Залізняка” навідався десь коло 6—8 червня і, подавши мовчки призначені харчі, закрив і замаскував вхід. Ми знову чекаємо, але на той раз два тижні минуло, а його немає. Третій тиждень сидимо без їжі й без води. У нас з’являється гарячка, мучить спрага, хочеться пити.

Ніч, стихло все. Чекаємо і думаємо, що командир “Залізник” ось-ось прийде до нас, а його немає. Ми вже не спимо, бо спати годі. Десь опівночі почався сильний дощ. Через вентилятор зі стріхи потроху тече вода. Ми підставляємо банячок, п’ємо та вилизуємо ту дощівку. Чуємо рух по подвір’ю. Це вже ранок, — “Залізник” і цієї ночі не прийшов.

Протягом дня не спимо. Федько схвильовано каже: “Козаче”, ми мусимо звідси чимскоріше вибратися, бо наш командир вирішив нас голодом заморити. Ще пару днів посидимо, і нам тут дошка, а він десь яму викопав, нас за ноги повитягає, і на тім все скінчиться. А якщо викопав, як він казав, криївку в лісі, то він одної прекрасної ночі прийде, і не треба буде яму копати, тільки хрестика поставить, а, може, і того не зробить. Зрозумій, йому вже на нас не залежить, — добре, що привели його до рідні. І йому тепер більш залежить на рідні, як на нас. Гинули тисячі таких, як ми, а нас, двох селюків, як загине, то для нього це буде нічим”.

Мені важко було про таке думати і не хотілося в таке вірити. Я старався Федя заспокоїти і пропонував зачекати ще кілька днів. Мовляв, командир скоро прийде, відведе нас у ліс, а там ми дамо собі раду. Можливо, ще і його вмовимо й усі разом підемо на Захід. Я переконував Федя, що він наш командир і друг по зброї, друг у долі і недолі, з яким впродовж років ми ділили і радість перемог, і горе поразок, — не може з нами щось подібного зробити.

Федько відповів, що важко повірити, але воно так є, бо, якби в нього було серце, то, напевно, давно навідав би та хоча б ковток води подав. Федько вирішив, що, у разі моєї відмови, буде вибиратися з криївки і піде на Захід сам. Я попросив Федя почекаати ще хоч одну ніч. Надіявся, що “Залізник” все-таки прийде. А, крім того, сумнівався у доцільності такого кроку без знання теренів та без мапи. Казав Федькові: “Наосліп підемо — поздыхаємо в дорозі, і про нас ніхто не згадає”. Федько відповів: “Як здохну, то на світі, а не в готовій

могилі з голоду”. Вирішили почекати одну ніч, а наступної опівночі вирушати в дорогу.

“Залізник” не прийшов. З часу його останнього приходу минав третій тиждень. Вночі чекали, не спимо і вдень, — голова паморочиться. Почали готуватися до виходу.

Дванадцята година ночі. Я ще надіюся, що прийде. Перша година — немає і, видно, вже не буде, бо ніколи він не приходив пізніше. Федько каже: “Я тобі, “Козаче”, говорю, що він хоче нас тут голодом заморити, а ти віриш в нього, як в рідного тата чи брата”. Я відповів: “Йдемо — раз вмирати. Чи тут, чи там, ніхто не заплаче, та наверху хоч ворон над нами закриче”, згадавши свій минулорічний самовільний вихід з криївки “Ярого”.

Мій другий самовільний вихід із криївки

24 червня 1948 року, о 1.30 ночі, ми були готові до виходу. Федько взяв “папашку”, два кружки з набоями та, правдоподібно, дві гранати. Я озброївся пістолетом-дев’яткою, так званою “бельгійкою”, з чотирма обоймами набоїв, прихопив дві большевицького виробництва “рапаті” гранати, компаса і кишенькового годинника. Все це було “Залізнякове”, але він передав мені. Довгу зброю ми залишили в криївці, бо вважали, що вона буде надто помітна, а воювати ми вже не збиралися, — десятизарядку і большевицьку гвинтівку зі снайперським далековидом залишили командирові “Залізнику”.

Коли ми вже були готові, подались до виходу з криївки. Федько пробує випхнути скриньку, та не може. Пробую я, теж не можу, бракує сил. Пробуємо вдвох — нічого не виходить. Відпочиваємо, бо виснажені до крайности, годі на ногах стояти. Федько каже: “Не вийдемо, бо не відчинимо, і тут нам буде кінець”. Ми знову пробуємо вдвох підважити скриньку. Федько, кремезний чоловік, збирає всі свої сили, й обидва разом вивалили скриньку, на якій зверху було звалено кілограмів сто різного залізниччя. Неподалік виходу, в куточку сиділа квочка

з курчатами та голосно роззвокалась, мабуть, її наполохав брязкіт заліза. Федько вже примірівся її “заспокоїти”, але вона, побачивши людей, сама затихла. Ми тихо пройшли через кузню, біля пекарської печі, в напрямі виходу. На припічку лежало десяток хлібин, — їх я помітив, але не брав. Зате Федько не подарував, а прихопив буханець, і з тим ми вийшли з кузні. Нишком, неначе спутані, запаморочені, вийшли за стодолу та подались в поля. Ось так ми залишили свого друга командира та його родину.

Важкий був наш відхід від свого командира. Серце краялось, бо не попросилися з ним як зі своїм командиром і другом по зброї, долі і недолі. А хотілось, мимо всього, подякувати йому за його дружню, братерську опіку, за всі його труди і співчуття до нас у час, коли ми разом пліч-о-пліч несли тягар нашої святої боротьби. Я прошая, і нехай Всевишній йому простить за те, що, повернувшись у лоно своєї рідні, опинившись у його затишку, — охолов, забув про нас і наші злигодні. Ми були змушені потаємно його залишити, але внутрішньо пообіцяли собі ніколи, за жодних обставин не нашкодити ні йому, ні його рідні. Замість прощання оглянулись ще раз на його оселю і подались полями, за компасом, на північний захід*.

Жито високе, цвіте, весна закінчилась. Ми старалися йти швидко, щоб до ранку відійти якнайдалі від свого командира-побратима. Проте йти було важко. Напилися води з якогось джерела й охляли цілком. Сіли, перепочили, проковтнули по шматку хліба та й пішли далі. Як далеко ми відійшли від Капушан першої ночі, не знаю.

Світало, наставав день. Лісів немає, зате жита високі. Перебували в житах увесь день. На денному світлі важко було нам впізнати один одного: зарослі, понад вісім місяців не

* За деякими даними, командир “Залізник” у той час перебував під слідством і тому не міг приходити до кріівки. — *Ред.*

За Українську
Самостійну

РАБОТНО
ЗА КРАЩИЕ ЖИТТЯ

Соборну Державу

голені, брудні, з підпухлими очима, різнобарвними плямами на обличчі. Словом, виснажені до крайности — одні кості та шкіра. А перед нами — далека невідома дорога. Але маємо чітку мету — йдемо на Захід, в американську зону. Дійдемо чи ні, але йдемо, бо в нас іншого вибору немає.

Відчайдушний рейд чужиною на чужину

Дорога на Захід для нас була дуже важка. Ні я, ні Федько не мали освіти, окрім кількох клясів народної школи. Мапи в нас не було, географії чи кордонів Чехословаччини докладно не знали, а вивчене в народній школі встигли забути. Щоб не вийти в якусь комуністичну країну, зокрема Мадярщину чи Югославію, я запропонував йти на північний захід, гористим та лісистим тереном. Я пригадав зі школи, що Карпатськими горами можна зайти аж до Австрії. Федько хотів триматись південно-західного напрямку. Коли б я його послухав, напевне, зайшов би у Мадярщину. Але я говорив про ліс, і Федько послухав мене, бо ми з лісом зжились і нас тягло до нього. І так по обопільній згоді ми подались на північний захід.

Ішли ми як два побратими і блудні сини, обидва обдерті, завошивлені, босі та голодні. Описати точно наш рейд на Захід і всі перепони в дорозі, яких було дуже багато, я не в змозі, бо щоденника чи якихось записів ні я, ні Федько не вели. Куди ми ходили і де мали постої, не знаю. З подій нашого рейду описую тільки найважливіші і важко пережиті, — вони залишили глибокий слід у моїй пам'яті. Найкращими вказівниками місцевостей були для нас дороговкази, а також шматки чеських газет, які нам траплялися біля залізниць. Подавшись на північний захід, ми проходили повз місто Кошице, відтак увійшли в лісисті та гористі терени. Довго ми тинялися по тих залісених і скелястих горах. Проходили повз Банську Бистрицю, Турцанське Теплице аж до Моравської низовини.

Рейдуючи, ми постійно вживали умовні сигнали, наприклад, крик пугача або рохкання дикого кабана. Домовилися, що в разі роз'єднання будемо кликати один одного умовленим сигналом на тому місці, де роз'єдналися, або на місці попереднього постою. Компас я дав Федьові, бо вважав, що йому він більше потрібний, аніж мені, тому що я орієнтувався за небосхилом і міг йти за полярною зіркою.

За харчами ми спеціально не ходили нікуди, щоб не видати себе, а харчувалися тим, що траплялося в полі чи на городах. Головним харчем для нас була всяка ярина, навіть недостигла. Довго ми блукали тими горами та лісами, поки не зійшли в Моравську низовину.

Вийшовши з лісів у відкриті безлісі терени, ми побачили, що жито й пшениця досягають і починаються жнива. Подекуди вже стояли копи снопів. Наступної ночі, пройшовши за компасом полями, опівночі ми натрапили на велику річку. Хоч світив місяць, та протилежний берег було видно погано. Перейти її чи переплисти неможливо, бо не знали ні глибини, ні швидкості течії, а крім того, ми, виснажені, не подолали б такої відстані. Ми вирішили йти понад річкою, сподіваючись знайти якийсь човен, понтон або залізничний міст.

Йдучи над річкою, забрели в якийсь сад, нарвали яблук і подались далі. Вже сіріло, і ми намагалися знайти якесь безпечне місце для денного постою. Відійшовши трохи від ріки, зайшли у лісок, який нам здався частиною більшого лісу. Вирішили там переднювати. Залізли в кущі, замаскувалися і почергово сторожуємо самі себе: поки один спить, інший дивиться, щоб хтось нас не витягнув за вуха з-під кущів. Розвиднілось, заносилося на погідний сонячний день. Десь недалеко запіяв півень, але ми, добре замасковані в густих кущах, вирішили там днювати. День минав спокійно і тихо. А треба зазначити, що під час нічного маршу полями ми обмочилися росою по самі вуха. Тепер, у затінених кущах, нам стало холодно і не спалося.

Федьо каже:

— “Козаче”, подивися на ту малу прогалину. Як там гарно сонце гріє. Ходи, і ми зігріємося.

— Ні, Федю, скоро буде вечір, розкладемо вогонь, спечемо бараболі, висушимо свої рянди (подерті штани та блюзи), стрясемо воші і далі підемо понад річку шукати якогось перелазу, — відповідаю.

— Ти став вже страхопудом, боїшся в лісі на сонце вийти.

Мене ці слова взяли за живе:

— Якщо ти, Федю, не боїшся, і тобі не залежить на життю, то мені тим більше, ходім.

Ми встали вдвох і подались на галявинку. Посідали під кушем і вигріваємося на сонечку. Я наминаю вчорашню печену картоплину. Федьо так само щось жує чи воші б'є, не пригадую. Десь за чверть години я почув тріск хмизу позад себе, в кушах. Штовхаю Федя:

— Федю, ти чуєш, ніби хтось пройшов поза нами корчами?

— Ти вже й зайця боїшся — якесь звірятко перебігло, може, сернюк, — відказує він.

— Федю, чейже я в лісі зріс, але не чув, щоб звірятка так лазили, — на тому я замовк, бо Федьо вже вдруге назвав мене боягузом, і тоді мене то чомусь образило. Я не хочу і не буду хвалитися, але скажу щиро: можливо, я не належав до людей найвідважніших, але й до боягузів теж не належав. Отже, сидимо мовчки під кушами та на сонечку гріємося.

Недовго ми просиділи під тими кушами. Мабуть, за яких півгодини з-за кущів залунали оклики: “Стой, бандеровец!” Ми зірвались на ноги. Я оглянувся і побачив між кушами декількох військових, що, пославши для постраху кілька автоматних черг, бігли до нас. Ми відступаємо, а точніше, втікаємо. Я не маю чим відбиватися, бо в мене лише пістолет і дві гранати. Федьо міцніший і рвонув уперед. Я відстаю, бо не маю довгих ніг. Недалеко ми відбігли, коли бачимо — ліс закінчився і попереду відкрита галявина. Нам потрібно перебігти нею метрів двісті до якогось лісу. За нами погоня, стрі-

ляють понад головами і попід ноги з криком дикими голосами: “Стой! Стой!” Я більше не оглядаюся, а біжу з усіх сил. Попереду зліва бачу Федя, який вже добігає до лісу. Раптом він звернув уліво попід ліс. Я теж допираю до лісу, не оглядаючись, під оклики: “Уж тя мам, бандеровец! Уж тя мам!” Я прибіг на край лісу, а там канал чи річка завширшки 8–10 метрів. Вибору не маю, — бігти ліворуч за Федьом не можу, бо переслідувачі перетинають мені шлях, — кидаюся у річку, перепливаю і біжу далі лісом. Ліс — дубовий, досить зарослий і густий. Чеські посіпаки добігли до берега, пустили за мною кілька автоматних черг і побігли понад річкою, звернувши всю увагу на Федя. Він, як я вже зазначав, чоловік кремезний, поставний, та ще й із “папашкою”, тож вони погналися за ним, бо думали, що це, мабуть, якийсь командир. Я більше не бачив Федя, чув ще оклики, постріли, але не бачив, що там відбувалося.

Тим лісом я далеко не біг, — виліз на гіллястого дуба, замаскувався і сиджу. Сонце вже схилилось до заходу, все навкруг затихло. Аж тут чую хрускіт кущів. Дивлюся, а то чехи лазять попід деревами, — шукають мене. Поглядаю на них зверху, приготував пістолета, — якщо котрийсь побачить мене, сипну йому прямо між очі. Кажу собі: “Втікати тобі, “Козаче”, нема як і нема куди, — нехай загине двоє-трое біля тебе, тоді й тобі буде легше вмирати”.

Богу дякувати, по деревах вони не дивилися, мабуть, ще не мали доброго большевицького досвіду. Походили попід деревами, поміж кущами та пішли далі. Хто це був — поліція чи військові, не знаю понині. Одягнуті були в брунатні уніформи, на головах мали круглі шапки.

Я просидів на дубі до вечора. Коли стемніло, я, за нашою попередньою домовленістю, повернувся на місце нашого з Федьом роз’єднання. Подаю умовний сигнал — пугукаю як пугач, але відповіді немає. Пугукаю вдруге, втретє — тиша. Близько опівночі повторюю своє пугукання, але намарно. У голові почали снуватися різні думки: може, його вбили, може,

поранили і схопили, а може, чекає мене на місці попереднього постою. Я ще раз пугукнув і, не отримавши відповіді, вирішив повернутися на місце попереднього постою. Під ранок я вже був неподалік того місця. Просуваюся дуже обережно, аби не потрапити на засідку. Поволі підійшов до місця постою, та Федя там не знайшов. Відійшов трохи далі й приглянув місце, де вирішив перебути день.

Десь по обіді неподалік у лісі я почув голоси. Із-під куща побачив двох жінок, що збирали сухі патики і голосно розмовляли. Я уважно прислухався до тих голосів — чи, бува, не чоловіки-розвідники у жіночому вбранні. Аж тут вони голосно засміялися. Я зрозумів, що це такі жінки. Я вийшов з кущів і йду в їхньому напрямі з наміром за всяку ціну довідатися, в якій місцевості знаходжуся, тим більше, що тут ми роз'єдналися з “Коваленком”. Наближаюся до жінок, а вони, побачивши мене, злякалися і почали втікати. Я кричу їм навздогін: “Не бойтеса! Не бойтеса!” Вони почули це “не бойтеса” й відразу зупинились. Я підійшов до них і мовив:

— Наздар!

— Наздар! Хтосем ви такі?

— Я сем словак з виходного Словенска.

— А одкольсте ви?

— Од Банскі Бистріці.

— А пречо ви ту?

— Я уж то іду с Немецка, пропотикав американску гранічку, а уж то іду до отца а матки на виходне Словенско.

— Га-га-га! Шловече, то ви дайте се позор, бо наше жандармери а вояци роблят патрулі, бо тоди сам проходило і проходить моц бандеровців. Учара наші жандармери хитнули неякого бандеровца.

— Я не бандеровец, а словак!

— Ми велми верим вам, бо познаме Банску Бистріцу.

— Як я далеко одешов од американскої гранічки?

— О, ви моц далеко од гранічки одешлі!

— Як сем ту местовость йменує?

- Гродисте а Загородисте.
- Пекне вам дякуєм, до віденя!

Після цього я пішов лісом у східному напрямі. Смеркалось. Я ще раз обережно підійшов до нашого з Федьом постою і, на всяк випадок, кілька разів пугукнув, та відповіді не отримав. Зрозумів, що доведеться йти у невідому дорогу самому.

Тої ночі я ще раз пройшов через місце роз'єднання з Федьом. Попугукав досхочу, та надаремно. Перейшов через гостинець, яким їхав вантажний автомобіль. За кілька хвилин почув скорострільні черги, що лунали з боку, куди автомобіль поїхав. Не знаю причини тої стрілянини. Йти далі вирішив за Полярною зіркою.

Тепер на мою долю випало випробування самотністю. Не було з ким заговорити, порадитись. Відчував себе загубленим на якійсь безлюдній плянеті. Завтрашній день передбачався не кращим. Я залишився сам, немов блудний син. Не раз я тепер заздрих тим друзям з УПА, які у перших боях загинули серед побратимів з окликом “Слава!” А в товаристві й смерть не страшна. Не раз і не два нарікав я на свою долю і молився: “Отче! Невже ж я погрішив перед Тобою, що Ти так довго не кличеш мене до Себе, а дав мені нести важкий хрест і випивати чашу терпіння до дна? А тепер моя смерть неминуча, та не на рідній, а в чужій землі...” Я прикляк, помолвився та прирік собі йти, поки зможу, не датися у ворожі руки живим і попросив Господа, щоб не зловили мене під час сну. А ще взяв на себе обітницю, як пощастить дійти у вільний світ, до вільних людей, засвітити у Божому храмі свічку в офіру за всіх мучеників. Хоч я не надіявся, що виживу, та йшов з такою думкою на Захід.

Мій рейд у самоті став ще важчим. Не було в мене ні мапи, ні компаса, ні сірників, а мав лише пістолета, чотири обойми набоїв і дві гранати. З тим і йшов на Захід.

Йти чистим полем у погідну ніч було сьак-так, проте лісами рухатися було важче. У лісі не видно небосхилу і не завжди побачиш Полярну зірку. Ще важче було при хмарній

погоді. Без Полярної зірки я не міг іти далі й мусив сидіти на місці. Щоправда, погода, за винятком кількох днів, була гарна, погідна, словом, сприяла моєму рейдові.

Поважною перепоною в дорозі стала для мене Морава. Ріка велика, перепливти її неможливо. Переходити довгими мостами теж небезпечно, — там звичайно були стійки чи засідки. Я вирішив іти вздовж річки, проти течії, бо вважав, що там вона буде вужчою, мости — коротшими, і там легше буде її перейти. Пройшов догори по течії приблизно шістдесят-сімдесят кілометрів. Дорогою натрапив на кілька залізничних мостів, які пролягали над Моравою, але перейти ними не зміг, тому що вони охоронялися.

Однієї місячної ночі запримітив залізничний міст. Підійшов ближче до нього, сів, розглядаю при місячному світлі й наслуховую. Почув голоси і побачив на мості двох озброєних військових. Я почав за ними спостерігати. Вони ходили від причілка до причілка. Стало зрозумілим, що це охорона. Проте я вирішив, за якимсь внутрішнім чуттям, не йти далі, а перейти річку саме через цей міст. Отож, я підсунувся ближче до мостового причілка, заліг у бур'яні і почав очікувати нагоди, коли можна буде проскочити через міст. В короткому часі бачу, як до причілка йде ще двох озброєних. Це була зміна стійок. Про щось поговорили, закурили і йдуть всі четверо по шпалах у протилежному від моста напрямі. Я зігнувся низенько і тихцем (ще й босий) побіг, як лис, попід стіною через міст. Коли був уже в кінці мосту, оглянувся й помітив, що далеко за мостом за мною біжать двоє охоронців. Я швиденько збіг з мостового причілка вже по той бік річки й заліг у бур'янах. Ті двоє прибігли на кінець мосту, стали й почали сперечатися: один каже, що це була людина, інший заперече, мовляв, собака. Отак дискутуючи, вони постояли трохи, пороздивлялися та й пішли по мосту назад, а я подався в подальшу дорогу.

Перехід Моравської низовини

Погода стояла гарна, терени були відкриті, і я, обминаючи села та містечка, перетинаючи хлібні лани, йшов ночами в західньому напрямі. Рухався досить швидко, бо особливих перешкод на шляху не було. Постої доводилось дуже часто робити в полі, у хлібах. Коли вони вже достигли і виникла небезпека, що косарі часом можуть скосити сплячого Андрія, я старався зупинитись на постій у якомусь гайку чи ліску або ж вибирав місце на полях картоплі, кукурудзи, конюшини тощо.

Пригадую такий випадок. Одного разу я зупинився на день у якомусь гайку. По обіді пастухи вигнали корів у поле на пасовисько. Під вечір запалили вогнище й почали бігати в гайок по хмиз. Я був змушений лізти на дерево, де й просидів до вечора. Коли смерклося, пастухи залишили вогонь і погнали корів додому. Я роздобув картоплю, напік її на вогнищі, погостився добре та ще й прихопив додаткову порцію у подальшу дорогу.

По тій вечері я пішов далі. Світає. Дивлюся за місцем для постою. Лісу чи гаю ніде не видно. Вирішив перебути день у зубі* серед рівного поля. Зуб досить високий та густий, а ділянка не дуже велика. Обабіч зубу — ділянки пізньої ярини, буряка і картоплі. Я зайшов углиб ділянки й примістився спати в борозні. Був змучений і заснув швидко. Задовго до полудня мій сон перервали голосисті робітники, що десь неподалік працювали в полі. Я заснув вдруге, але опівдні прокинувся знову і трохи перекусив. Сиджу й думками лину в рідні сторони, пригадую різне з минулого життя. Раптом чую розмову і сміх двох молодих дівчат, які щось роблять на буряковій ділянці. Я не звертав на них уваги, вважав, що сапають і по зубі не мають чого ходити, та й сидів на місці. Проте через якийсь час вони вже сапали чи пололи навпроти мене. Мабуть,

* Зуб — кормова кукурудза. — *Упор.*

одній з них захотілося у своїй потребі, бо увійшла в зуб та натрапила на мене. Мені втікати нема як і нема куди — в полі багато людей. Дівчина ж, помітивши мене, мабуть, прийняла за нечисту силу (бо ж був зарослий, як вовк), скрикнула “Ой! Ой!” і, не вірячи своїм очам, відступила назад. Я тоді встаю й заспокоюю: “Не бойтеса! Не бойтеса!” Вона запитує: “Хтосем ви такий?” Відповідаю, що я словак зі Східньої Словаччини. Дівчина раптом каже: “Кофтеся, кофтеся!” Я не зрозумів цього слова і перепитую, що вона каже. Дівчина вже не говорить, а показує рукою, щоб присісти і сховатися в зубі, тому що робітники в полі можуть мене помітити. Сама вибігла до своєї подружки чи сестри і розповідає їй, що бачила в зубі бідного словака. Вони обидві підійшли до межі ділянки і покликали мене: “Словак, подте сем ком”. Я підійшов ближче межі і побачив їх обох. Вони обривали жовті листочки з буряків. Тепер сіли перепочити та почали питати мене:

— Откольсте ви зе Словенска?

— От Банскої Бистріци.

— А пречо ви ту та ком ви ідете?

— З Немецка, а ужто іду до отца а матки.

— А пречо ви не пришли з Немецка зараз по войне?

— Я мав там фраїрку в Немецку, а пришли американци та затворили мене до лагру. Тераз ясем упрхнул з лагру, пропотакав гранічку а іду ужто до отца а матки.

— А пречо ви не згласитесь на нашій жандармерії?

— Я нехце, бо ня ту затворять, а я приїду додому і на месту згласимся.

— Висем дайте позор, бо сем наші жандармерске патрулі можуть хитнуть. Тоди сем моц проходило бандеровців.

— А колік кілометров я маю до Банскої Бистріци?

— Ви мате моц далеко, неяких 5 сетек кілометров.

— Пекне вам дякую.

Вони й далі обривають листки з буряків, а я відійшов трохи назад та дивлюся на них. По короткому часі малий хлопчина вивів двох корів у поле, припнув їх на ланцюгах

на пасовиську й побіг до тих дівчат. Прибіг, про щось вони поговорили, і він одразу побіг через поля до села, віддаленого приблизно на півтора кілометра. Я це добре бачив і був певний, що дівчата послали хлопця, щоб доповів про мене в поліцію. Я підійшов до межі й питаю їх:

— Ви сем вислали хлопця згласить мене на жандармерію?

— Ні! Ні! Не бойтеса, ми вас не згласим. Ми якби вас згласили, тоби сме мали 40 тисец за вас. Але ми сем пребогаті і нехцеме пенязі за вашу пекну душічку.

— Дякую вам пекно.

Важко було мені повірити їхнім словам, але я не міг нічого зробити. Думав так: якщо цей хлопець повідомив поліцію, то іншого виходу нема, — капличка буде тобі, Андрію. Втікати нема куди — на полях повно людей. Я відступив назад і подався борозною вздовж ділянки до того кінця, що був далі від села. Там заліг, замаскувався й спостерігаю, чи не йде поліція.

До вечора лежав я замаскований і готовий до найгіршого. Сонце вже над заходом, деякі люди пішли з поля додому, дівчата забрали корів і погнали їх у село. Смеркалося. Господар виїхав фірою по бурякове листя, з ним середнього віку жінка. Під'їхали до буряків, він спинив коней, злізли з фіри, жінка збирає та кладе бурячиння на фіру, а чоловік підійшов до межі й кричить: “Словак! Подсем ту!” Я підходжу ближче до нього. Він кремезний, але я не боюсь, бо вже вчоріє, до того ж у мене пістолет наготові. Я кажу:

— Добрий вечір правим!

— Добрий вечір! Отколисте зе Словенска?

— От Банскої Бистрици.

— Пречо ви не хцете згласиться на нашу жандармерію?

— Я хцем прийти до отца а матки, а там зглошуся на месту.

— А висем не млувіте добре по-словенску.

— Я сем млувім так, як у нас вдома млувіли на Виходном Словенску. Чей Ческо-Словенско тосем велікий край.

— Але я мислим, же ви не словак, а бандеровец, талем дайте сем позор, а жеби вас наше жандармерске патроле не хитнули.

Щоб більше не розконспіровуватись у розмові, я подякував йому і пішов у північно-східньому напрямі. Коли його вже не було видно, повернувся і рушив у західньому напрямку. Цей тривожний день я запам'ятав у всіх подробицях. Далі йшов я Моравською низовиною без перешкод і досяг теренів з невисокими горами та невеликими лісами.

Якось над ранок зупинився я в лісі, а перед вечором розпалив вогонь, спік картоплю, поїв як слід і рушив далі. Ніч була погідна, але не місячна, йти безпечніше. Я іду, скільки сил, поспішаю, щоб скоріше дійти до того Заходу. Проходжу гори, ліси, а близько півночі сходжу з лісу в долину і йду чистим полем. Далі невелика річка, понад нею дерева та куші. Я перейшов її, течія швидка, але вода не сягає й колін. За річкою гарні городи, далі ніби плоти та дерева, але будинків я не помітив. Ходжу по городах і шукаю ярину — моркву, цибулю, огірки тощо. Словом, добуваю харч на наступний день. Схилившись, зриваю огірок, аж тут чую: “Кто там є?” Я випроставсь, і мені прямо в очі вдарило світло двох електричних ліхтариків з недалекої відстані. Якись люди кричать: “Стой! Стой!” Я повернувся і дременув у напрямі річки. За собою чую тупіт ніг і автоматні черги. Я відчув, як запекло мене щось під коліном, та не звернув на це уваги. Перебіг через річку, поле і забіг у ліс. Сів на краю лісу й дивлюся, як переслідувачі лаять понад річкою, присвічуючи ліхтариками. Хто це був, не знаю, — мабуть, поліційна стежа.

На місці відпочинку відчуваю: щось пече мене під коліном. Підтягнув штанину — вся литка закривавлена, але рана невелика. Видер з блузки підшивку, яка й так була порвана, і зробив перев'язку. Кажу собі подумки: “Щасливий ти, Андрію, — розходилося тут о чверть цяля і була б тобі дошка, бо, напевно, не зміг би далі втікати. Видно, Андрію, що якась

сила тебе стереже, а тому мусиш йти далі”. Встав і поволі пішов попід лісом через поля і зайшов у інший ліс.

Під ранок захмарилось. Далі йти не можу, бо не видно Полярної зірки. Зупинився у лісі, зарослому кущами, замаскувався у гущавині і ліг спати. Недовго спав, бо налетіла буря з дощем та громовицею і розбудила мене. Пішла злива і вимочила мене до нитки. Рана пече, їсти хочеться. Шукаю сухішого місця, але даремно. По обіді дощ перестав, але небо далі хмарне. Селяни вийшли по гриби, у лісі рух. Я вліз у яму під кущем і просидів там до вечора.

Під вечір все стихло. Я виліз з-під куща, трясуюся від холоду і збираю, шкутильгаючи, гриби та сухі патики, щоб розпалити вогонь. Вийшов на край лісу, а там — картопля. Набрив її, повернувся у ліс, розпалив вогонь, напик картоплі й грибів, поїв добре та ще й запас зробив. Далі мені нема як іти: нога болить, небо захмарене, Полярної зірки не видно.

Впродовж тижня або й більше я не міг далі йти і мусив сидіти на місці і через хмарну дощову погоду, і через свою поранену ногу. Перший і другий день годі було в лісі висидіти. Дощ лле — ні лежати, ні ходити. Я вимок, змерз. Зробив якесь шатро з галуззя, та це нічого не дало. Наступної ночі пішов полем попід лісом і знайшов скирту збіжжя. Знав, що під час дощів мокре збіжжя ніхто не буде брати. Я зробив усередині нору для спання, в якій пробув упродовж решти дощових днів. Вечорами вилазив, збирав на полі картоплю, ішов у ліс, запалював вогонь, пік картоплю, сушив одяг і повертався назад у скирту. Не знаю, що це була за місцевість, але я там трохи відпочив і рану пригоїв. Коли випогодилось, знову рушив у дорогу.

Завдяки добрій погоді я знову мав свій “компас” — Полярну зірку. Я далі йшов на північний захід. Після відпочинку, набравши трохи сил, старався йти чимскоріше, бо знав, що сприятлива погода не вічна.

Впродовж кільканадцяти ночей мого маршу на північний захід не міг збагнути, чи то Чеська держава така велика, чи то

я вже почав блукати і тиняюся по Чехії, як по зачарованому колу. Маршуючи однієї ночі біля залізниці, знайшов шматок чеської газети, в якій було щось написано про Чеські Будейовиці. Я здогадувався, що перебуваю у цій місцевості, та не знав, де вона знаходиться відносно кордону, бо не мав мапи. Подумав, що необхідно зуміти когось розпитати, де я знаходжусь, і взагалі провести розвідку, але так, щоб не розконспіруватись. Обдумав добре, як запитувати, щоб не видати себе.

І ось одного дня, майже смерком, я зауважив з лісу, що неподалік у полі господар доорює ниву. Більше нікого поблизу не було видно. Я вийшов з лісу і йду прямо через поля до того господаря. Він не помітив мене, бо поспішав закінчити оранку. Я підійшов ближче до нього, бачу — чоловік середнього віку і зросту, — звичайний собі господар. Я відважно підійшов до нього (пістолет тримаю в кишені напоготові) і кажу: “Наздар!” Він спинив коней і відповідає: “Наздар!” Придивився до мене, злякався і питає, хто я такий. Розповідаю йому, що, мовляв, я словак, іду з американського табору в Німеччині, перейшов кордон і прямую у Східню Словаччину до тата і мами. Запитую, як називається ця місцевість. Господар відповів, що це Чеські Будейовиці. Далі питаю, як далеко я вже відійшов від кордону. Він каже, що близько шістдесяти кілометрів, і додає: “Я не думаю, що ви перейшли кордон. Там проходило багато бандерівців, і тепер кордон так сильно обсаджений, що перейти його неможливо. Там є наша прикордонна варта, військова варта, жандармські патрулі. Якби ви прийшли з Німеччини, з російської зони, — то я б вам повірив, бо там на кордоні немає охорони. Я думаю, що ви не словак, а бандерівець”. Звичайно, я заперечив і повторив, що я словак, потім подякував та пішов у північно-східньому напрямі.

Стемніло. Я сів посеред поля і думаю, що маю далі робити. Розвідку я вже провів, але не знаю, куди мені йти далі. Міркую, якщо кордон так обсаджений, то важко буде його перейти, бо не маю відповідної зброї для прориву. Маю пістолет

і дві гранати — є чим застрілитись чи розірватись, але не через кордон пробиватись. Тим більше, що не знаю точної відстані до кордону, хоч той чеський господар сказав, що шістдесят, але може бути більше або менше. Якщо я буду рахувати по-різному, то вирахую й так, що вийду на кордон, зроблю там постій і ляжу спати. А якщо там стежі ходять з псами, можуть схопити мене під час сну. Я смерті не боявся, а боявся того, щоб, не дай Боже, мене під час сну не зловили, бо тоді не було б можливості й самогубство здійснити. Думав я і так, і сьак, і нарешті, вирішив не йти в Австрію, а прямувати в Німеччину, в російську зону. Як вирішив, так і зробив.

Тієї ж самої ночі я подався на північ, у напрямі Східньої Німеччини. Часу мав досить, бо жнива ще не закінчились. Погода стояла гарна, хоча вдень перепадали дощі, але ночі були погідні. І так я йшов досить швидко, без значних перешкод. Очевидно, ці терени не охоронялися так, як попід австрійським кордоном. Мені доводилось переходити через великі ріки залізничними мостами, на яких не було охорони. Рейдуючи ночами, збирав шматки газет, удень переглядав їх і таким чином орієнтувався приблизно, куди йшов. Рухався я прямо на північ, поміж Прагою і Пльзенем. Через два тижні чи більше я знову зайшов у високі лісисті гори.

Пригадую, як однієї ночі, маршуючи в північному напрямку, десь опівночі вийшов на високу лісисту гору. Вона була з південного боку досить крута, але можна було йти по ній без жодних перешкод. Минувши вершину, сходжу вниз з північного боку поміж скель, кущів, невисоких дерев, і вже над ранок дуже втомився. Присів під кущем перепочити, та й одразу заснув. Прокинувся, коли вже добре розвиднілося. Іду далі й через кілька десятків метрів виходжу на краєчок стрімкої скелі, яка височить над ущелиною. Глянув вниз — а там чорніють верхечки дерев. Волосся мені на голові стало дибом. Я вкотре подумав: “Щасливий ти, Андрію, якась сила не пустила тебе зробити вночі тих кілька кроків, і ти, як ніколи,

мимоволі заснув. А був би пішов далі, — кістки твої розлетілися б на верховітті дерев”. Я повернув назад під куші і просидів там весь день. Під вечір я якось по краю гори зліз униз. З того часу я більше не пробував у нічну пору перетинати лісисті гори. Старався знаходити дороги або стежки, що вели на північ.

У тих гористо-лісових теренах я знайшов по дорозі чеську газету, в якій щось писалось про Дечін, і з того я зрозумів, що знаходжуся поблизу того Дечіна, але де та місцевість, я тоді не мав жодного поняття.

Наступна ніч була погідна, місячна. Йдучи лісом, я ви-йшов на галявину, що якось незвично тягнулася уздовж лісу, і відразу помітив неподалік цементний стовпчик заввишки понад півметра. Коли підійшов до нього ближче, побачив ви-карбувані в цементі чорні літери — з одного боку “D”, а з протилежного — “CSR”. На віддалі близько 50 м побачив ще один такий стовпчик, а далі ще і ще. Тепер я зрозумів, що я стою на чесько-німецькому кордоні. Оперся на мить на той стовпчик, послухав, розглянувся навколо і поволі перейшов через прикордонну смугу на німецький бік.

У російській та англійській зонах Німеччини

Дати перетину чехословацько-німецького кордону, точніше — мого переходу в російську окупаційну зону Німеччини, подати не можу — тоді я згубив лік дням. Це сталося десь наприкінці серпня або на початку вересня.

Мій рейд у Східній Німеччині був легшим з кожного погляду.

По-перше, в Німеччині я краще орієнтувався на місцевості, ніж у Чехословаччині. Адже у 1941 році я переїжджав німецькими землями за Берлін, у Бранденбург, а звідти повертався назад до Дуклі, так що докладно запам’ятав головні міста, через які довелося їхати.

По-друге, порівняно з Чехословаччиною, де ще панувала післявоєнна ейфорія “визволення Красноу Армадоу” і скрізь

до пізньої ночі лунали з вікон веселі вигуки забав, у Східній Німеччині, хоч по війні вже минуло три роки, відчувався суцільний параліч життя. Східня Німеччина, на мою думку, тоді вмерла зі страху перед московським азіятом. Там було в той час так, як у похоронному закладі після похорону. Відповідно, терени були спокійні, ніби завмерлі, рух слабенький, ледве помітний. Коли смеркалось, села і містечка завмирили цілком і, тим самим, давали мені кращу можливість рейду.

По-третє, у Чехословаччині я відчував переслідування УПА з боку держави, тому що ЧСР уклала договір з Москвою про спільні дії з метою розгрому УПА. У Східній Німеччині було інакше: німцям було не до нас, а окупант-москаль був упевнений у собі і назагал байдужий, бо не бачив для себе жодної загрози з боку німців. Я відчув це інстинктивно і переконався особисто, рейдуючи різними теренами Східньої Німеччини без великих перешкод.

Хоч рейд став легшим, та все-таки я й далі користувався партизанською тактикою, йшов обережно, дотримуючись правил конспірації. Я знав, що Німеччина і Берлін поділені на чотири зони, проте межі поділу були мені невідомі. Тому я вирішив йти в напрямі Берліна, бо думав, що коли мені пощастить перейти кордон десь поблизу міста, то ввійду в котрусь із зон західніх держав.

Із тією думкою я подався на північ, у напрямку Берліна. А переходив так: Дрезден, Ляйпціг, Галле, а далі заблукав, бо подався більше на північний захід і зайшов під Нордгаузен.

Постої робив там, де заставав мене світанок, — знаходив, залежно від обставин, безпечне місце в полі, в розбитих бункерах, на цвинтарях у гробівцях, у скиртах, по стодолах. Звичайно, найкраще і найбезпечніше я почував себе в лісі, але не завжди він траплявся на моїй дорозі.

Харчувався так само, як у Чехословаччині — яриною, картоплею, овочами. Завжди старався заpastися харчами на два-три дні, бо не знав, чи буде можливість роздобути щось в іншому терені. Між тим, трапилась мені нагода “придбати”

три мішки. З одного я зробив наплічник для харчів, а іншими оббивав ноги, тобто слугували мені як взуття під час маршу.

Настала осінь, і з харчами ставало дедалі гірше, — в полях важче було щось знайти, і я мусив шукати харчі по селах. Ішов поза хатами, витягав картоплю з кіпців, заходив у ліс, пік її і йшов далі. Дуже часто вдавалося роздобути готову, варену картоплю, яку господарі варили вечорами у великих котлах біля стаєнь для прокорму рогатої худоби чи свиней. Для мене це було дуже добре, бо не треба було йти до лісу розпалювати вогнище. А так — підняв покришку, набрав картоплі, наївся досхочу і пішов далі. У заможніших господарів, крім того, біля стаєнь заміняв час від часу свій одяг, зокрема штани, плащ тощо. Одного разу знайшов я біля стайні навіть дерев'яні черевики, втішився ними, бо гадав, що я вже взутий, але втіха виявилася марною, тому що йти в них я не міг і мусив викинути.

Погода стояла досить гарна, дні ставали коротшими, а ночі щораз довшими, і те все надавало мені кращу можливість швидкого маршу. В околиці Галле я заблукав, — збився з дороги на Берлін, бо подався більше на північний захід. Ішов я довго, а Берліна нема і нема. Дивився на роздоріжжях за дороговказами, але ніде їх не знайшов і вважав, що до Берліна ще далеко. Та йшов, бо потрібно було йти. Осінні дні та ночі ставали щораз холоднішими. Час від часу лили дощі, тож мені доводилося на кілька днів зупинятися та чекати кращої погоди і свого “компаса” — Полярної зірки. Словом, подальший мій рейд ставав щораз важчим.

Під час чергової порції дощів я був вимушений просидіти декілька днів у якійсь місцевості. Два дні відлежувався у stodолі, а на третю ніч дощ ніби вщух, і я, хоч Полярної зірки не було видно, вирішив продовжити свій рейд. Над ранок зайшов у гарний, молодий і густий ліс. Знову почав сипати дрібненький дощ. Я підібрав місце в густих кущах і вклався спати. По обіді випогодилося. Десь неподалік пролунав постріл з рушниць. Гадаю собі, що хтось полює на зайців, і мені нема потреби

звідси втікати. За яких кілька хвилин чую: щось лізе кущами прямо на мене. Я спершу подумав, що це звірина, та глянув, а то москаль у військовій уніформі з мисливською рушницею в руках. Я встав з-під куша і починаю відступати. Він помітив мене і гукає: “Пастой, герман!” Я повернувся і кричу до нього по-німецьки, щоб почекав, бо в мене жінка тут є. Москаль став, а я побіг густими кущами, перейшов у іншу частину лісу та й ліг у кушах. Москаля я помітив вдруге, коли він, повертаючись назад, йшов лісом і розглядався на всі боки. Я пролежав у лісі до вечора, а тоді подався далі в дорогу. Ніч наді мною засвітила зорі.

Так я йшов ще кілька ночей, але холод дошкуляв мені щораз гірше, а ще більше думка: Берліна немає, терену не знаю, а москаля зустрів. Вирішив, будь що буде, провести розвідку й довідатися, де я знаходжуся. І ось одного вечора зайшов у село та зловив одного старого німака серед подвір'я. Оскільки знав трохи німецьку мову, то привітався і запитую, що це за місцевість і як далеко до американської зони. Він, вкрай переляканий, відповідає, що це — Нордгаузен у російській зоні, американська ж далеко, зате англійська зона — близько. Далі питає: “А ти хто такий?” Відповідаю йому, що я українець, утік з російського війська і йду на Захід. Він, коли почув, що я втікаю з російського війська, став до мене прихильніший, поспівчував, що я такий нещасний, та розповів мені докладно все, про що я його питав.

Я довідався, що до англійської зони двадцять кілометрів, що кордон стережуть, але перейти можна, він не позначений — помітити його неможливо, бо це звичайна стежка. Застави розташовані одна від одної на відстані трьох кілометрів. Кожна третя з них — російська. Кожна застава нараховує 9–10 осіб. З боку російської зони вздовж кордону ходять стежі, стоять пости тощо. З боку англійської зони ніхто кордону не стереже. Багато пачкарів переходять кордон, деяких ловлять, але рідко. Словом, перейти кордон неважко, та треба бути обережним.

По переході потрібно йти прямо на північ, а не на захід, тому що можна знову прийти в російську зону.

Спочатку я вірив його словам, але коли він сказав, що по переході кордону не треба йти на захід, а тільки на північ, я почав сумніватися і втратив до нього довіру. Вважав, що він хоче, аби я, йдучи на північ, продовжував лазити російською зоною. Я не питав його, чому він радить мені йти по переході кордону на північ, а він сам теж не пояснив цього. Щоправда, зовні я не показав своєї недовіри до його слів, а подякував щиро, попросився і пішов у дальшу дорогу. Вийшов за село в чисте поле, сів та й думаю, в який спосіб перейти кордон. Як сказав старий німець, до кордону 20 км. Перейти його за одну ніч буде важко, бо задалеко, і світанок може застати мене на самому кордоні.

Поміркувавши, я вирішив розділити тих двадцять кілометрів дороги на дві ночі. Якщо той німець сказав мені правду, то наступної ночі, десь опівночі, я повинен перейти кордон. Як вирішив, так і зробив: пройшов більше половини дороги і зробив постій, — просидів день, а ввечорі подався далі. Ніч була погідна, зоряна, але не місячна. Вже опівночі, йдучи полем, вийшов на горбок і побачив попереду живопліт. Перейшов його, а там хрести й могили — цвинтар. Сів на горбку серед цвинтаря, відпочиваю, слухаю і розглядаюсь. З лівої сторони, за півтора кілометра, бачу де-не-де світло і чую гавкіт собак, — мабуть, там село. З правого боку простяглася низовина, а далі — горбок. Попереду, в долині, — поле. Біля цвинтаря розмовляють люди. Придивився — йдуть дві особи, подалися в напрямі горбка. Там я помітив легкий спалах, — мабуть, запалили цигарки. За якихось чверть години знову чую розмову десь у долині. І знову побачив двох осіб, які йшли в напрямі села. Я вирішив, що це кордон і що пройшла зміна прикордонної охорони. Коли вони відійшли і все затихло, я зійшов з горбка на цвинтарі вниз і подався полем, поміж селом і горбком, у північному напрямі. Відійшов декілька кілометрів на північ і думаю: якщо я перейшов кордон і йтиму

далі на північ, то знову можу потрапити в російську зону. Тому вирішив іти далі на північний захід. Близько третьої чи четвертої години ночі перейшов я через невеликий ліс, потім через гірку і маленьку річку, над якою помітив хати, звідки долинав гавкіт собак. У кількох будинках світилося. Я було подумав іти до якоїсь хати, де світилося, та запитатися, яка це зона. Проте передумав, бо вважав за краще не йти в хату, а вранці запитати когось принагідно на дорозі чи подвір'ї. Тут я собі примітив хату на краю села, під лісом. Зайшов на подвір'я, вліз у возівню, з'їв картоплину з цибулею та й задрімав, але схопився зі сну, бо добряче змерз. Заносилося на день. Чую на подвір'ї рух. Дивлюся: господар, п'ятдесяти років, запряг коня у бетку, на яку поставив молочні бідони, а сам побіг до туалету. Сів там при відчинених дверях. Я виліз із возівні та йду прямо до нього. Він, побачив мене, встав і вийшов, тримаючи в руках штани.

Я до нього по-німецьки:

— Добрий день! Тут є англійська зона?

— Ні! Це російська зона, — відповідає перелякано.

Мені на голові волосся стало дибом. Питаюся далі:

— А англійська зона де?

— Ось там, перейти той лісок, той горбок, а за ним — перше село, це і є англійська зона.

— А де прикордонна застава?

Він показав на хати, в яких вночі світилося, і до яких я мав намір йти!

На його запитання, хто я такий і куди йду, я відповів — українець, втік із російського війська, хочу перейти в англійську зону. Він з виrozumінням і співчуттям радить мені: “Ти тепер не йди через кордон, бо можуть тебе схопити. Тут дуже багато пачкарів переходять, а під ранок — найбільший рух, то кордон пильно стережуть. Тобі краще пересидіти на горищі моєї хати до вечора, а ввечорі підеш далі”.

Блискавично подумав собі, що порада непогана і, можливо, людина добра, але ж я її не знаю і не можу ризикувати:

ану ж засну на горищі, а він донесе — прикордонники оточать хату, й Андрій опиниться, як канарок у клітці. Твердо вирішив переходити через кордон негайно. До нього недалеко — яких п'ятнадцять хвилин ходу. До світанку ще є час.

Щиро подякував господареві за його добре слово, попрощався і пішов. Коли вийшов з подвір'я, хутко побіг до лісу, де обережно, від дерева до дерева, вибіг на вершину горба. Ліс закінчився, попри нього біжить стежка. Починає світати. Я став на краю лісу, прислухався і роздивився на всі боки. Навкруги панувала тиша і спокій. Я даю ногам знати, біжу щосили по плоскій горі, а далі долиною десь півкілометра до села. Дніє, але село ще спокійно спить. Я підійшов до крайньої хати і застукав у вікно. До вікна підійшла огрядна жінка з розтріпаним волоссям, щойно зі сну. Я привітався по-німецьки: “Добрий день!” — і запитав: “Що це за зона?” Вона, поглянувши на мене, переляканим голосом відповіла, що це — англійська зона.

Я полегшено зітхнув і, піднявшись духом, подумки промовив: “Боже, слава Тобі! Я щасливо перейшов на Захід!”

* * *

Розказане на цих сторінках — не вигадка моєї уяви. Написав про те, що особисто пережив, запам'ятав чи чув від різних людей. Зокрема, у час мого перебування в рядах УПА на відтинку “Бастіон” відбулося набагато більше різних і, можливо, важливіших і цікавіших подій. Я не міг бути очевидцем усіх тих подій і не в силі був запам'ятати все, а щоденника не вів. Зупинився на тому, що найбільше запало в мою пам'ять.

Нехай же ці скромні рядки моїх спогадів про важке і жахливе минуле будуть нев'янучим квітом на знані і незнані могили моїх друзів, що в рядах УПА зі зброєю в руках боролися з ворогами та віддали своє життя за волю Народу і славу України.

Мої молоді літа пройшли не в радості, а в біді. На тернистій життєвій дорозі залишив свою молодість, знищив здоров'я, не раз пив гірку чашу терпіння, голоду й холоду, однак не жалію, бо воював за святу правду, за Христову віру, за Самостійну Соборну Українську Державу під кличем “Воля Народам! — Воля Людині!”

*Торонто
липень 1966 року
[виправлено влітку 1979 року]*

ДОДАТКИ

БІОГРАМИ ЗГАДАНИХ У КНИЗІ КОМАНДИРІВ І ВОЯКІВ КУРЕНЯ “МЕСНИКИ”

“Залізник” — Іван Шпонтак (12. 07. 1919—14. 04. 1989), сотник УПА, командир куреня “Месники” і 27-го Тактичного Відтинку “Бастіон” 6-ої Воєнної Округи УПА, шеф штабу цієї округи. Вживав також псевдонімів “Леміш” і “Дубровник”. За німецької окупації служив заступником повітового коменданта допоміжної поліції в Раві-Руській. У березні 1944 року зорганізував на Любачівщині відділ УПА “Месники”, який через рік збільшився до куреня з тією самою назвою. До складу куреня входило 5 відділів. Основна боротьба велася проти виселення українців з Закерзоння і для оборони їх перед атаками польських цивільних банд, війська польського і військ НКВД. Під командуванням “Залізняка” курінь провів близько 200 бойових дій, знищив 5 залізничних станцій з військовими гарнізонами, вимінував 14 залізничних і 16 дорожніх мостів, вимінував 4 поїзди, знищив 14 станиць польської міліції та успішно заатакував 3 міста з гарнізонами польської міліції та війська.

У 1960 році переданий Польщі владою Чехословаччини і суджений на показовому судовому процесі в Перемишлі. Засуджений до смертної кари, помилуваний Державною Радою з заміною на довічне ув’язнення, а потім на 25 років тюрми. На волю вийшов у 1981 році. Помер 1989 року в Великих Капушанах у Словаччині.

СОТЕННІ

“Шум” — Іван Шиманський (15. 05. 1911—5. 09. 1947), поручник УПА, командир відділу “Месники-1”, а потім “Месники-3”, який діяв на Угнівщині. Заступник курінного “Залізняка”. Загинув у бункері в лісі біля Монастиря восени 1947 року.

“Калинович” — Григiр Мазур (15. 01. 1912—28. 04. 1949), старший булавний УПА, вiд квітня 1946 року командир вiддiлу “Месники-1”, який діяв у Сiнявщинi i пiвнiчнiй Ярославщинi. Вживав також псевдонiму “Донський”. Пiсля розпуску вiддiлiв УПА на Закерзоннi переходив до американської зони. Пiд час переходу Чехословаччиною ранений i полонений 7 вересня 1947 року. Переданий Польщi 22. 05. 1948, засуджений до смертної кари. Страчений у Ряшеві 28 квітня 1949 року.

“Крук” — Григорiй Левко (1917 —?), старший булавний УПА, командир вiддiлу “Месники-5”, який пiсля розпуску вiддiлу “Месники-4” прийняв нумерацiю “Месники-4”. Вiддiл діяв у пiвнiчнiй Перемищинi. Подальша доля пiсля розпуску вiддiлiв УПА на Закерзоннi — невідома.

“Балай” — Теодор Булас (6. 03. 1913—30. 05. 1946), поручник УПА, командир вiддiлу “Месники-2”, який діяв на територiї пiвнiчної Любачiвщини та пiвнiчно-схiдної Ярославщини. Загинув у нерiвному бою з чою польського вiйська. Щоб не попасти воровогi в руки, пiдiрвав себе гранатою.

“Туча” — Микола Тарабан (30. 03. 1921), старший булавний УПА, командир вiддiлу “Месники-2” пiсля смерти командира “Балая”. Перейшов на Захiд пiсля розпуску вiддiлiв УПА на Закерзоннi.

“Бiс” — NN, поручник УПА, командир вiддiлу “Месники-2” вiд 26. 12. 1944 до 13. 04. 1945.

“Умань” — Михайло Ухань (12. 12. 1921—?), хорунжий УПА, командир вiддiлу “Месники-1”. Подальша доля невідома.

ПОЧЕТ КУРЕНЯ

“Ярий” — Степан Ханас (15. 03. 1910), старший вiстун УПА, шеф канцелярiї при Командi Вiдтинку “Бастiон”.

“Професор” (також **“Камiнь”**) — Микола Кудрик (2. 06. 1910—5. 11. 1947), старший вiстун УПА, помiчник шефа канцелярiї 27-го ТВ. Страчений поляками в Замостi.

“Дуб” — Дмитро Трухан (7. 10. 1920—1947), старший вістун УПА, зв’язковий при Команді Відтинку “Бастіон”. Застрілювався в кривіці, щоб не потрапити живим в руки ворогу.

“Коваленко” — Теодор Колосівський (3. 03. 1921), старший вістун УПА, зв’язковий при Команді Відтинку “Бастіон”. Перейшов на Захід.

“Мило” — Олекса Піпка (1922—09. 1947), зв’язковий при КВ. Загинув у засідці під Мриглодами.

“Сталевий” — Василь Пирка (1. 02. 1922), зв’язковий при Команді Відтинку “Бастіон”, а потім в охороні командира “Ореста” (Мирослава Онишкевича). Живе на Заході.

БУНЧУЖНІ

“Орлик” — Евген Стецишин (21. 12. 1916—28. 11. 1947), старший булавний УПА, бунчужний відділу “Месники-3”. Страчений у Ряшеві.

“Скала” — Володимир Горечий (16. 10. 1916—10. 12. 1946), бунчужний відділу “Месники-2”. Важко поранений, попав у польський полон. Засуджений до смертної кари і страчений у Ряшеві.

ЧОТОВІ

“Голуб” — В. Боднар (? — 24. 09. 1945), хорунжий УПА, чотовий відділу “Месники-2”. Загинув у бою з ВП в селі Кобильниця.

“Горшак” — Петро Горошко (1918—1947), чотовий відділу “Месники-1”.

“Мирон” — Осип Мацелко (27. 09. 1912—?), булавний УПА, чотовий відділу “Месники-1”.

“Моряк” — NN, чотовий відділу “Месники-4”.

“М’яч” — Олекса Мазур (3. 04. 1914—2. 03. 1945), чотовий відділу “Месники-2”. Загинув з цілою чотою в бою з військами НКВД у Мриглодах. Брат сотенного “Калиновича”.

“Сурма” — Дмитро Бабик (7. 09. 1916 — 1947), старший булавний УПА, чотовий відділу “Месники-3”.

“Суслик” — Микола Сидор, загинув 2. 03. 1945 під присілком Грушка в бою з НКВД.

ІНШІ

“Кропило” (“Капелян”) — NN, курінний священик.

“Мартин” — Богдан Маркіза (1922— ?), військовий референт 2-ої Округи ОУН “Батурин”, булавний УПА.

“Шахай” — Євген Кохалик (24. 10. 1926), старший вістун УПА, сотенний політвиховник у відділі “Месники-1”. Перейшов на Захід.

“Ялівець” — Іван Ялоха (1918—1947), надрайоновий провідник СБ в II Окрузі “Батурин”. Загинув у бою з ВП в селі Радруж.

ENGLISH SUMMARY

As a young man, Andrij Kordan is drawn into the turmoil of war that grips Western Ukraine. At the outset he describes in ambivalent if not sardonic terms the practice of civilian administration under German occupation but remains largely on the periphery of the nationalist movement that swirls around him. General circumstances, however, change and with that Andrij Kordan becomes an unwitting although not unwilling participant in the ranks of the Ukrainian Insurgent Army, UPA. He recounts the initial mass defection of the auxiliary police detachment in which he served, its re-organization as an UPA combat company led by the legendary commander “Zalizniak,” and the activity of the unit as a self-defence force — later of battalion size — in the area of the so-called Trans-Curzon territories.

Assuming the *nom de guerre* “Kozak,” Andrij Kordan as a participant/observer describes in detail various battles, skirmishes as well as reprisals against elements of the German armed forces, Soviet partisans, Polish para-military units, and, finally, Soviet security forces and Polish army regulars as Ukrainian ethnic resettlement in the Trans-Curzon territories becomes the policy of the Soviet and Polish post-war regimes.

Serving with the unit from its inception, Andrij Kordan’s account represents the only complete record of the activity of the UPA battalion “Mesnyky”. Moreover, attached to the command staff of the tactical sector ‘Bastion’, and therefore a witness to developments at the command level, he was in a unique position to comment on leading personalities and UPA operations in the region. He was also able to give information on the last desperate days of the unit’s existence during the final stage of ethnic cleansing in the Polish-Soviet borderlands. The chronicle concludes with a moving narrative of the personal trials of “Kozak” and his remarkable tale of escape in 1948 to the West.

Objective and unadulterated, mildly apologetic but sincere, the memoirs of Andrij Kordan offers a glimpse into the difficult life of an insurgent and the perils of guerrilla warfare. It represents an extraordinary account of courage, faith and the unwavering commitment of a simple man to the broader struggle for national freedom. It is also a poignant statement about the private struggle of a single man for survival and self-worth during a period of tremendous human turbulence.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Анеля, зв'язкова 151–153

Б

Бабик Дмитро, “Сурма” 164,
165, 168, 231

“Балай”, див. Булас Теодор

Баран, поліцист 51

Баум Роман 11

Білас Василь 9

“Біс”, сотенний командир
104, 105, 107, 109–123,
129, 229

Блажейовський Дмитро 4

Блажейовський Максим 4, 5

Блажейовський Федір 4

Блоха Іван 17

Боднар Володимир, “Голуб”
50, 51, 67, 128, 230

Борушак Микола 17, 27

“Бриль”, див. Гамела Ярослав

Брух, цугвахмайстер 50

Булас Теодор, “Балай” 66, 86,
104, 105, 110, 125, 127–129,
132, 133, 229

“Бурлака”, див. Щигельський
Володимир

В

“Вишинський”, див. Гамівка
Ярослав

“Вус”, стрілець 124

Г

Галаса Василь, “Орлан” 170

Галенда, дяк 4

Галенда (Кордан) Марія 10

Галенда Микола 10

Гамела Ярослав, “Бриль” 157

Гамівка Ярослав,
“Вишинський” 165–167, 172

Гарагуц Симко 17, 27, 28

Гітлер 85, 95, 108

Гнідець, комендант поліційної
станіці 40–47, 49, 50, 55

Головінський Юліан 9

Головка, комендант поліційної
станіці 37–40, 55, 56

“Голуб”, див. Боднар

Володимир

Горошко Петро, “Горшак” 110,
112, 121, 230

“Горшак”, див. Горошко Петро

Горечий Володимир, “Скала”
133, 230

“Грізна”, санітарка 106

Г

Гіль Іван, “Гонта” 121, 128

“Гонта”, див. Гіль Іван

Гудзиляк (Дудаш) 4

Гудзиляк Дмитро 4

Гудзиляк Михайло 4

Д

“Дальнич”, див. Федорів Петро
Данилишин Дмитро 9

“Дах”, санітар 122

“Дідик”, стрілець 129

“Дзвін”, бунчужний 158

Дзьоба Дмитро, “Сталь” 170

“Донський”, див. Мазур Григор

- Доцко, поліцист 55
“Дуб”, див. Трухан Дмитро
“Дух”, стрілець 74
- Е**
“Еней”, курінний командир 78
- З**
“Заєць”, стрілець 172, 179
Загірний, ройовий 135
“Залізник”, див. Шпонтак Іван
Зарічний, поліцист 29, 31, 32,
34–36
Зборовський, поліцист 31, 59
Зінко Іван 31, 39, 42–44
- І**
“Гляш”, стрілець 102
- К**
“Калинович”, див. Мазур
Григір
“Камінь”, див. Кудрик Микола
“Карпо”, стрілець 177, 179–181
Катя, зв’язкова 165, 166
“Кінь”, ройовий 122
Кінь Іван 17
Кидань Іван 27, 92, 135
“Коваленко”, див.
Колосівський Теодор
“Козак”, див. Кордан Андрій
Козак, сотник 26, 27
Колосівський Теодор, Федьо,
“Коваленко”, х, 93, 102, 124,
131, 133, 157–161, 163, 164,
168, 169, 173, 174, 176–181,
185, 186, 188, 189, 192, 194,
197, 198, 201–204, 206–211,
230
- Кордан Андрій, “Козак”, Автор
споминів vii–x, 27, 36, 38–
40, 57, 63, 66, 85, 89, 104,
107, 109, 114, 136, 138–140,
142, 148, 149, 154, 157, 158,
160, 161, 191, 194
- Кордан Анна, бабуся Автора 5
Кордан (Баум) Христина 11,
13–15
Кордан (Галенда) Анна 10
Кордан Іван 10, 13–15
Кордан Ірина 11
Кордан (Кудlach) Марія 10
Кордан (Куземко) Юстина 11
Кордан (Масльош, Кайтанів)
Фенна 10, 11, 13
Кордан (Маценко) Теодозія 11
Кордан Михайло, дід Автора 5
Кордан Михайло 10
Кордан Стефан, батько Автора
6–8, 10–15, 27, 51, 52
Кордан Стефан 11
Кордан Христина 6
Королик Андрій 99
Королик Іван 49
Кохалик Евген, “Шахай” 170,
231
Коцур, комендант поліційної
станіці 54, 56–58, 102, 104
Креховець, комендант
поліційної станіці 29, 30,
32, 34–36
“Крим”, див. Радейко Микола
“Крук”, див. Левко Григорій
Кудlach Іван 10
Кудрик Микола, “Камінь”,
“Професор” 138, 159, 229
Куземко Петро 11

Кукіс, секретар сільської
управи 8

Л

“Ластівка”, сотенний командир
78

Лашківець Володимир 51

Левко Григорій, “Крук”
131, 135, 162, 229

Лепкий Богдан 140

Лещинський, лікар 130

Липа Юрій 140

Лис, вахмайстер 17

Лостовський Петро 17, 27, 28

Луцейко А. 96, 97, 99, 100, 103,
106

Луцейко Михайло 49

“Люба”, санітарка 119

М

Мазепа Іван 80

Мазур, поліцист 31, 39, 55

Мазур Григій, “Калинович”,
“Донський” 130, 131, 135,
152, 170, 178, 229, 230

Мазур Олекса, “М’яч” 110, 112,
117, 118, 230

Малий (Фудоликів) Микола 4, 8

Маркіза Богдан, “Мартин” 173

“Мартин”, див. Маркіза Богдан

Масльош Андрій 10

Масльош (Кайтанів) Петро 10,
11

Матіцьо Стефан 17

Мацелко Осип, “Мирон” 178,
230

Маценко Анатолій 11

Мітьо, родич І. Шпонтака 191,
192

“Мило”, див. Піпка Олекса
“Мирон”, див. Мацелко Осип
“Молот”, кущовий 171

“Моряк”, чотовий 155, 159–
164, 169, 177, 180, 230

“М’яч”, див. Мазур Олекса

Н

“Нечай”, чотовий 110, 112,
113, 117

О

Ониськів Н. 126

Онишко Іван 45

Онишкевич Мирослав, “Орест”
121, 160, 161, 230

“Орест”, див. Онишкевич
Мирослав

“Орлан”, див. Галаса Василь

“Орлик”, див. Стецишин Євген

П

“Палій-Ярий”, див. Ханас
Стефан

Піпка Олекса, “Мило” 133, 134,
153, 154, 159–162, 164, 230

Пирка Василь, “Сталевий”
93, 102, 109, 124, 230

“Професор”, див. Кудрик
Микола

Пугариський М. 45

Пушкар, поліцист 55

Р

Радейко Микола, “Крим” 170,
172, 174, 176, 177, 179, 180,
182, 183

“Рен”, курінний командир 170

Роман (Кордан) Текля, мама
Автора 6, 10–13
Рьопка (Халчаків) Василь 15–
17

С

Сверчевський Кароль 155
Святила Микола 17
Сидор Микола, “Суслик” 66,
73, 74, 231
“Скала”, див. Горечий
Володимир
“Сокіл”, курінний політвихов-
ник 111
Сталін 10, 46, 84, 85, 97, 100,
108, 152, 186
“Сталевий”, див. Пирка Василь
“Сталь”, див. Дзьоба Дмитро
Старух Ярослав, “Стяг” 159,
165–167, 170, 174–176
Стецишин Еуген, “Орлик” 168,
169, 230
Струк, вїт 29
“Стяг”, див. Старух Ярослав
“Сурма”, див. Бабик Дмитро
“Суслик”, див. Сидор Микола
Сушко Іван 17, 27
Сушко Роман 24

Т

Тарабан Микола, “Туча” 133,
155–157, 170, 171, 229
Тим’як Ізидор 12, 13
Трухан Дмитро, “Дуб” 83,
109, 133, 159–161, 164, 165,
167, 230
“Туча”, див. Тарабан Микола

У

“Умань”, див. Ухань Михайло
Ухань Михайло, “Умань” 129,
130, 135, 229
Урдіяник С. 27, 28

Ф

Федорів Петро, “Дальнич” 174

Х

Ханас Стефан, “Ярий”, “Палій”
87, 88, 136–138, 140–142,
149, 150, 152–156, 158, 159,
162, 203, 229

Ц

Цекін, майор НКВД 129
“Циган”, командир боївки СБ
174–176
Цуприк Анна 8, 9
Цуприк Владко 8
Цуприк Даруся 8
Цуприк Люся 8
Цуприк Стефан 8
Цьох, поліцист 31, 41
“Цяпка”, санітар 159–161, 169,
178

Ч

Черчілль 139
Чорній, поліцист 51
Чорній, ройовий 117
“Чумак”, стрілець 159

Ш

“Шахай”, див. Кохалик Еуген
Шевченко Тарас 99, 140
Шептицький Андрей 144, 145

- Шиманський Іван, “Шум” 66, 102–110, 120, 123, 124, 126, 128, 131, 132, 162, 164, 168, 169, 228
- Шпилька, священник 4
- Шпонтак Іван, “Залізник” vii, 61–63, 66, 67, 70, 71, 73, 75–77, 82–84, 86, 87, 89, 95, 102, 104, 106, 107, 109–114, 116–119, 121–127, 129–131, 133, 135–138, 147, 148, 154–162, 164–174, 177–204, 228
- Шпонтак Дмитро (Мітьо) 198
- Шпонтак Юрій 198
- Штохмаль, поручник поліції 29, 36, 61
- Шульц, капітан жандармерії 25, 26, 36
- “Шум”, див. Шиманський Іван
- Щ**
- Щигельський Володимир, “Бурлака” 200
- Ю**
- Юнко, поліцист 31
- Юнко, член ОУН 31, 39, 41, 55, 56
- “Юрко”, стрілець 177
- Я**
- “Ягода”, курінний командир 78
- “Ялівець”, див. Ялоха Іван
- Ялоха Іван, “Ялівець” 180, 183, 231
- “Яр”, ройовий 74, 75
- “Ярий”, див. Ханас Стефан
- “Яструб”, сотенний командир 78, 83, 85

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрія 6, 27, 31, 37, 171, 206
Австро-Угорщина 3
Альпи, гори 6
Америка 4, 6, 7, 102, 156
Америка Південна 3
Америка Північна 3
Апель, місто 20

Б

Баба, присілок 188
Баку, місто 22
Балигород, містечко 135
Балтійське море 65
Банська Бистриця, місто 206,
210, 214, 215
Барвінок, село 20
Башня-Долішня, село 142
Белзець, село 47–49, 72, 94,
165
Берлін, місто 20, 220–223
Бескид (Бескиди), гори 1, 188
Біла пуща 73
Білий ліс 82
Білостоцький ліс 61
Бориси, присілок 91, 109, 110,
113, 117
Брайтбрун, місто 11
Бранденбург, місто 20, 23, 220
Британська Колумбія 178
Брусно, село 71, 74, 86
Брусно-Нове, село 121
Брусно-Старе, село 75
Бутини, село 56

В

Варшава, місто 54, 72, 96, 121
Великі Капушани, містечко 192,
193, 204, 228
Вербиця, село 50, 55, 121, 128
Вербичік, присілок 188
Верхрата, село 55, 59, 60, 93
Верхратський ліс 58
Ветлин, село 131
Вислок (Вислок-Великий), село
2, 5, 9, 27, 187
Вислок, ріка 1
Вислок-Горішній (Горішній
Вислок), село 1, 4, 7, 8, 10,
17, 27, 188
Вислок-Долішній (Долішній
Вислок), село 4, 5, 7, 17,
188
Вільхівці, село 135
Вінніпег, місто 170
Волинь 65
Воля, село 168
Воля-Велика, село 116, 161, 168
В'язівниця, село 124

Г

Галичина 17, 27
Галле, місто 20, 221, 222
Глибоке, присілок 188
Гораєць, село 65–71, 73, 74,
120, 122, 164
Гораєцький ліс 65, 68, 71
Горинець, село 72, 74, 75, 122
Горлиці, містечко 27, 135
Гребенне, село 59, 91, 93, 118

Грушка, присілок 91, 93, 109,
110, 113, 117, 118, 164, 231
Гуменне, містечко 189
Гута-Верхратська, присілок
59, 110
Гута-Любицька, село 46, 92–94,
109, 110, 112–114, 116,
117, 119, 159–161, 164,
168, 169

Д

Дагани, присілок 59, 88–90,
161, 163, 164
Дагани Другі, присілок 59, 71,
109, 118
Дагани Перші, присілок 59, 71,
109, 118, 159
Дарданелли 22
Дахау, концтабір 48
Дахнів, село 122
Дев'ятир, село 31, 54, 56, 93
Дечін, містечко 220
Диби, присілок 164, 166, 167
Диків, село 88
Диківський ліс 88, 170, 177,
180, 181
Дніпропетровська область
(Дніпропетровщина) 6, 11
Добросин, село 38, 54, 56–58
Долинки-Другі, присілок 188
Долинки-Перші, присілок 188
Донбас 60
Дрезден, місто 20, 221
Дукля, містечко 16, 19–21, 23,
220

Ж

Жапалівський ліс 127
Жапалів, село 182

Жовква, містечко 54, 56, 57, 72,
83
Жовква, повіт 30
Жовківщина 83, 178

З

Загородка, присілок 188
Закарпаття 5, 72
Закерзоння (Закерзонський
край) 126, 162, 170, 171,
174, 228, 229
Заліська Воля, село 131, 135
Залуже, село 70, 71
Замойський ліс 61, 73, 137
Замость, місто 229
Замочок, село 57
Заставні-Пискорі, село 130
Західня Україна 60

І

Італія 6

К

Калинова, село 188
Кам'яна Гора, село 63
Канада 10, 155, 178
Капушани, див. Великі
Капушани
Карів, село 31, 55, 130
Карпати, гори 1, 5, 6, 16, 27,
100, 155, 165, 167, 206
Катеринівка, село 6
Качурі, присілок 164
Київщина 99
Клепарів, село, залізнична
станція 57
Князі (Князе, Любича-Князе),
село 46, 48, 49, 96, 165–167
Кобильниця, село 230

Команча, село 2, 15, 52
 Корні, село 31
 Коровиця, село 178
 Кошице, містечко 206
 Краків, місто 20
 Крехів, село 30
 Криж, присілок 188
 Крим 138
 Криниця, село 10
 Кросно (Коросно), містечко 20,
 24
 Кулайці, село 94
 Кут, присілок 188

Л

Лаборець, ріка 190, 197, 198
 Лавриків, село 39
 Лемківщина 1, 86
 Лиси, присілок 96, 98
 Лівча, село 71, 83, 87, 110, 121
 Лодзь, місто 41
 Луцейки, присілок 49, 96–98,
 102, 103
 Львів, місто 20, 24–27, 40, 50,
 53, 54, 57, 72, 96, 144–146
 Львівське воєводство 1
 Любачів, містечко 50, 51, 55,
 62, 87, 130, 146, 155, 168,
 175, 177
 Любачівка, ріка 125
 Любачівський повіт 31, 164
 Любачівщина 45, 54, 55, 82,
 142, 154, 228, 229
 Любицький район 45
 Любича-Князе, див. Князі
 Любича-Королівська, містечко
 37, 40, 45, 47–49, 51, 56,
 58, 89, 93, 96, 98, 117, 129,
 131

Люблинець, село 110, 175
 Люблинець-Новий, див. Новий
 Люблинець
 Люблинець-Старий, див.
 Старий Люблинець
 Люблинецький ліс 104, 106,
 147, 169, 173, 176
 Ляйпціг, місто 20, 221

М

Магерів, містечко 29, 32, 36–38,
 40, 41, 43, 44, 46, 55, 56,
 75, 83
 Магерівський район 38
 Мазіли, село 131
 Медзілаборце, містечко 189
 Михалівці (Міхаловце),
 містечко 190
 Мівків, село 126, 133, 155, 180
 Млачки, присілок 188
 Молодич, село 150, 151, 181
 Молодівці, присілок 71, 122
 Монастир, село 55, 59, 71,
 88, 92, 116–118, 161, 164,
 175, 228
 Монастирок, село 42, 43, 75,
 136
 Монастирська гора 159, 175
 Монастирський ліс 88, 108, 119,
 175
 Морава, ріка 212
 Моравська низовина 206, 207,
 216
 Москва, місто 22, 48, 101, 152,
 171, 221
 Мошанець, село 2, 16
 Мриглоди, село 114, 230

Мриглоди-Верхратські, присілок
91, 109, 113, 116–118, 164

Н

Наріль (Нароль), містечко 104,
118
Немирів, містечко 29, 36, 75
Немирівський ліс 85
Німеччина 11, 13, 15, 20, 28, 37,
61, 79, 83, 218–221
Німеччина Східня 220, 221
Німстів, село 173
Нова Гребля, село 128
Нове Село, село 64, 70, 102, 128
Новий Люблинець, село 102,
104, 106, 120, 169, 170
Новосільський ліс 64, 68, 71
Нордгаузен, місто 223

О

Олешичі, містечко 88, 128, 130,
133
Онишки, присілок 45, 126
Освенцім, концтабір 48
Осередок, присілок 71, 73, 74,
76

П

Павлищі, село 92–94, 106, 118
Перемишль, місто 6, 16, 24,
133, 144, 228
Перемищина 229
Пискорі, присілок 131
Пітсбург, місто 5, 6
Піява (П'ява), ріка 6
Пльзень, місто 219
Польща 6, 8, 13, 65, 171, 228,
229
Потелич, село 62
Прага, місто 219

Прісся, село 51, 113
П'яновичі, село 10

Р

Рава-Руська, містечко 27, 29–
32, 36, 40–42, 46, 47,
50, 53–59, 61, 62, 64, 93,
113, 117, 118, 131, 133, 228
Рава-Руська, округа 49, 51, 54,
58
Рава-Руська, повіт 31
Равщина 45, 46, 51, 55, 56
Радруж, село 231
Ріба, ріка 6
Річки, село 31, 55
Рудавка, село 187
Рудка, село 67, 118, 169
Рудки, село 48, 94
Ряшів, місто 229, 230

С

Салаші, присілок 120
Сали, присілок 39
Святе-Колонія, присілок 48
Святе, село 95
Селиський ліс 59, 117
Сибір 79
Сигла, присілок 120
Сінявський ліс 123, 131, 169,
170, 172, 177–179, 181,
184, 185
Словаччина 6, 191, 192, 210,
214, 215, 228
Словаччина Східня 10, 16, 214,
218
Сміла, присілок 123
Солтиси, присілок 96
Сохані, присілок 120
Старе Село, село 132, 133, 155
Старий Люблинець, село 120, 169

Стрий, містечко 145
 Стрийська округа 145
 Сурахів, село 129
 Сусець (Сусец), село 131
 Сян, ріка 24, 185–187
 Сяніцький повіт 1, 27, 135
 Сянік (Сянок), містечко 8, 12, 187

Т

Тексас 4
 Тенетиська, село 98, 103, 164
 Теплиці, село 173
 Тепили, присілок 105, 106
 Тернавка, село 187
 Тернопільська область 11
 Томашівщина 54
 Томси, присілок 132
 Торонто, місто 227
 Требішов, містечко 10
 Турчанське Теплице, містечко 206

У

Угнів, містечко 31, 132
 Угнівщина 50, 55, 228
 Угорщина (Мадярщина) 206
 Україна 6, 10, 11, 103, 108
 Українська Закарпатська
 Держава 13
 Улазів, село 173

Ф

Футорський ліс 105
 Футорянський ліс 177, 180

Х

Хмелі, присілок 129
 Холмщина 129

Хотилюб, село 45, 74, 122
 Храпи, присілок 152, 181

Ц

Цівків, село 173, 181

Ч

Чесанів (Цешанув), містечко 68, 120
 Чеські Будейовиці (Чеське Будейовіце), містечко 218
 Чехословаччина (Чеська держава, Чехи) 171, 180, 184, 186, 188, 206, 215, 217, 220, 221, 228, 229

Ш

Шабельня, село 31
 Шаласи, присілок 88
 Шаленик, фільварок 51, 53
 Шкло, річка 129

Щ

Щирець, село 38, 45, 75
 Щирецький ліс 41, 85
 Щирецько-Немирівський ліс 75, 78

Ю

Юрська гора 144

Я

Явірник, село 6
 Яворів, містечко 140
 Янівський ліс 73, 82
 Ярослав, місто 130, 185
 Ярославщина 145, 229

Бібліотека Закерзоння
Серія “Спогади”
Том 4

Андрій Кордан “Козак”

**ОДИН НАБІЙ
З НАБІЙНИЦІ**

Спомини вояка УПА
з куреня “Залізняка”

Редактор серії *Мирослав ІВАНІК*
Редактор 4-го тому *Ірина ЛОНКЕВИЧ*
Верстка тексту *Лілії САЛАМІН*

Здано у видавництво 21. 10. 2005. Підписано до друку 4. 12. 2006.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 27. Обл. вид. арк. 19.
Наклад 1000. Зам.

Поліграфічний центр Видавництва
Національного університету “Львівська політехніка”
вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000

